

Zoran Bibanović
Autor i redaktor

PRIRUČNIK ZA OBUKU EKO TURISTIČKIH PRATILACA

za destinacije Drina, Neretva i Una/Sana

Sadržaj

- **4 UVOD**
- **8 Bosna i Hercegovina**
- **10 Kratka historija putovanja u našem regionu**
 - 12 Trgovinski razlozi putovanja
 - 12 Zdravstveni razlozi putovanja
 - 13 Vjerski razlozi putovanja
- **15 Moderni turizam u našim krajevima**
- **18 Osnovni motivi putovanja**
- **20 Prirodna i kulturna baština**
 - 21 Prirodna baština BiH - efikasnost institucija vladinog sektora
 - 21 Konzervacija biološke raznolikosti u BiH
 - 23 Nacionalni spomenici u Bosni i Hercegovini
- **25 Seoski san – prodaja na vlastitom pragu**
 - 26 Komparativna analiza evropskih iskustava
- **29 Pojam turističke destinacije i turistički proizvod**
 - 31 Oblikovanje turističkog tržišta za međunarodno tržište
 - 31 Šta je eko-turizam i koji su mu pojedinačni ciljevi?
 - 32 Šta je wigwam ideja?
- **34 Trendovi u turizmu i velika dobra Bosne i Hercegovine**
 - 35 Aktuelni trendovi u turizmu
 - 36 Velika dobra Bosne i Hercegovine
- **37 Ključni elementi turističke promocije i njihovo oblikovanje**
 - 38 Raznoliko kulturno nasljeđe
 - 38 Stećak – jedinstven u svijetu
 - 41 Netaknuta priroda i aktivnosti u prirodi
 - 43 Alternativni turizam
 - 43 Modni trend kao saveznik
 - 44 Metodologija izrade pješačkih staza
 - 46 Kampovanje
- **47 “Đavolja” prebivališta**
- **51 Aktivnosti u prirodi i ekstremni sportovi**
 - 53 Rekreativno dugo hodanje (trekking, randonne...)
 - 53 Alpinizam
 - 54 Slobodno penjanje - Free climbing
 - 54 Zmajarenje
 - 54 Paragliding
 - 55 Padobranstvo (parachuting)
 - 55 Jumping
 - 55 Olimpijske zimske discipline u vremenu ZOI '84
 - 57 Zimski sportovi (planinsko-turno skijanje, snowboarding, sankanje, hodanje na krpljama...)
 - 58 Špiljarstvo, pećine i jame
 - 58 Konjičke ture
 - 59 Foto safari i posmatranje ptica (birdwatching)
 - 60 Planinski biciklizam
 - 62 Streličarstvo
 - 63 Ribolov
 - 63 Paintball
 - 63 Splavarenje
 - 64 Canoe safari i kayak
 - 64 Orjentaciono trčanje kroz prirodu
 - 65 Putevima okusa
 - 65 Pustolovne utrke
 - 66 Canyoning
- **67 BH rafting**
 - 69 Rafting Ponuda u Hrvatskoj
 - 69 Rafting ponuda u Srbiji
 - 70 Rafting u Sloveniji i Crnoj Gori
 - 70 Opasnost – nekontrolirana gradnja hidroelektrana i protočnih centrala

- **72 Šume i šumsko zemljište**
- **72 Eko turistički kapital**
- **76 Prirodne pogodnosti planina**
- **79 Kako vičeš u planini tako ti planina odjekuje**
- **83 Vremenske prilike - nad Bjelašnicom oblaci idu u krug**
- **87 Eko turističke netipske aktivnosti u prirodi**
- **89 Lov - Ubij sve i vrati se sam**
- **93 Gostoljubivi ljudi**
- 94 Kafane
- 95 Ljudi i događaji
- **96 Destinacija Drina**
- **98 Turistički proizvodi destinacije Drina**
- 99 Tjentište
- 99 Prašuma Perućica
- 99 Jednodnevna tura - Hiking od prašume Perućica do Trnovačkog jezera
- 99 Jednodnevna tura - Hiking do jezera Gornje i Donje Bare
- 100 Jednodnevna tura - Hiking od Orlovačkog jezera do vrha Bregoč
- 100 Jednodnevna ili dvodnevna tura - Kanjon rijeke Tare Svjetska prirodna baština UNESCO
- 100 Jednodnevna tura - Splavarenje rijekom Drinom
- 100 Jednodnevna tura - Višegrad – kanjon Drine – hiking na Žepi
- 101 Jednodnevna tura - Srebrenica – rimska Argentaria
- **102 Destinacija Neretva**
- **104 Turistički proizvodi destinacije Neretva i Sarajeva**
- 105 Tura 2 dana – Pješke kroz Sarajevo
- 105 Tura 2 dana – biciklom Olimpijskim planinama Bjelašnicom i Igmanom
- 105 Tura 1 dan – hiking “Putem srebrene lisice”
- 106 Tura 1 dan – hiking do sela Lukomir
- 106 Tura 2 dana – hiking na vrh svih vrhova u BiH
- 106 Tura 1 dan – rafting na Neretvi
- 107 Tura 1 dan – hiking i džip safari rimskom cestom
- 107 Tura 2 dana – Mostar (UNESCO) i Hercegovačka transferzala
- 107 Tura 2 dana – canoe safari
- 109 Džip safari - Tri ekoturistička itinerera
- **111 Destinacija Una/Sana**
- **113 Turistički proizvodi destinacije Una/Sana (Pliva)**
- 114 Aktivnosti na otvorenom
- 114 Program 1. Tura 2 dana – pješke kroz NP Una
- 114 Program 2. Tura 2 dana – planinskim biciklom kroz NP Una
- 115 Program 3. Tura 7 dana – ribolov u NP Una
- 115 Program 4. Tura 1 dan – pješke kroz grad Bihać
- 115 Program 5. Tura 7 dana – ribolov na rijekama Sani i Sanici
- 115 Program 6. Tura 7 dana – ribolov na rijekama Plivi i Ribnik
- 116 Program 7. Tura 1 dan – pješke kroz kraljevski grad Jajce
- 116 Program 8. Tura 1 dan – pećine
- 116 Program 9. Tura 2 dana – planinskim biciklom trasom stare željeznice
- **117 Raznolikost, hrana i voda**
- **120 Agencije organizatori izleta i proizvodi**
- 121 Osoblje putničkih agencija
- 122 Turistički vodiči
- 124 Turistički vodič – pratilac putovanja
- 125 Turistički zastupnik
- 125 Proizvod putničke agencije
- 126 Sadržaj programa aranžmana
- **128 Smjernice za brend i promociju zainteresiranim stranama**

Moderni turizam, onakav kakav danas poznajemo, nastao je polovinom XIX stoljeća. Iako putovanja iz ranije historije čovječanstva imaju neke elemente turističkih putovanja ona se ipak ne mogu izjednačavati sa turističkim putovanjima.

Ono što je nesporno je da je ipak postojalo nešto nalik na turizam, prije turizma.

UVOD

Pojave slične turizmu javljaju se kod prvih civiliziranih naroda. Putovanja su motivirana zabavom, takmičenjima ili razonodom. U prvo vrijeme ona su rezervirana za povlaštene društvene klase. Najznačajniji primjeri su u antičkoj Grčkoj i Rimu. Olimpijade su događaji na koje putuju svi slobodni građani grčkih država, a motiv putovanja su nadmetanja u atletskim disciplinama, oratorstvu i pjesništvu. Prekidaju se svi ratni sukobi i proglašava se "sveti mir". Svaki građanin Grčke bio je dužan pružiti gostoprimstvo putniku koji putuje na Olimpijske igre, iz čega će se pojaviti i zakon o gostoprimstvu, "hostis", i u Rimskoj državi. U to doba propisani su i prvi devizni propisi koji reguliraju zamjenu novca.

Rimsko carstvo je svoju snagu temeljilo na jakoj i sposobnoj vojsci - rimskim legijama. Da bi se održala fizička spremnost legija, velika se pažnja posvećivala fizičkoj rekreaciji. Za to su najbolje služile terme koje su se gradile na izvorima termo – mineralnih voda, ili se voda akvaduktima dovodila do gradova. Rimski ljetnikovci su također način da povlaštena klasa provede ljetni period van rimskih zidina.

Pojava kršćanstva donosi promjene i u načinima rekreacije. Povlaštena klasa i dalje zadržava neke oblike aktivne rekreacije kao što su viteški turniri i lovni pohodi, a većina stanovništva putuje na vjerska hodošašća.

Propašću Rimskog Carstva propale su i tekovine visoke antičke kulture koje je u tim vremenima sačuvao samo Orijent. Samo u onom dijelu Evrope koji su zaposjeli islamski vladari postojali su hamami (Pirinejski i Balkanski poluotoci).

Počeci moderne proizvodnje i pojava prvih manufaktura dovodi do stvaranja buržoaskog sloja koji nastoji da se obrazuje. Tako se javljaju prva putovanja po evropskim gradovima sinova engleskih fabrikantata pod nazivom "Grand tour de Europe - Velike ture po Evropi". Namjera da se obrazuju često se pretvarala u višemjesečne posjete Parizu, Veneciji, Beču sa obiljem zabave i razonode. Tuberkuloza, raširena u to doba, utiče da sve veći broj ljudi posjećuje Alpe.

Početak XIX stoljeća donosi nova otkrića, a njihova primjena u saobraćaju će znatno doprinijeti omasovljavanju turističkih kretanja. Spora i neudobna kočija biti će zamijenjena željeznicom. Osnovna prednost željeznice je mogućnost da se jednom kompozicijom preveze veći broj putnika. Ovu prednost prvi će uočiti Thomas Cook i organizirati putovanje za članove antialkoholičarskog društva na njihovu godišnju skupštinu. Taj datum veže se za početak organiziranog turizma ili turističkih kretanja koja će poprimiti masovniji karakter. Cook osniva prvu putničku agenciju i dobiva koncesiju za prodaju željezničkih karata i van staničnih zgrada. Organizira posjete svjetskim izložbama u Parizu, Londonu, put oko svijeta parobrodom i posjete Egiptu. Zahvaljujući veoma povoljnim cijenama u putovanja se uključuju i srednji slojevi društva, a širenjem željezničke mreže proširuje se i broj destinacija na koje Cook organizira putovanja. Uporedo se u svijetu osnivaju nove putničke agencije.

Od 1850. godine, britanska elita sve više osvaja Alpe.

Kao početak organiziranog planinarstva u svijetu i proboja u Alpe, uzima se 1857. godina, kada je, takođe u Londonu, osnovana planinarska organizacija Alpine club. Klub je bio zatvorenog tipa, a njegovi članovi su pripadali elitnom društvu.

Poslije Engleza osnovane su planinarske organizacije 1862. godine u Austriji, a 1863. u Švicarskoj i Italiji, čiji su članovi takođe bili iz redova imućne klase. Nakon njih osnivaju se planinarske organizacije 1869. u Njemačkoj, 1873. u Mađarskoj i Poljskoj, 1874. u Hrvatskoj i Francuskoj, 1876. u Španiji... 1891. u Srbiji, a 1892. godine u Bosni i Hercegovini i Sloveniji.

Prvi planinarski itinerer, koji je vodio ispred popularnih masiva Mont Blanca u trajanju od dva dana, traseraju 1861. godine Leslie Stiven (Leslie Stephen), otac spisateljice Virđinije Vulf (Virginija Woolf) i izvrсни švicarski vodič Melchior Anderegg.

Krajem XIX stoljeća u aristokratskim krugovima zapadne Evrope postala je velika moda kraćeg ili dužeg boravka u blizini planinskih vrhova.

Ali za tu klijentelu (koja je imala više para nego snage) bilo je potrebno izgraditi saobraćajnice i saobraćajna sredstva koja bi joj omogućila da se popnu do velikih visina bez velikih napora.

Tako je počela izgradnja zupčastih željeznica i uspinjača.

Prva alpinistička uspinjača sagrađena je u Švicarskoj 1909. godine. Izgradnja je uzela maha 1920. go-

dine, kada se postavljaju debele čelične sajle preko betonskih nosača.

Izgradnja uspinjača je dovela do omasovljenja izletničkog turizma na planinama. Penjanje do visokih planinskih vrhova u Evropi je tako postalo dostupno i širokim narodnim masama, a ne samo aristokratima.

Prva „žica“ na Jahorini, tzv. Cvijanova žica (ime dobila po Golijanin Cvijanu iz sela Zabojsko na južnoj Jahorini, koji je nadzirao ulazak skijaša u korpu i rad žičare) je izgrađena i puštena u promet 29.11.1952. godine, i vozila je od ispod Rajske doline do vrha Gola Jahorina.

Žičare na bosanskohercegovačkim planinama su relativno bezbjedne.

Nakon havarije velike kabinske žičare u Salzburgu (Austrija) u EU je zakonodavstvo koje regulira tu oblast veoma pooštreno.

Valja znati da ipak nase žičare ne zadovoljavaju rigorozne EU standarde po kojima se sajle svake dvije godine moraju testirati. Zbog troškova skidanja sajli, prevoza na testiranje i ponovnog montiranja, vlasnici žičara po pravilu sajle nakon dvije godine mijenjaju, a stare prodaju.

Danas (2011) Austrija raspolaže sa 3.300 žičara i uspinjača, 1.250 kupališta na otvorenome, 900 pokrivenih bazena, 600 krajeva sa mogućnošću ribolova, 500 krajeva sa mogućnošću jahanja, 22.000 km pruga za alpsko i turno skijanje, 400 smučarskih škola, 50.000 km pješačkih staza, 4.840 teniskih igrališta, 36 umjetnih klizališta, 53 podzemne jame i rudnika otvorenih za posjetioce, 23 alpska botanička vrta, 38 lovišta, 5 nacionalnih parkova, 69 pokrajinskih parkova i rezervata, 500 prirodnih sankališta...

Iz planinarstva su proistekli sportovi: alpinizam i slobodno penjanje, a iz planinarskih aktivnosti proistekli su zmajarenje i paraglajding.

Kao što je željeznica pokrenula turističke potrošače, automobil će donijeti nove mogućnosti. Otvoriće se i oni prostori koji nisu bili dostupni željeznici, a čovjek će moći doći u neposredni dodir sa prirodom, što će donijeti i pojavu novih vrsta turizma: moto turizam, kamping turizam i slično.

Između dva svjetska rata počinje i angažiranje države u oblasti turizma. U većini zakonodavstava uvodi se plaćeni godišnji odmor radnika. Uviđajući značaj turizma za poboljšanje zdravstvenog stanja stanovništva i održavanje radne sposobnosti, države nizom mjera stimulišu putovanja.

Kraj XX vijeka obilježen je masovnim korištenjem aviona, što je znatno doprinijelo povećanju broja putnika, naročito na udaljenijim destinacijama. Ovome doprinosi i sistem tarifa u prijevozu sa veoma pristupačnim cijenama - charter letovi. Iako se najveći dio svjetskog turističkog prometa odvija na Evropskom kontinentu, zadnje decenije XX stoljeća pokazuju, zahvaljujući avionu, da se u turistički promet uključuju i veoma udaljene destinacije.

Također se javlja i preraspodjela zemalja koje su izvori turističke potražnje. Zahvaljujući privrednom rastu mnoge zemlje se svrstavaju u kategoriju razvijenih zemalja iz kojih se regrutuju turistički potrošači u međunarodnom turizmu.

Prognoze za razvoj i rast turizma su optimistične. Prema podacima World Tourist Organisation - WTO, 2004 godine, u svijetu je zabilježeno više od 760 miliona dolazaka turista, dok se za 2020 predviđa oko 1,6 milijardi turističkih dolazaka. Usporeni rast, stagnacija svjetske privrede ili neki drugi faktori, mogu u kraćem razdoblju negativno djelovati na kretanja turista. Dugoročno, međutim, pozitivan rast je izvjestan.

U međunarodnom turizmu, Evropa je tradicionalno vodeća turistička regija u kojoj se stalno ostvaruje više od polovine ukupnih turističkih dolazaka. Zbog brzog rasta dolazaka u destinacije širom svijeta, učešće Evrope ukupno opada, ali trajno dominira. Sredozemlje je turistički najaktivnija regija Evrope, jer već dugo vremena apsorpira polovinu evropskih i oko četvrtinu svjetskih međunarodnih turističkih tokova.

Prihodi od svjetskog turizma za 2008 godinu govore o približno 800 milijardi EUR, odnosno oko 400 milijardi EUR u Evropi.

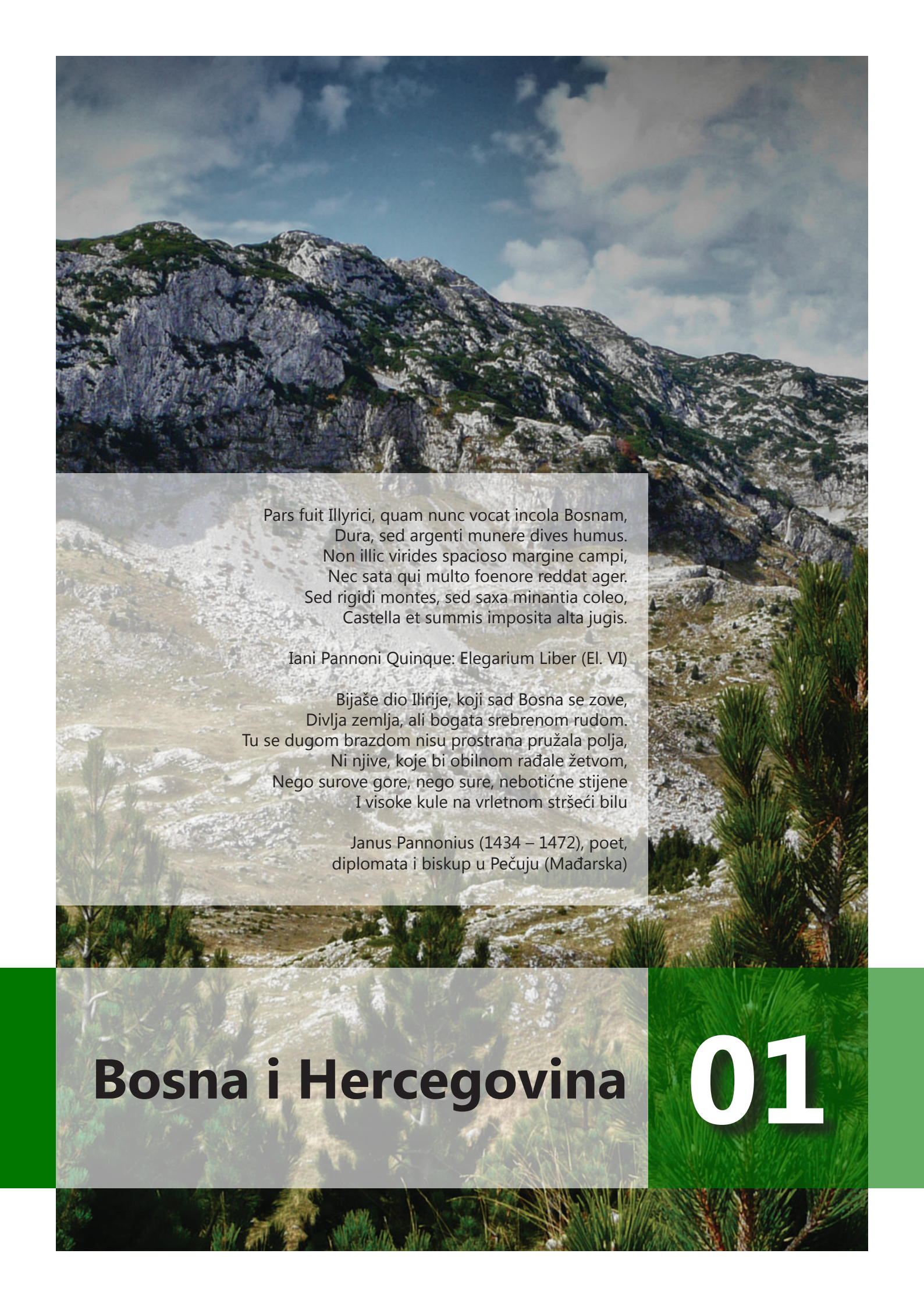
U Evropi, stalni porast turizma kreće se po stopi od oko 4%. U zemljama Dalekog Istoka i Polinezije stopa rasta turizma je oko 10%. Evropa, u predviđanjima WTO do 2020. godine, ostaje prva turistička destinacija na svijetu sa preko 700 mil. turista ali sa najmanjom stopom rasta turizma.

Predviđa se takođe da će oko 75% turista u Evropi biti iz same Evrope. "Komšijski" turizam će rasti i u ostalim dijelovima svijeta.

Bosna i Hercegovina ne posjeduju atribute za razvoj masovnog turizma i vjerovatno nikada neće postati destinacija za masovni odmor evropskog prosječnog građanina. Stoga je nepotrebno porediti veličinu naših turističkih kapaciteta sa zemljama u regionu.

Suština, izbora pravca razvoja turizma u Bosni i Hercegovini je da broj noćenja ne smije da se izjednačava sa ostvarenim finansijskim prometom. Tako naprimjer u Hrvatskoj, oko 12 miliona turista ostavi oko 7 milijardi eura, a u naprimjer, Islandu oko 500.000 turista ostavi oko 1,5 milijarde eura. Vidljivo je da 24 puta manje turista ostvaruje oko 8 puta manji promet. Ovaj primjer nam pokazuje u kojem pravcu valja da se razvija turizam u Bosni i Hercegovini.

Osobnost turističke destinacije je ono što je čini različitim od drugih destinacija. Osobnost (brand) pomaže da zemlja bude zapamćena po osnovnim karakteristikama svoga identiteta. Ono što je veoma važno jeste da je ta osobnost trajna kategorija.

Pars fuit Illyrici, quam nunc vocat incola Bosnam,
Dura, sed argenti munere dives humus.
Non illic virides spaciose margine campi,
Nec sata qui multo foenore reddat ager.
Sed rigidi montes, sed saxa minantia coleo,
Castella et summis imposita alta jugis.

Iani Pannoni Quinque: Elegarium Liber (El. VI)

Bijaše dio Ilirije, koji sad Bosna se zove,
Divlja zemlja, ali bogata srebrenom rudom.
Tu se dugom brazdom nisu prostrana pružala polja,
Ni njive, koje bi obilnom rađale žetvom,
Nego surove gore, nego sure, nebotične stijene
I visoke kule na vrletnom stršeći bilu

Janus Pannonius (1434 – 1472), poet,
diplomata i biskup u Pečuju (Mađarska)

Bosna i Hercegovina

01

Sa obala rijeke Drine na istoku, zelene rijeke Une na zapadu, iz ravne Panonije na sjeveru i tačno iznad jadranskih plaža na jugu, dižu se velike planine koje čuvaju jedan drugačiji svijet, divnu i originalnu ljepotu, Bosnu i Hercegovinu.

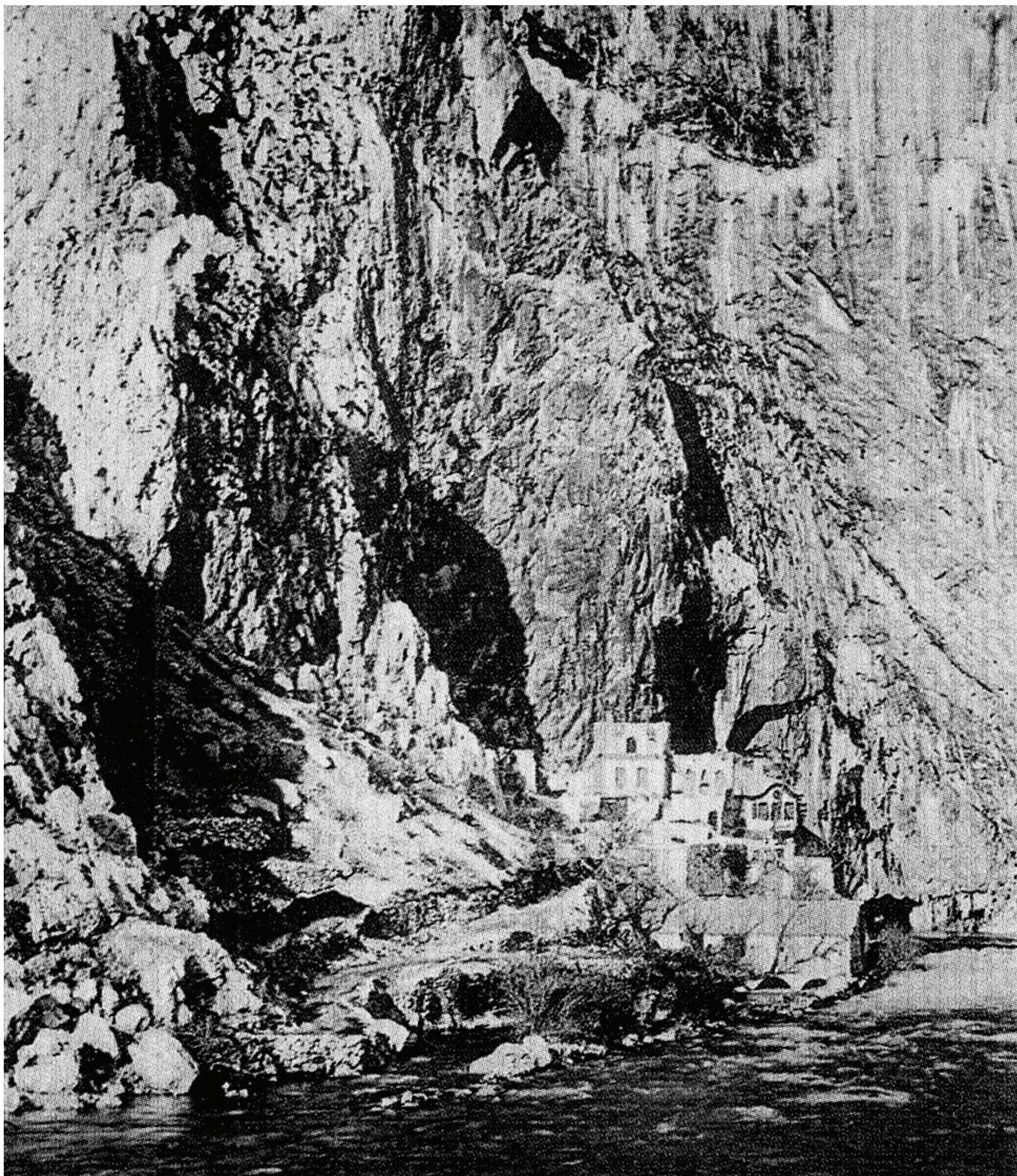
Bosanskohercegovačke planine sa mnogobrojnim visokim vrhovima čine četiri petine teritorije države i dio su Dinarskog lanca sa morfologijom tla, biljnim i životinjskim vrstama jedinstvenim u Evropi. Lednička jezera, potoci i dijelovi rijeka još uvijek bogati ribom, poseban su ukras i bogatstvo tih planina. Na malom prostoru odvijaju se začuđujući klimatski obrti. Dok su obronci prema unutrašnjosti pod debelim snježnim pokrivačem, na onim zagledanim u more cvjetaju kadulje, nar i bademi. U Bosni i Hercegovini se ukrštaju dvije velike florne oblasti: euro-sibirska i sredozemna, a prodire i treća irano-turanska što uzrokuje biodiverzitet (raznolikost) biljnog i životinjskog svijeta koji se može mjeriti samo sa tropskim oblastima.

Srce Bosne i Hercegovine je odredište koje privlači mnogobrojnim neizbrisivim tragovima susreta naroda, običaja, religija, jezika i kultura. Ovdje se od prahistorije kopala i prerađivala ruda. Ime iz antičkih vremena, Bosna srebrena, označavala je oblast gdje se vadilo gvožđe, srebro, olovo, zlato ili drugi metali. Bogatstvo Bosne kroz historiju je nažalost često bilo predmet ljudske pohlepe. Putnik se neočekivano, među grmljem, može naći pred vratima skromne ili otmjene kuće, kroz koja se ulazi u pustoš, u kojoj su slomljene ograde, urušeni bunari, a iz tragova nekada rascvjetanoga vrta strše goli zidovi zarasli nepristupačnim spletom trnja i drugih penjalica. U ovoj zemlji bujne vegetacije, dobroćudna majka priroda nastoji da sakrije tragove razaranja koja je učinila čovječija ruka.

U Dinarskim masivima nalaze se neistražene pećine, a na površini nepregledni pašnjaci i šume pa i prašume, kojih u Bosni i Hercegovini ima pet, od kojih je najpoznatija Perućica. Sve ove prirodne ljepote i bogatstvo su kao stvorene za uživanje, ne samo za alpiniste, planinare, speleologe, sakupljače, ribolovce, nego i za sve one koji traže ljepotu, odmor ili sport u prirodi.

Pohodeći planinarske staze, puteljke i bespuća, uspinjući se uz litice i vrleti, nailazimo na rimske ploče i miljokaze, karavanske kaldrme, ostatke utvrda i kula, nekropole i stećke.

Planinski pašnjaci Bosne i Hercegovine mogu vas opiti divnim mirisom svojih aromatskih trava. Tradicionalno, pastiri kreću u proljeće na pašnjake u okolne planine. Tamo bi, kao i njihovi očevi, djedovi i preci, gradili katune, torove i kolibe i ostajali sve do dolaska zime. Uveče okupljeni oko vatre, pjevajući balade i pričajući drevne priče i legende, jedu tvrdi hljeb, kajmak i sir mirisa pašnjaka odakle potiču. Tako je bilo stoljećima i tako je i danas...

**Kratka historija
putovanja u našem
regionu**

02

Bunáquelle unter Blagaj-grad.

Historija željeza se smatra i historijom kulture i civilizacije. Pretpostavlja se da je počela na feničanskoj Kreti, a potom preko Grka, Ilira i Etruščana se znanje proširilo dalje u srednju Evropu. U Bosni i Hercegovini se kopala i prerađivala ruda još u prahistoriji.

Po načinu rudarstva i metalurgije razlikujemo prahistorijske, antičke i srednjovjekovne djelatnosti. Kopalo se zlato, željezo, bakar, kalaj (ne zna se gdje), srebro i olovo, živa, antimon i arsen... Antički pisci su zabilježili da su stari stanovnici Balkana, Iliri, bili vješti tragači za zlatom. Plinije Stariji spominje proizvodnju od oko 16 kg zlata dnevno.

Sačuvane su brojne stare jamske karte, iz kojih je vidljivo da je samo iz Bakovića izvlačeno u stara vremena godišnje oko 1.000 kg zlata i oko 3.000 kg srebra.

U rimsko doba izgrađene su ceste koje su povezivale obalu Dalmacije sa zapadnim krajevima carstva, Panonijom, Argentarijom i istočnim krajevima.

Ceste koje su prolazile našim krajevima polazile su iz Salone (pored Splita), Narone (delta Neretve) i Epidaurusa (Cavtat).

Glavna cesta u to vrijeme povezivala je Salonu (kraj Splita) sa Panoniom, a jedan krak je od Salone išao preko Livna, Kupresa, Novog Travnika i Kiseljaka za Sarajevsko polje (Kolonija AQUAE S...) i potom trasom današnje ceste Džemal Bijedić od Ilidže za Sarajevo, gdje se uz Koševski potok račvao današnjom Alipašinom ulicom na sjever za Panoniju, a produžavao Titovom ulicom preko Pašinog brda i Sokoca za Argentariju (Srebrenicu) i istočne krajeve.

Najveći organizator i realizator grandioznog građevinskog poduhvata tog vremena je bio Publije Kornelije Dolabela (P. Cornelius Dolabella), carski namjesnik u Saloni, koji je u vremenu od 14. do 20. godine n. e. (za manje od sedam godina) izgradio preko 550 milja cesta po vrlo teškom planinskom terenu i time postavio osnovu kasnije vrlo guste cestovne mreže u našim krajevima.

Očuvane rimske ceste se mogu vidjeti širom Bosne i Hercegovine, a posebno na Kupreškoj i Nevesinjskoj visoravni kao i u okolini Stoca.

Srebreničko Podrinje sa centrom u antičkoj Domaviji (kraj Srebrenice) je lokalizirano kao područje antičke Argentarije. Tu je bilo i sjedište glavnog rudarskog prokuratora za cijelu antičku Dalmaciju i Panoniju. To je široko područje od Jadrana do Budimpešte i od Bečke šume, na zapadu, do ušća Tise u Dunav, na istoku.

Poznata su i imena sedmorice visokih rimskih rudarskih dostojanstvenika u većem vremenskom periodu. Domavijski artefakti se uglavnom nalaze u sarajevskom Zemaljskom muzeju.

Da bi što brže bio obaviješten o događajima u provincijama imperator August je organizirao Cursus publicus (javna pošta). Uzduž vojničkih cesta razmjestio je mlade ljude kao štafete (speculatores), a kasnije i kola za glasnike.

Za vladavine Trajana svi stanovnici pored cesta su morali da snabdijevaju kurire sa konjima, opremom, kolima, hranom..., a Dioklecijan je odredio cjenovnik za prevoz putnika i robe (Edictum Diocletiani de pretiis, XVII).

«Tim cestama su prošli vojnici i trgovci, roba i ideje, prošla je rimska kultura i potom hrišćanstvo, ali su tim cestama na kraju prošli i barbari koji su okončali jednu fazu svjetske historije. Te ceste su potom zapuštene» - Ivo Bojanovski, Dolabelin sistem cesta.

Propašću Rimskog Carstva propale su i tekovine visoke antičke kulture koje je u tim vremenima sačuvao samo Orijent. Samo u onom dijelu Evrope (Pirinejski i Balkanski poluotoci) koji su zaposjeli islamski vladari postojali su hamami, vodovodi, karavan saraji, hanovi, musafirhane (ksenodohije i pandohije)...

Veliki pripovjedač Ćamil Sijarić u knjizi «Herceg – Bosno i tvoji gradovi» kaže: «Ali ni putevi nisu vječni. Jer mnogi od njih izumiru, a rađaju se drugi novim pravcima. Stoga je danas bezbroj kaldrma – a ponekad i kroz gluhe debele šume, kojim više niko ne gazi. I ako bismo htjeli njima da putujemo, mi bismo teško stigli kud smo pošli. Jer bi nas ti putevi odveli tamo gdje su nekad bili gradovi, a gdje danas gotovo nema ništa ili ima neka zidina neki znak.»

Bilo kako bilo, putovanja poslije antike zamiru i tek sa pojavom renesanse se ponovo masovnije pojavljuju.

Razlozi putovanja u našim krajevima, od srednjovjekovnih vremena do dolaska Austrije, su bili trgovinski, zdravstveni i vjerski

• **Trgovinski razlozi putovanja**

Već od Stjepana II (polovina XIV stoljeća) bosanski vladari su kovali srebreni novac. U gradskim naseljima se trguje luksuznom robom, naročito tkaninama koja je plaćana srebrom. Razni predmeti od srebra bosanske izrade (ad modum bosnensis) bili su veoma traženi izvan Bosne.

Izuzetnu i neuobičajenu težinu imao je ženski bosanski pojas od jednog kilograma i 700 grama srebra koji se prodavao u Dubrovniku...

Širom Mediterana se znalo za bosansko srebro i zlato, luksuzno posuđe, tacne, nakit, mamuze od srebra... označeni kao bosanski, za olovo, smolu, med i vosak; za bosanske konje, krzna, sokolove i jastrebove, plahte, kožne pojaseve, štitove i mačeve, znalo se i za Crkvu bosansku...

Proračuni ukazuju da je početkom XV stoljeća, samo posredstvom Dubrovčana, iz bosanskih rudnika odlazilo u svijet godišnje oko 25 tona srebra. To je imalo vanredni značaj i za privredu Evrope toga vremena. Do sredine XV stoljeća, godišnja evropska proizvodnja srebra iznosila je prosječno 27 tona - D. Kovačević-Kojić, O rudarskoj proizvodnji u srednjem vijeku.

Tako je bilo sve do vremena velikog priliva zlata i srebra u Evropu iz američkih rudnika u XVI stoljeću.

Prve ugostiteljske radnje pojavile su se u Dubrovniku u XIV stoljeću na mjestima ishodišta karavana, a prvo konačište za strance je djelovalo 1374. godine na prvom spratu palače Sponza.

Slavska toponomastika za gostionicu je gostilj ili gostilje. Toponim gostilj je veoma čest u istočnoj Bosni.

U vremenima Osmanlija u gradovima, u našim krajevima, su podizani hamami (banje) i bezistani (srednjovjekovne robne kuće), a na putevima su podizani hanovi i karavansaraji (konačišta).

Razlika između hana i karavansaraja je u tome što je putnik u hanu plaćao konak i zimi ogrjev, dok je konak u karavansaraju bio besplatan, a za hranu i ogrjev se morao brinuti sam putnik... Prema tome han je koristan objekat, a karavansaraj je humanitarna ustanova – Hamdija Kreševljaković, Izabrana djela.

Bilo je hanova za gospodu, srednji stalež i za seljake. Hanovi su obično podizani na svaka 4 sata hoda. Dolaskom Austrije (1878. godine) po hanovima se pojavljuju stolovi, stolice i kreveti. Za rasvjetu su i dalje služile svijeće i lojanice.

Bosna obiluje termalnim i mineralnim izvorima (kiseljaci, slani izvori, sumporna, jodna i sl.) i ljudi su oduvijek vjerovali u njihovu ljekovitost. Izvor Kruščice, fojnička voda, slane vode u Tuzli, banja kod Dobruna, izvor Guber kod Srebrenice koji u sebi ima arsena, sarajevski kiseljak, sumporne vode na Ilidži, muška voda kraj Kladnja, tešanjski kiseljak i mnogi drugi izvori, od davnina su privlačili ljude.

Uz puteve, u naseljima i selima podizane su dobrotvorne ustanove koje su se zvale musafirhane. U njima je putnik mogao konačiti, dobiti hranu za sebe i konja i to potpuno besplatno. Prvu poznatu musafirhanu je osnovao Gazi Isabeg Ishaković 1462. godine, u Sarajevu. Sultan Orhan je (1336) osnovao prvi imaret sa musafirhanom u Osmanskom carstvu ali kod Arapa je ova institucija postojala još u VII stoljeću.

Porijeklo ove humanitarne institucije je iz Bizantskog carstva gdje su se one nazivale ksenodohije i pandohije. Ksenodohija je kuća za primanje gostiju, a pandohije su svratišta za putnike i hodočasnike koje su se podizale pored velikih crkvi. Već u VI stoljeću u Siriji je bilo vrlo velikih zgrada koje su podignute za tu svrhu – H. Kreševljaković, isto.

Poznato je da je Franjevački samostan u Fojnici otvorio musafirhanu 1513. godine. Postojale su musafirhane i u samostanima u Kreševu, Sutjesci, Olovu, Srebrenici... ali i u pravoslavnim manastirima u Ozrenu, Paprači, Lomnici, Tavnoj...

Valja reći da obnovljeni stari hamami iz vremena Osmanlija u Budimpešti predstavljaju sjajne kulturne turističke atrakcije koje privlače mnogobrojne znatiželjnike iz cijelog svijeta.

• **Zdravstveni razlozi putovanja**

Prvi trag banje koju su Heleni (Grci) nazivali balneion ili thermae pronađen je na otoku Kreti (1800-1300 prije nove ere).

Stari Rimljani su se kupali u javnim banjama koje su imale vrtove, šetališta, salone za razgovore, dvorane za predavanja, biblioteke, učionice za mladež (ephebeum), sobe za mazanje uljem, gostionice... Najveće

i najraskošnije terme u Rimu su bile Karakaline terme koje su istovremeno primale preko 3.000 osoba, na površini od 118.000 m² i Dioklecijanove terme sa površinom od 131.000 m². Kupalo se i noću, uz rasvjetu - H. Kreševljaković, Izabrana djela.

Tragovi rimskih termi u Bosni i Hercegovini su pronađeni u Domaviji kraj Srebrenice, Stocu, Ilidži kraj Sarajeva, Gornjem šeheru kraj Banja Luke...

Prva pojava kuge u Dubrovniku 1348. je harala šest mjeseci, kada je umrlo 110 članova Velikog vijeća i oko 7.000 građana. Dubrovčani uvode karantenu za brodove koji su dolazili iz sumnjivih krajeva. Brodovi su sa robom morali ploviti mjesec dana između Molunta i Mljeta, a putnici ostati na promatranju u Cavtatu i na Mljetu.

U Dubrovačkom arhivu su sačuvani mnogi dokumenti o odlasku medika u srednjovjekovnu Bosnu, kada je vlasteli zatrebala ljekarska pomoć.

Sačuvana je i žalba Hercega Stjepana Dubrovniku, zbog toga što je u gladnim godinama izbjegli narod iz Hercegovine brodovima prevezio u Italiju i tamo ostavljao.

Preteče savremenih farmaceuta su bili atari. U Sarajevu se u XVI stoljeću spominje atarska čaršija. Atarski dućani-apoteke su bili puni ljekovitog bilja u posudama i kutijama sa natpisima na hebrejskom, turskom i bosanskom jeziku. Najstariji sačuvani atarski dućan je «apoteka» porodice Papo, stara oko 350 godina i nalazi se u Muzeju Jevreja u Sarajevu.

Otvaranjem azila za duševne bolesnike 1768. godine u hadži Sinanovoj tekiji praktično počinje organizirana zdravstvena služba u Bosni i Hercegovini. Posljednji bosanski guverner Topal Osman – paša, pod uticajem svoga ličnog liječnika i biografa dr. Jozefa Kečeta (Koetschet), gradi prvu vakufsku bolnicu (1866) u Bosni i Hercegovini u Nadkovačima sa odjeljenjem za žene.

Zemaljska bolnica u Sarajevu u doba svoga otvaranja (1894) je bila najmoderniji objekat na Balkanu, a i šire. Bolnica je projektirana kao kopija bečke univerzitetske bolnice i urađena prema najmodernijim standardima koji su tada važili u svijetu. Krajem XIX stoljeća u bolnici je radio vrhunski medicinski kadar bečkog medicinskog fakulteta, na tada najsavremenijoj medicinskoj opremi.

• **Vjerski razlozi putovanja**

U povelji Bele IV sarajevski kraj se naziva župa Vrhbosna, u kojoj je bilo središte biskupije i crkva svetog Petra na Brdu (1239) koja vjerovatno nikada nije dovršena – Srećko M.Džaja i Dubravko Lovrenović, Srednjovjekovna Crkva bosanska.

Sačuvan je (Zemaljski muzej u Sarajevu) fragment oltara iz crkve sv. Petra u Vrhbosni sa tekstom «Apostoli Petri (V)erbos».

U drugoj polovini XIII stoljeća bosanska biskupija seli u Đakovo, odakle se vraća u Sarajevo tek dolaskom Austrougarske monarhije 1878. godine.

«Crkva bosanska imala je na čelu s djedom (episkopom) već sasvim jasno formiranu vlastitu hijerarhiju i predstavljala je alternativu dislociranom bosanskom kaptolu i katoličkom biskupu koji je, boraveći u Đakovu, izgubio sve emotivne i stvarne veze s Bosnom. To posredno ukazuje da šizmatička Crkva bosanska korijeni iz katoličke biskupije (ecclesiae bosnensis) i predstavlja njezinu nekanonsku supstituciju... Osim toga, kao što su u ostaloj srednjovjekovnoj Europi samostani, odnosno na Istoku manastiri, uz svoje duhovne funkcije, bili i komunikativni punktovi raznih putnika, tako su i hiže bosanskih krstjana bile svratišta dubrovačkih trgovaca i diplomata. Ono što je srednjovjekovnu Bosnu razlikovalo od ostalih srednjovjekovnih država jest činjenica da u njoj nije vladalo načelo cuius regio, illius religio, nego su bosanski kraljevi i oblasni gospodari u svoje poslove uz Crkvu bosansku sve više uključivali Katoličku crkvu, a u istočnom Humu i Srpsku pravoslavnu crkvu. Zabilježeni su slučajevi gdje su predstavnici svih triju ovih Crkava zajedno kooperativno nastupali» – S.Džaja i D. Lovrenović, Srednjovjekovna crkva bosanska. U hodočasnim putovanjima, kako onda tako i danas, prednjači katoličko stanovništvo.

Ipak, najveći pothvat su bila putovanja na hadž iz Bosne i regiona, koja su zbog kolernih epidemija u to vrijeme predstavljala smrtnu opasnost.

Putovalo se preko Dubrovnika, Trsta ili Istanbula za Aleksandriju, a odatle za Jamb i onda karavanima za Medinu i Meku, a zatim u Džedu.

Putovanje karavanom je trajalo tri nedjelje i predstavljalo je veliki napor za tadašnje hadžije. Austrijska vlada 1890. godine organiziranje putovanja povjerava austrijskom Llojdu i uvodi obaveznu pratnju ljekara. Hrišćanski hodočasnici su takođe hodočastili za Jerusalem i potom dobivali titulu hadžije. To je bilo poštovano i cijenjeno i od strane muslimana. Bogati katolici su hodočastili (romarili – od Roma) i u Rim.

Na dan 24 lipnja (juna) 1981. godine, djeci u malome selu Međugorje u općini Čitluk, se ukazala Blažena Djevica Marija. Od toga vremena hrišćanski hodočasnici (ali i druge vjerske konfesije) hodočaste u Međugorje, koje je postalo svjetski poznato hodočasno mjesto i najveći centar sakralnog turizma u Bosni i Hercegovini.

03

Moderni turizam u našim krajevima

Otvaranjem željezničke veze polovinom XIX stoljeća između Beča i Trsta preko Lajbaha (Ljubljane) i uvođenjem redovne parobrodarske linije iz Trsta za Lošinj (malo potom za Rijeku), Split, Dubrovnik do Kotora, krenuli su prvi moderni turisti jadranskom obalom.

Tako se moglo desiti da nadvojvoda Maksimilijan, brat cara Franje Josipa, doputuje u Dubrovnik i da mu se sviđa dubrovački kraj, te odluči kupiti otok Lokrum, nasuprot zidina Grada.

Dubrovnik poslije toga bilježi mnogobrojne posjete uglednika iz svijeta, koji su znatizeljno obilazili kraj koji se nadvojvodi toliko sviđio.

Razvoj modernog turizma u našim krajevima je usko povezan sa razvojem željeznice.

Generalni direktor bečkog Privilegiranog društva Južnih željeznica Julius Schüller, je još 70-ih godina XIX stoljeća, zagovarao ulaganja u turizam kako bi povećao rentabilnost nekih svojih pruga.

Prvi hotel Južnih željeznica je izgrađen 1878. godine, u Dolomitima (hotel Toblach), a 1882. godine, je otvoren hotel Südbahnhotel u Semmeringu u Wienerwaldu.

Na njegovu (Julius Schüller) inicijativu dioničari Privilegiranog društva grade i hotel u Opatiji.

Hotel Quarnero (danas Kvarner) otvoren je 1. travnja/ 1884. godine, a potom se grade dvije dependanse i veliki hotel Stephanie (danas Imperial), Opatija od skromnog izletišta i pansionskog odmorišta prerasta u najomiljeniju turističku destinaciju austrougarske aristokracije i srednjih ekonomskih slojeva društva.

Opatija je 1889. godine, carskim ukazom proglašena klimatskim lječilištem i od tada je na ogromnom teritoriju Austro-Ugarske postala jednom od najvećih destinacija tadašnjeg turizma.

Sve to je izazvalo neviđeni val trgovanja nekretninama i gradnje turističkih objekata, hotela, pansiona, vila za iznajmljivanje...

Uz brojne donatore kao što je rumunjski kralj Karol I i njegova žena Elizabetta (Carmen Sylva), luksemburški veliki vojvoda Adolf, nadvojvotkinja Maria Antonia... Opatija se razvija u grad iznimnog komunalnog i urbanog standarda. Pred Prvi svjetski rat Opatija bilježi oko 55.000 posjetilaca.

Prve početke modernog turizma na teritoriji bivše države Jugoslavije ipak baštini grad Sarajevo.

Da bi zadovoljili potrebe gostiju, koji su u grad stizali željeznicom, gradi se (1881/82) prvi veliki hotel evropskog tipa hotel Evropa. Hotel je izgradio (1882) sarajevski trgovac Grigorije M. Jeftanović koji je bio vlasnik do 1921. godine, od kada radi pod vlasništvom tvrtke Hotelskog i industrijskog društva Gligorija M. Jeftanovića. Od 1946. godine, hotel postaje društvena svojina.

Hotel je u posljednjem ratu devastiran, nakon rata privatiziran, obnovljen i otvoren pred Novu 2009. godinu. Prvi veliki hoteli evropskog tipa na južnoslavenskim prostorima se grade kasnije i to u Opatiji hotel Quarnero 1884. godine, malo potom hotel Stephanie, a potom u Dubrovniku hotel Imperijal 1897. godine.

Nedvojbeno je da je grad Sarajevo krajem XIX i početkom XX stoljeća (u vremenu Austrije) bio jedan od najmodernijih gradova svoga vremena u Evropi. Sve što je građeno, rađeno je po najvišim standardima koji su tada važili u svijetu.

Palate koje su imale ugrađen vodovod, kanalizaciju, kupatila, toalete, električnu energiju, smatrane su u to doba veoma savremenim.

Osnivane su i građene zdravstvene, državne, kulturne i naučne institucije kao što su: Zemaljski muzej (1888), Institut za istraživanje Balkana, Statistički departman (1894), Meteorološke stanice (1878), Geološki zavod (1898), Zemaljska bolnica (1894)...

Za lokalne potrebe Sarajeva izgrađen je (1884) tramvaj (na konjsku vuču) od Stare željezničke stanice, preko Marijin dvora, glavnom gradskom ulicom i Ferhadijom do današnjeg Ekonomskog fakulteta, a prva svečana vožnja tramvajem je krenula na Novu 1885. godinu.

Prvi električni tramvaj (tramway) na svijetu, sa tri vagona, je promoviran 1879. godine, na izložbi u Berlinu od strane tvrtke Siemens & Halske, a u javni saobraćaj je uključen 1881. godine, u Lichternfeldeu kraj Berlina.

Sarajevo dobiva električni tramvaj 01. maja 1895. godine, prije metropola Srednje i Jugoistočne Evrope (Praga, Bratislava, Beča, Graca, Budimpešte, Ljubljane, Zagreba, Beograda, Sofije, Atine, Istanbula... Vozila je proizvela firma "Siemens-Sohukert", a gazdovanje je povjereno preduzeću "Električna željeznica" koje se nalazilo pod upravom Bosanskohercegovačke državne željeznice.

Nešto ranije (03. i 04. aprila 1895) Sarajevo dobiva električnu rasvjetu ulica među prvim gradovima Evrope, pa i prije Londona.

Električna rasvjeta je zasijala u Begovoj džamiji 1898. godine, kao prvoj džamiji osvjetljenoj električnom energijom u cijelom islamskom svijetu.

U gradu je krajem XIX stoljeća, poslovalo šest modernih hotela (hoteli "Evropa", "Central", "Radecki", "Rojal", "Kajzerkrone" i "Imperijal") i na Ilidži tri (hotel "Austrija", "Bosna" i "Hungarija") i dva manja. Pored modernih hotela za ukonačavanje su služili i neki stari hanovi, dijelom adaptirani prema savremenim potrebama, pa je na kraju ovog perioda bilo u Sarajevu sedam hanova i "domaćih" ("landesübliche) hotela (hotel "Gazi" na Čaršiji, han Kreštalica u Ferhadiji, "Morića han" u Saračima, "Kolubara" han na Čaršiji, hotel "Sarajevo" u Čemaluši, "Besarin han" na Čaršiji i hotel "Hercegovina" na željezničkoj stanici). Svih trinaest hotela i hanova u Sarajevu imalo je 621 postelju, dok je kapacitet pet hotela na Ilidži iznosio 171 postelju. Pored ukonačavanja, hoteli i hanovi su u ovo vrijeme vršili i neke berzanske funkcije služeći kao sastajalište trgovaca za obavljanje raznih trgovačkih poslova. Valja znati da je Austrija samo u Sarajevu zatekla oko 50 hanova (srednjevjekovnih konačišta).

Šta je to što je impresioniralo prve moderne turiste u Bosni i Hercegovini ?

Svakako je to bila divlja priroda, visoke planine i duboki kanjoni ali i fascinantna kulturna baština i zajednice katolika, pravoslavni, jevreja i muslimana koje su ostale stoljećima sačuvane zahvaljujući jedinstvenoj kulturološkoj i vjerskoj toleranciji Osmanske imperije.

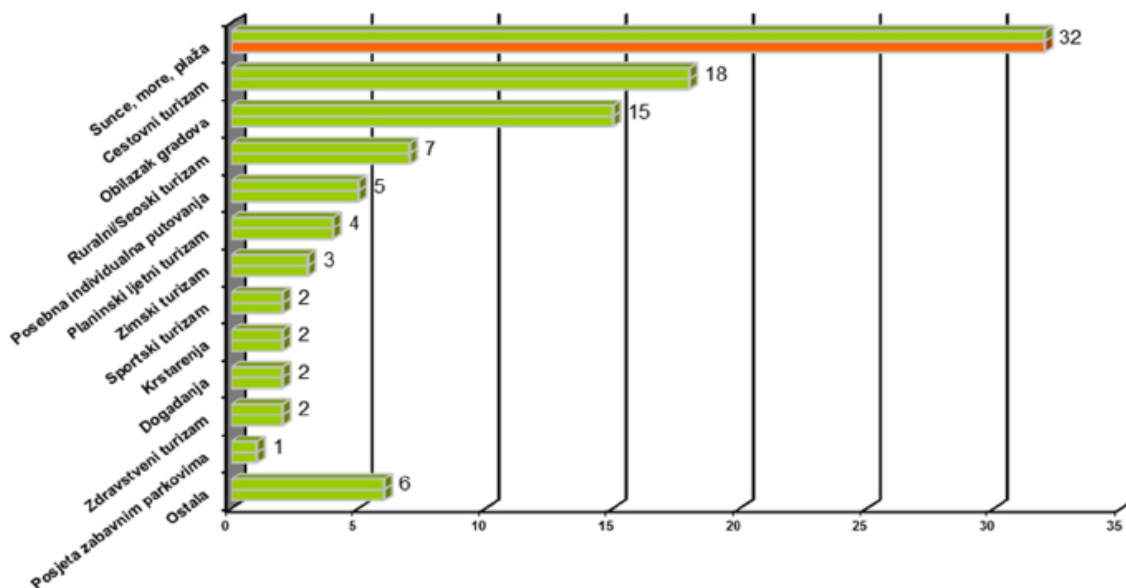

**Osnovni motivi
putovanja**

04

Turističke agencije proizvode i nude turistički proizvod u čijem nastajanju učestvuje više proizvođača i davalaca usluga. Proizvodi se u turizmu oblikuju za pojedini tržišni segment, pa određena destinacija može nuditi više turističkih proizvoda. Osnovna osobina turističkog proizvoda je kvalitet i raznovrsnost sadržaja.

Uspješnost proizvoda zavisi od stepena zadovoljstva potrošača i od imidža kojeg je postigao na tržištu. Turistička potražnja je u svojim zahtjevima veoma raznovrsna, pa je tim prije zadatak davalaca usluge u turizmu i komplikovaniji. Zajednički zadatak je sticanje prihoda pružanjem usluga i proizvoda turistima. Prvo pitanje koje se postavlja je šta ponuditi, ali i šta se traži? Pomoć pri odgovoru na ta pitanja može se dobiti iz sljedeće strukture motiva putovanja u Evropi.

Motivi putovanja u Evropi

Na datom grafikonu je jasno vidljivo da je u strukturi motiva putovanja u Evropi na čelu neprikosnoveni ljetni, odmorišni turizam. Jasno je da u tom turističkom segmentu, kada je receptiva u pitanju, Bosna i Hercegovina (izuzev Neuma) nema resursne podloge. Međutim, ono što je važno za naše razmatranje je to da kategorija ruralni/seoski turizam čini 7% ukupnih motivskih putovanja, obilazak gradova 15%, a možda i najvažnije, individualna putovanja 5% od ukupnih putovanja u Evropi. Veoma značajan podatak je da je planinski ljetni turizam 4%, a zimski turizam 3% ukupnih motiva putovanja. Ako je u Evropi (2009) bilo oko 420 miliona turista onda je veoma lako izračunati veličinu potencijalne ciljane grupe turista u Evropi.

Osim same strukture motiva, interesantno je i analizirati prosječnu potrošnju određenih skupina turista. Po utvrđenim podacima Svjetske turističke organizacije – WTO klijentela u konvencionalnom turizmu (sunce, more, plaža) koja koristi za odmor hotele, hotelske resorte, kruzere... spremna je maksimalno potrošiti 158 € na dan (hotelski resorti ili kruzери sa pet zvjezdica). Istovremeno, WTO je utvrdila da prosječni eko turista (priroda i ukomponirane kulturne karakteristike uz aktivnosti na otvorenom) dnevno potroši 283 € na dan. Skoro 75% eko turista potroši na putovanju između 4 i 8 hiljada eura, a oko 26% potroši više od 8 hiljada eura za aktivni odmor. Prosječno zadržavanje takvih turista je 6-8 dana na jednoj turističkoj destinaciji.

Visoki rast potražnje za kulturnim sadržajima na turističkim putovanjima naročito u Evropi je jedan od ključnih elemenata o kojem treba voditi računa u strategijama oblikovanja turističkog tržišta za međunarodno tržište. Oko 37% međunarodnih putovanja uključuje neku vrstu kulturne aktivnosti, sa godišnjim porastom od 15% (UNWTO). Razvoj kulturnog turizma je proporcionalan i širenju znanja o vlastitim kulturnim vrijednostima ali istovremeno i obogaćivanje kvaliteta kulturnog života lokalnog stanovništva.

Struktura motiva putovanja u Evropi u relativnom smislu se može primijeniti i na turističko tržište Bosne i Hercegovine.

**Prirodna i kulturna
baština**

05

Jedna od najvećih ideja rođenih u drugoj polovini XX stoljeća je ideja o "Svjetskoj baštini" čija je konvencija usvojena 1972. godine.

Generalna konferencija Organizacije ujedinjenih naroda za prosvjetu, znanost i kulturu UNESCO na svome XVII zasjedanju u Parizu 1972. godine je usvojila Konvenciju o zaštiti svjetske kulturne i prirodne baštine.

Dvije su temeljne pretpostavke na kojima počiva konvencija; to je univerzalnost u kojoj baština jednog naroda postaje baština svijeta i druga je uključivanje kulturne i prirodne baštine u jedan okvir.

«Priroda i kultura zajedno i nedjeljivo utiču na životne i stvaralačke procese u društvu. Zbog toga je sasvim razumljivo da čovjek u svojoj sopstvenoj sredini pronalazi svoje duhovno, estetsko i filozofsko nadahnuće; zbog toga je razumljivo i da brojne tvorevine ljudskih ruku dio svoje ljepote i veličanstvenosti duguju mjestu na kome se nalaze» – napisao je tom prilikom generalni direktor UNESCO-a.

U Popisu Svetske kulturne i prirodne baštine – UNESCO, iz Bosne i Hercegovine se nalazi Svjetska prirodna baština, kanjon rijeke Tare (koji Bosna i Hercegovina dijeli sa Crnom Gorom), Svjetska kulturna baština Stari most i okolna urbana zona u Mostaru i spomenik kulture, most Mehmed-paše Sokolovića u Višegradu.

Kao ozbiljni kandidati za upis na listu Svjetskih kulturnih i prirodnih vrijednosti - UNESCO, je tajanstveni srednjevjekovni nadgrobni spomenik – stećak...

• **Prirodna baština BiH - efikasnost institucija vladinog sektora**

Sa ciljem očuvanja biljne i životinjske raznolikosti, vode i cjelokupnog eko-sustava danas je na planeti zaštićeno oko 5% cjelokupnog zemljišta. U Bosni i Hercegovini je nedozvoljivo malo površine zaštićeno, svega oko 0,5%, dakle ni deseti dio svjetskog prosjeka zaštićenih prirodnih vrijednosti.

Veličine zaštićenih dijelova prirode po kontinentima izgledaju ovako:

Sjeverna i Srednja Amerika 10,4% zaštićene ukupne površine. Zemlja najveće procentualne zaštite Panama sa 17,2% ukupne površine.

Evropa sa 7,5% u prosjeku, od toga Austrija sa 19% zaštićene ukupne površine.

Južna Amerika 5,7% sa Ekvadorom koji je zaštitio 37,7% teritorije.

Okeanija sa prosjekom od 5,7%, zaštićenog tla, sa Novim Zelandom koji je zaštitio 10,5% ukupne površine.

Afrika je prosječno zaštitila 3,9% površine, od toga Bocvana 17,2% zaštite.

Azija ima oko 2,1% zaštićene površine od toga Butan je zaštitio oko 19,7% ukupne površine.

Iz izvještaja šumarske službe USA vidi se da je zarada od eko-turističkih aktivnosti (kampiranje, kanuizam i sl.) u zaštićenim područjima prirode dvostruko veća od prodaje drveta.

• **Konzervacija biološke raznolikosti u BiH**

Prema Zakonu o zaštiti prirode FBiH i Zakonu o zaštiti prirode RS, u Bosni i Hercegovini su definisana četiri tipa zaštićenih područja:

- Zaštićeno područje prirode (Ia, Ib, i IV kategorija IUCN-a);
 - Nacionalni park (II kategorija IUCN-a);
 - Spomenik prirode (III kategorija IUCN-a);
 - Zaštićeni pejzaž (V kategorija IUCN-a).
-
- Kategorija Ia - Strogi rezervat prirode: Zaštićeno područje kojim se upravlja uglavnom za naučne potrebe.
 - Kategorija Ib - Zona divljine: Zaštićeno područje kojim se upravlja uglavnom radi zaštite divljine.
 - Kategorija II - Nacionalni park: Zaštićeno područje kojim se upravlja uglavnom radi zaštite ekosistema i rekreacije.
 - Kategorija III - Spomenik prirode: Zaštićeno područje kojim se upravlja uglavnom radi konzervacije specifičnih prirodnih obilježja.
 - Kategorija IV - Zona upravljanja staništima/vrstama: Zaštićeno područje kojim se upravlja uglavnom radi konzervacije putem upravljačkih intervencija

- Kategorija V - Zaštićeni pejzaž: Zaštićeno područje kojim se upravlja uglavnom radi zaštite pejzaža i rekreacije.
- Kategorija VI - Zaštićeno područje upravljanja resursima: Zaštićeno područje kojim se upravlja uglavnom radi uravnotežene upotrebe prirodnih resursa.

NEAP BiH i prostorni planovi entiteta preporučuju proširenje teritorija zaštićenih područja. Osnovni problemi zaštićenih područja su:

- Nerazvijeni i neodgovarajući sistemi finansiranja;
- Stepennusaglašenosti i neusklađenosti prijeratnih i današnjih kategorija zaštite područja, (donešenih u skladu sa IUCN kategorijama) je visok. Proces usaglašavanja kategorija zaštite područja u Bosni i Hercegovini nije proveden. Izuzetak je Kanton Sarajevo gdje je provedena temeljita inventura.
- Stvarna zaštita se provodi nad veoma malim brojem područja, što se odnosi na nekoliko prašumskih rezervata, dva nacionalna parka (relativna zaštita, a u trećem NP Una nema nikakve zaštite), dva močvarna područja od međunarodne važnosti, dva spomenika prirode, jedan zaštićeni pejzaž i dva parka prirode (kantonalna kategorija zaštite). Sva ostala područja, zaštićena prethodnim zakonima nemaju utvrđen plan upravljanja sa jasno definisanim obavezama.

Upravljanje zaštićenim područjima je povjereno posebnim javnim preduzećima ili šumarstvima.

U postdejtonskoj BiH stanje regulisane zaštite prirodnih vrijednosti je u daleko nepovoljnijem položaju usljed:

- Ukidanja temeljnih institucija (Zavod za zaštitu prirodnog i kulturnog naslijeđa);
- Nedostatka državnih interesa i strategije zaštite prirode;
- Intenzivnih procesa tranzicije i privatizacije bez utemeljenih planskih dokumenata;
- Neadekvatne razvojne strategije;
- Nerazvijenih mehanizama sticanja dobiti kroz zaštitu prirodnih cjelina i nedostatka finansijskih sredstava za istraživanja konzervacijskih vrijednosti;
- Neadekvatnog pozicioniranja biodiverziteta u procesu planiranja;
- Niskog stepena javne svijesti.

Postojeća zaštićena područja u BiH koja imaju praktičnu zaštitu (FMOIT, 2008)

Naziv zaštićenog područja	Vrsta zaštićenog područja	Površina (ha)
Sutjeska	Nacionalni park	17.350
Kozara	Nacionalni park	3.375
Una	Nacionalni park	19.800
Hutovo blato	Park prirode (Ramsarsko područje)	7.411
Blidinje jezero	Park prirode	20.820
Skakavac	Spomenik prirode	1.486
Prokoško jezero	Spomenik prirode	2.119
Bijambare	Zaštićeni pejzaž	367
Vrelo Bosne	Spomenik prirode	603
Tajan	Spomenik prirode	4.948
Bardača*	Ramsarsko područje	30

*Bardača još uvijek nije zaštićena od strane domaćih institucija ali je procedura u toku.

Međutim određena područja koja se smatraju praktično zaštićenim nemaju određenu kategorizaciju u skladu sa Zakonom o zaštiti prirode FBiH, a to su parkovi prirode Hutovo blato i Blidinje. Ova područja su proglašena parkovima prirode 1995. godine, ali iako je prošlo mnogo vremena nije došlo do potrebnog usklađivanja.

U FBiH se vode zakonske procedure za uspostavljanje nacionalnih parkova Prenj-Čvrtnica-Čabulja, Igman-Bjelašnica-Visočica i Vjetrenica te nekoliko drugih područja nižeg ranga zaštite. U aktivnostima uspostave zaštićenih područja prednjači kanton Sarajevo koji je u posljednjih nekoliko godina uspostavio spomenike prirode Skakavac i Vrelo Bosne, kao i zaštićeni pejzaž Bijambare. Pored spomenute Bardače u RS-u se vode procedure za uspostavljanje zaštićenog pejzaža Jahorina, a u planu za zaštitu su još neka područja, kao i proširenja postojećih.

Iako se svakim danom otkine poneki dragulj iz prirodne baštine Bosne i Hercegovine ne postoji stručna institucija zadužena za pitanja evaluacije i reevaluacije prirodnih vrijednosti te razvoja zakonodavnog i institucionalnog okvira za održivo upravljanje.

Danas u Bosni i Hercegovini stradaju biološki i pejzažno vrijedna područja (obale rijeka, kanjoni, planinska područja, pećine...). Iako su pitanja iz domena očuvanja prirodne raznolikosti i predmet Zakona o krivičnom postupku, njegova implementacija nije efikasna kada se radi o ekološkim deliktima. Incidentne situacije kao što je uništavanje pećinskog nakita, arheološko piratstvo, unošenje opasnih materija u prirodu, nezakonita sječa šuma, eksploatacija zaštićenih biljnih i životinjskih vrsta, krivolov... nisu efikasno sankcionisani. Postojeća inspeksijska mreža je nedovoljna, a monitoring nije razvijen.

• Nacionalni spomenici u Bosni i Hercegovini

«Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika je institucija Bosne i Hercegovine uspostavljena na osnovu Aneksa 8. Općeg okvirnog sporazuma za mir u Bosni i Hercegovini i Odluke Predsjedništva Bosne i Hercegovine o Komisiji za očuvanje nacionalnih spomenika (Službeni glasnik BiH, br.1/02 i 10/02). Sjedište Komisije je u Sarajevu, ulica Obala Kulina bana 1.

Rad Komisije finansira se iz budžeta institucija Bosne i Hercegovine. «

Izvod: Osnivanje Komisije

«Nacionalni spomenik je dobro koje je Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika proglasila nacionalnim spomenikom u skladu sa čl. V i VI Aneksa 8. Općeg okvirnog sporazuma za mir u Bosni i Hercegovini, kao i dobra upisana na Privremenu listu nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine, sve dok Komisija ne donese konačnu odluku o njihovom statusu, a za šta ne postoji vremensko ograničenje i bez obzira na to da li je za dotično dobro podnesen zahtijev.

Rehabilitacija nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine, u smislu ovog zakona, je vraćanje oštećenog ili uništenog dobra u stanje u kojem je to dobro bilo prije njegovog uništenja, kao i ponovna izgradnja (obnova) nacionalnog spomenika na istom mjestu, u istom obliku, u istim dimenzijama i od istog ili istovrsnog materijala kao što je bilo prije rušenja uz, u mjeri u kojoj je to moguće, korištenje iste tehnologije građenja».

Historijskim početkom zvanične državne brige za baštinu smatra se pismo Velikog vezira iz 1874. godine, kojim je državnim službenicima naloženo da ne dopuste uništavanje starih građevina. Prva uspostava sustava zaštite kulturne i historijske baštine vezana je za osnivanje Muzejskog društva za Bosnu i Hercegovinu 1884. godine. U historijskom slijedu razvoja zvaničnih institucija zaštite baštine važno je pomenuti ulogu arhitekta Josipa Vancaša. Na njegov prijedlog bosanskohercegovački sabor je 1911. godine usvojio Rezoluciju o osnivanju državnog organa za zaštitu spomenika».

Izvod: Nasljeđe Bosne i Hercegovine prije utvrđivanja Aneksa 8.

Na osnovu Zakona o zaštiti spomenika kulture iz 1976. godine, zaštićene historijske cjeline i spomenici kulture po tadašnjim republikama su izgledali:

	BiH	Hrvatska	Slovenija	Srbija
Historijske cjeline	4	420	1.057	125
Hektara pod zaštitom	3	32.189	2.426	2.165
Spomenici van cjelina	481	2.495	1.947	1.104

Izvor: Inventar zaštićene graditeljske baštine, Savjet za čovjekovu sredinu i prostorno uređenje, 1977; SZS, knjiga II Pregleda stanja.

Historijske graditeljske cjeline i spomenici ljudskog neimarstva sastavni su dio čovjekove sredine koji bitno utiče na njene vrijednosti. Zbog svoje vrijednosti oni su nerazdvojni dio kulturne politike zemlje i njene turističke ponude. Po ovome inventaru (iz 1977) BiH ne vrijedi mnogo. Tačnije, ne vrijedi ništa u usporedbi sa Hrvatskom, Srbijom i Slovenijom. Proglašenje spomenika ili područja za kulturni spomenik nije uvijek bio izraz i volja građana i stručnjaka, nego rezultat političkih odluka. Kako tada tako danas.

U Popisu graditeljske baštine iz 1986. godine, koji je sačinio Republički statistički zavod Bosne i Herce-

govine, bilo je ukupno 727 dobara, od čega su 507 bili pojedinačni spomenici, a 220 spomeničke cjeline, sa ukupnom površinom od 272 hektara. Na osnovu tog popisa bilo je moguće vršiti analizu stanja u poslijeratnom periodu.

Izvod: Zakon o provedbi odluka Komisije za očuvanje nacionalnih spomenika kulture.

Uništavanje naslijeđa u Bosni i Hercegovini je vršeno sistematski, isključivo na teritorijama pod kontrolom vojnih postrojbi koje se nacionalno izjašnjavale kao Srpske ili Hrvatske, i posljedica toga je gotovo potpuna razorenost sustava baštine Bosne i Hercegovine. Uništavanje naslijeđa je nastavljeno i u poslijeratnom periodu, a obnova nedozvoljivo kasni.

Bosna i Hercegovina nema na nivou države Zakon o kulturnom naslijeđu (2011), niti institucije koja o tom naslijeđu brine. Mi smo jedina zemlja članica Vijeća Evrope koja nema na nivou države program zaštite naslijeđa i budžet za njegovu provedbu. U okviru Regionalnog programa za zaštitu kulturnog naslijeđa koji vodi Vijeće Evrope (2004) Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika je sačinila jedan radni tekst zakona o zaštiti na državnoj razini, što je proizvelo negativnu reakciju vladajućih političkih struktura i etabliranih pojedinaca.

Interesantno je da je Aneks 8. Općeg okvirnog sporazuma za mir u Bosni i Hercegovini i Odluka Predsjedništva Bosne i Hercegovine poslije tridesetogodišnje svetske prakse nakon donošenja Konvencije o zaštiti kulturne i prirodne baštine, zaboravio na prirodnu baštinu u Bosni i Hercegovini.

Da li je moguće da je takav previd slučajan ili je svjesno ostavljen otvoren prostor za harčenje šuma i nesmetanu gradnju hidroakumulacija pod koncesiju?

06

**Seoski san – prodaja
na vlastitom pragu**

Italijanski književnik Italo Calvino piše: Najbolji način da se upozna jedan teritorij je dolaženje u dodir sa njegovom hranom, proizvodima sela ili bolje rečeno "okusiti taj teritorij".

Evropska Unija je propisala mnoge standarde i norme u vezi prodaje proizvoda proizvedenih na tradicionalan način na vlastitom domaćinstvu.

Osnovne poruke evropskog projekta o hrani su: hrana je elemenat kulturnog naslijeđa i identiteta, kulinarska kulturna proizvodnja i tradicija su osnove za buduće standarde proizvodnje, autentičnost i razabiranje okusa su povratak regionalizaciji nasuprot globalizaciji.

Nesporo je da su gradnjom brzih autocesta u Hrvatskoj opustjela mnoga područja, ne samo u turističkom smislu, nego i doslovno. Možemo li pretpostaviti kako će u turističkom ali i uopće privrednom smislu izgledati pojedina područja Bosne i Hercegovine kroz koje će proći brza autocesta Vc.

U zemlji u kojoj malo koji seljak ima 5 ha obradive zemlje ili 10 krava (poljoprivredni minimum) veoma važna je institucija zadruga i zadružne kooperacije. Zadružni proizvodi se opet negdje moraju plasirati (prodati). Problem usložnjava nezainteresiranost velikih trgovinskih centara koji dominiraju širom Bosne i Hercegovine, za plasman domaćih proizvoda, a posebno proizvoda poljoprivrednih zadruga.

Prodaja proizvoda u zadružnim prodavnicama direktno ispred kućnog praga je san koji može obezbijediti samo pravilan razvoj ruralnog turizma. Za razvoj ovakvog vida ruralnog turizma nesporan potencijal imaju sela širom Bosne i Hercegovine, a posebno ona koja se nalaze u blizini gradova (izletnički emitivna područja) kao i sela u blizini magistralnih pravaca ili na putu prema raznim turističkim atrakcijama.

• **Komparativna analiza evropskih iskustava**

Italija je u razvoju agriturizma (seoskog) vodeća zemlja u Evropi. Italijanska vlada je prvobitno krenula (1964) od toga da turizam uvede na selo kao sporednu djelatnost. Rekonstruirane su postojeće seoske kuće u smještajne turističke objekte.

U 1981. godini, u Italiji se donosi se poseban Zakon o agriturizmu.

Međutim, potražnja za ovakvim turističkim proizvodom je veoma brzo postala tako velika da je turizam za mnoga seoska područja postao glavna djelatnost. Po podacima WTO još iz 1999. godine, država Italija godišnje je ubirala od takve djelatnosti oko 350 miliona EUR poreskog prihoda.

Takav vid turizma koristi hranu i piće iz domaće proizvodnje i kuhinje i poklanja veliku pažnju šta će se nuditi za obroke. Podrška države sprječava i ekološke i ekonomske štete na područjima zanimljivim za razvoj turizma.

Danas postoje objekti ravni hotelima sa pet zvjezdica, a naravno i objekti sa jednom i više zvjezdica. U seoskom turizmu se ostvaruju desetine miliona noćenja, a potražnja raste.

Korisnici ovakvog vida turizma su uglavnom sredovječne osobe (preko 40 godina), koje se ne rukovode devizom «ljeti na more – zimi na planine», već idu često na planine i selo, koristeći kratke boravke. Najčešći razlozi boravka su druženje sa prijateljima, odmor i rekreacija.

U ovome trenutku u Italiji djeluje oko 55.000 objekata koji pružaju turističke usluge u ruralnim područjima.

Primjer Austrije pokazuje da je prihod od ruralnog turizma u odnosu na bruto prihod države koji se ostvari od turizma zanemariv. Ali tzv. "Zeleni izvještaj" pokazuje da prihod od turizma u nižim dijelovima Alpa iznosi 11,5%, a u višim dijelovima preko 31% od ukupnih prihoda.

Organiziran razvoj ruralnog turizma započeo je 1980. godine. U ovome trenutku djeluje oko 44.000 objekata koji pružaju usluge u ruralnom turizmu, a prosječan boravak gostiju iznosi 9 dana.

U Francuskoj je u junu 2005. godine osnovana Organizacija za projektiranje i inženjering u turizmu – ODIT kao budući instrumenat nacionalne politike u turizmu.

U Francuskoj je obnovljeno oko 50.000 objekata na selu, koji čine grupaciju pod nazivom «Stare farme». Grupa pod nazivom «Dobrodošli na farmu» okuplja oko 1.500 objekata.

Grupa «Randonne» okuplja oko 200 planinskih domova okolo kojih je moguća šetnja planinom. Tu su i zaštićeni krajolici (male oblasti) i tzv. «Zeleni punktovi».

Ova vrsta turizma obuhvata sve aktivnosti na otvorenom prostoru i podrazumijeva gradnju i postavljanje mreže itinerera i angažiranje velikoga broja planinskih vodiča.

Prosječan boravak gostiju u takvim objektima je fantastičnih 10,5 dana. Prosječna popunjenost takvih objekata je 17 sedmica (cca 120 dana u godini).

U novije vrijeme, u Evropi jača partnerstvo javnih i privatnih tzv. mješovitih preduzeća u kojima svaki od partnera preuzima svoj dio prava i obaveza. U Francuskoj postoji oko 300 mješovitih preduzeća sa preko 10.000 zaposlenih. U EU ima nekoliko hiljada mješovitih preduzeća.

Razvoj turizma stimulira ovakav vid partnerstva. Ukoliko je projekat prihvaćen od strane javnog i privatnog sektora i lokalne zajednice, onda se odmah identifikira firma koja će to raditi, projekat se «usidri» na tretiranoj teritoriji, odredi se tzv. radius projekta (razne dozvole, zemljište i sl.), obrazloži eventualna ekonomska pomoć koju taj projekat zahtijeva i napokon obrazlaže se održivost rezultata projekta.

Sjajni primjeri saradnje javnog i privatnog sektora u Bosni i Hercegovini su Grupacija Aquareumal i Reumal u Fojnici, grandiozni novoizgrađeni Centar za srce u Tuzli...

Pojava mješovitih preduzeća otvara potpuno novu perspektivu razvoja turizma u Bosni i Hercegovini kroz angažiranje privatnih sredstava i finansijsku kontrolu trošenja postojećih fondova.

U Srbiji je prepoznata razlika između dva koncepta gradnje na planinama. Prvi je koncept izgradnje centra na Kopaoniku i Tari i drugi koncept izgradnje na Zlatiboru, gdje sela aktivno učestvuju u stvaranju turističkog proizvoda. Zlatibor bilježi preko 1,5 milion noćenja.

U Srbiji je evidentirano 111 domaćinstava (2008) koji se bave turizmom na selu. Domaćinstva su evidentirana u 28 naselja iz 12 opština i nude na tržištu oko 600 kreveta. Domaćinstva su locirana pretežno uz zapadnu granicu Srbije.

Podrinje od Srebrenice sa nacionalnim parkovima Tara i parkom Mokra Gora na sjeveru i Durmitor i Sutjeska na jugu, Zlatiborom (sa atrakcijama šarganska pruga i Drvengrad), mostom Mehmed paše Sokolovića (na listi UNESCO), rijekom Drinom (ukoliko je država potpuno ne potopi za potrebe hidroelektrana) i rijekom Tarom (na listi UNESCO)... ima sjajnu turističku budućnost.

Prema podacima turističkih operatora oko 5 miliona ljudi u Evropi traži baš takve ili slične turističke itinerere.

U Hrvatskoj se ostvaruje najveća potrošnja po glavi turista u jugoistočnoj Evropi. U državi postoji 114.032 ležaja u hotelima, 212.750 ležaja u kampovima i 421.378 ležaja u kućanstvima, a oko 50.000 zaposlenih egzistira isključivo od turizma. U 2009. godini, Hrvatska je imala preko 12 miliona posjetilaca. Prihod je bio oko 7 milijardi €.

Posljednjih godina prihod od turizma u Hrvatskoj raste. U 2005. godini, iznosi 5,999 milijardi €, u 2006. godini, 6,293 milijarde €, u 2007. godini, 6,748 milijarde €, a u 2008. godini, oko 7 milijardi €.

Oko 3,5 miliona turista dovedu tour operatori, a oko 7 miliona dolazi individualno.

U Hrvatskoj kažu da $\frac{3}{4}$ ruralnog prostora u Hrvatskoj imaju obilježja populacijske i ekonomske krize. Postoji opća saglasnost da ekonomska i demografska revitalizacija nije moguća vlastitim resursima ruralna.

U Hrvatskoj se 1999 godine, osniva Hrvatski savez seljaka koji donosi rezoluciju razvoja turizma na selu. Međutim pojavio se problem izrade stručnih programa. Pionirsku ulogu razvoja ruralnog turizma preuzima Institut za turizam iz Zagreba. U planiranje se uključuje i privatna konsultantska kuća „Hrvatski farmer“, donose se Zakoni i Propisi i klasificira se turizam na selu u 19 mogućih vrsta. Hrvatska osniva i Savjet za ruralni razvitak. Otvaraju se kreditne linije za razvoj ruralnog turizma i štampaju se agrituristički vodiči. Donosi se Pravilnik o pružanju usluga u seoskom domaćinstvu, vrše se edukacije i Hrvatska izlazi na sajmove ruralnog turizma u svijetu.

U Hrvatskoj se 2000. godine, registrira 117 seljačkih obiteljskih gospodarstava u 13 županija. Većina od njih su još bez smještajnih kapaciteta, većina se nalaze u Istri, a potom u Dubrovačko-neretvanskoj županiji. Razvoj ruralnog turizma u Istri, Dubrovniku, Elafitima i Konavlima nije počivao na nacionalnom programu već isključivo na domišljatosti i privatnoj inicijativi pojedinaca i grupa.

Hrvatska smatra da je moguće razviti oko 15.000 turističkih seoskih gospodarstava sa 150.000 kreveta i sa još oko 100.000 kreveta u drugim objektima na selu je moguće radikalno promijeniti ekonomsko-socijalnu situaciju hrvatskog sela.

Uočene su i mnoge poteškoće u definiranju politike razvoja ruralnog turizma kao što su:

- pravno neprepoznat pojam "agroturizam"
- tretiranje agroturizma kao ugostiteljskih objekata
- nepostojanje standardizacije klasifikacije objekata i usluga

- nezadovoljavajući pravni okviri. naprimjer domaćinstvo koje želi nuditi prodaju pršuta i ostalih mesnih proizvoda mora imati vlastitu klaonicu, što je neisplativo za malu proizvodnju.

U Hrvatskoj je na snazi slijedeća kategorizacija:

Agroturizam - turizam na domaćinstvu na kojem postoji poljoprivredna proizvodnja. U ponudi je smještaj za goste, gastronomski proizvodi i jednodnevni izleti.

Ruralne kuće za odmor - su tradicionalne kuće gdje se cijela kuća iznajmljuje čime se garantira privatnost gostima.

Ruralni B&B - noćenje sa doručkom od vlastitih proizvoda u domaćinstvu u kojem se živi i gdje je gost praktično u gostima u kući domaćina.

Ruralni obiteljski hoteli - mali intimni hoteli u starim zdanjima koji nemaju kapacitet kreveta veći od 35 kreveta i gdje postoji vlastita proizvodnja nekih od proizvoda.

Odmor na vinskoj cesti - je objekat specijaliziran za proizvodnju vina. Gost se upoznaje sa proizvodnjom i konzumira proizvode.

Kušaonice - su mjesta gdje se može upoznati, probati i kupiti određeni tradicionalni proizvod: med, maslinovo ulje, vino, pršut, rakija, sir... U takvim objektima nema smještaja. Usluga se bazira na kratkim posjetama, sa mogućnosti konzumacije i kupnje.

U Istri su domaćinstva povezana i umrežena u autonomnu profesionalnu instituciju "Ruralis" koja ima svoj ured, a djeluje preko Poslovnih klubova, osnovanih za svaki tip domaćinstva. Ruralis se bavi edukacijom, a u projektu je izrada on line prodaje + centralni booking.

Za označavanje i brendiranje domaćinstava odabran je znak šparoge.

Ostvareni prihod u 2007. godini, od ovakvog vida turizma u Istri je 2,337.500 € i 1,664.000 € od usluga prehrane gostiju. Valja reći da podaci nisu službeno verificirani, a time nisu ni pouzdani.

U Bosni i Hercegovini situacija na selu je mnogostruko teža nego u Hrvatskoj. Turizam se promovira na način kao da domaćin stalno poziva da mu se dođe, a onda kada gost dođe nema domaćina i gost se sam snalazi po kući. Seosko domaćinstvo u Bosni i Hercegovini je pravno lice koje mora imati barem jednog (domaćin) prijavljenog zaposlenog radnika. Angažiranje ostalih članova domaćinstva i šire rodbine se tolerira. Po postojećem zakonu samo prijavljena domaćinstva mogu biti učesnici u turističkom proizvodu i eventualno konkurirati za finansijske poticaje za razvoj.

Poljoprivreda u Bosni i Hercegovini proizvodi daleko ispod svojih mogućnosti iz različitih razloga. Komercijalno farmerstvo zahtijeva najmanje 5 ha zemlje za obrađivanje ili 10 krava. Međutim farme u BiH su premalene da bi ovo zadovoljile. Posljednji rat u Bosni i Hercegovini je mnoga sela prosto zbrisao sa lica zemlje. Ekonomsko poslijeratno beznađe je posebno zahvatilo mala sela u brdsko-planinskim područjima. U vremenima koja su pred nama teško će se naći sredstva za "revitalizaciju duha" graditeljskog naslijeđa sela na planinama Bosne i Hercegovine.

„U marketinškom smislu turistička destinacija je država, region ili najčešće mjesto koje u sebi sadrži više turističkih atrakcija koje se na tržištu mogu ponuditi kao turistički proizvod“.

07

Pojam turističke destinacije i turistički proizvod

Postoje različiti kriteriji podjele turističkih destinacija. Osnovna podjela bi mogla biti na terminalne (kra-
jnje) destinacije i stop overs (među-destinacije).

Zatim, pojavljuje se podjela na monodestinacije kao jedine na nekom prostoru sa jednom vrstom atrak-
cija, i multidestinacije koje označavaju one sa više vrsta turističkih sadržaja.

Turistička destinacija u odnosu na turističko mjesto nema određene granice u prostoru. Pojmom
turistička destinacija obuhvata se širi prostor kao razvojna jedinica.

U ekonomsko korištenje se tako uvode i oni prostori koji su manje atraktivni i koji bi se ekonomski teže
razvijali.

Destinacija ne podrazumijeva izdvojene atrakcije već nudi cjeloviti turistički proizvod koji je na tržištu
prepoznatljiv, koji će duže trajati, koji će omogućiti turistički razvoj i tržišnu orijentaciju. Nekada se po-
jam destinacije može upotrijebiti i za državu.

Uvođenje veće prostorne jedinice kao destina-cije ima niz prednosti:

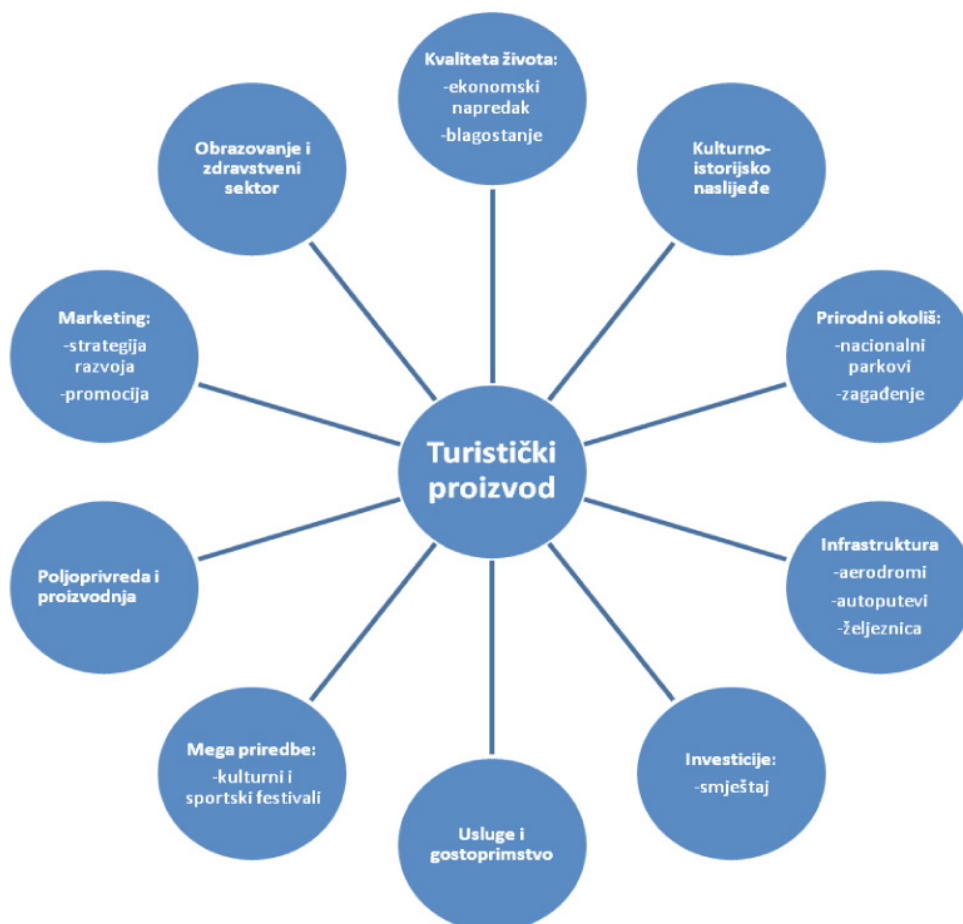
- bolje iskorištavanje prostora,
- mogućnosti valorizacije manje kvalitetnih prostora,
- kvalitetnija ponuda, jer se na većem prostoru može ponuditi više različitih turističkih aktivnosti,
- bolji uslovi za stvaranje imidža destinacije (turistički identitet),
- bolje mogućnosti za prezentaciju destinacije i plasman turističkog proizvoda,
- veći prostor je garancija turisti za sadržajni boravak na određenoj destinaciji.

Turistička ponuda je ona količina dobara, usluga i roba koje su ugostitelji, prijevoznici i hotelijeri spremni
ponuditi turistu po određenoj cijeni.

Turistički proizvod je kompleksan proizvod u čijem nastajanju sudjeluje više proizvođača i davatelja
usluge.

Turistički proizvod koji se nudi na međunarodnom tržištu, je skup više odvojenih proizvoda. To znači
da turističku ponudu/proizvod neke zemlje ne čini samo određena atrakcija, već i transport, smještaj,
ugostiteljstvo, trgovina, infrastruktura, ljudi, itd. Svi ti podproizvodi zajedno čine da taj turistički multi-
proizvod funkcioniše na najbolji mogući način. To naravno znači i da je svaki ovaj podproizvod, odnosno
svaki segment turističkog proizvoda, jasno definisan, određen i realan.

Ta povezanost turizma i ostalih sektora ekonomije i društva, može se slikovito prikazati:

• **Oblikovanje turističkog tržišta za međunarodno tržište**

Oblikovanje turističkog proizvoda nameće potrebu istovremenog uvažavanja trendova na svjetskom turističkom tržištu, lokalnih specifičnosti i stavova lokalnog stanovništva prema razvoju turizma. Međutim, potrebno je prije svega izvršiti planiranje turističkog razvoja na nivou države odnosno županije konkretno. Planom moraju da se utvrde ciljevi, izvršitelji i sredstva koji moraju biti vremenski i prostorno usklađeni.

Turistički planovi, logično, moraju biti usklađeni sa opštim planovima razvoja zemlje tj. regije. U novoj koncepciji planiranja u turizmu polazi se od negativnih uticaja koje je turizam pokazao u regionima koji su intenzivno turistički eksploatisani u prošlosti. Zbog masovnog pritiska turista dolazi do narušavanja prirodne ravnoteže, zagađenosti prostora i zasićenosti turista takvom ponudom. Zbog toga se nastoji planirati racionalan razvoj destinacija, sa očuvanjem resursa i ograničavanjem broja posjetilaca.

Apsolutna je istina da ni jedna svjetski poznata i priznata turistička destinacija, odnosno turistička zemlja nije postigla svoj razvoj i afirmaciju bez pomoći i nadzora same države. Turistički planovi, strategije razvoja, turističke investicije i zaštita istih, kontrola, nadzor nad djelatnošću, pravni okvir, itd. samo su neki od faktora gdje je uloga zemlje ne samo potrebna nego i neophodna. Samo aktivna uloga države može prepoznati, razvijati i sačuvati turističke potencijale zemlje, te plasirati je kao atraktivnu i poželjnu, a samim tim dovesti do priliva turista tj. njihove potrošnje koja predstavlja glavni ekonomski faktor turizma.

• **Šta je eko-turizam i koji su mu pojedinačni ciljevi?**

Definicija eko-turizma (International Union for Conservation of Nature and Natural Resources - IUCN) je "ekološki temeljeno putovanje u relativno nenarušene prirodne krajeve, u cilju uživanja i prihvatanja prirode (kao i ukomponiranih kulturnih karakteristika), koje potiče zaštitu, ima vrlo mali negativni uticaj od posjetitelja i osigurava dobrobit za lokalno stanovništvo".

Po preporukama sa Kongresa Svjetskih parkova 2003. godine eko-turizam treba:

- Pokretati zaštitu prorodnih vrijednosti i biti oslonac zaštićenim područjima. Zaštita prirodnih vrijednosti i biodiverziteta i inventariziranje stanja biljnog i životinjskog svijeta se u Bosni i Hercegovini postavlja kao imperativ, posebno u ovom trenutku. Programska aktivnost u ovoj oblasti je: pokretati akcije za zaštitu spomenika prirode, geoloških ili fiziografskih formacija i zona koje su prebivališta ugroženih vrsta životinja i biljaka, znamenita mjesta prirode, unapređenje okoline i ambijentalnih vrijednosti.
- Sadržavati edukacijske i interpretacijske karakteristike. Bitna pretpostavka za stvaranje turističkog proizvoda čine interpretativne "priče" vezane za lokalitet koji se podržava, a koje na jednostavan i shvatljiv način mogu kod potencijalnog posjetioca da isprovociraju poželjnu dozu radoznalosti koja opet može opravdati posjetu tom lokalitetu. Adekvatna «priča», boravak turiste čini sadržajnijim i kvalitetnijim. Uz stvaranje «priče», valja izdavati ovlaštenja za korištenje eko- znaka koje bi vodilo povećanju educiranja proizvođača o važnosti zadržavanja tradicionalnog načina proizvodnje uz moguća poboljšanja. Veoma važna je promocija svijesti da razvoj eko-turizma doprinosi razvoju ruralnih područja i zaštiti ukomponiranih kulturnih i prirodnih vrijednosti regiona. Na toj liniji su festivali sela (trešnje, jabuke, grožđa, meda...), ljetne akcije na području općina, a posebno akcije na jačanju veza sela sa gradovima i turističkim kapacitetima koji se izgrađuju na planinama.
- Ohrabrivati uključivanje malog lokalnog poslovnog sektora i dostavljača. Važno mjesto u stvaranju eko-turističkog proizvoda imaju prerađivači i poljoprivredni proizvođači u smislu poticanja na razvoj proizvodnje za potrebe ciljanih potrošača (hoteli, moteli, pansioni, restorani...). Identifikacija proizvođača i popis proizvedenih količina, izrada agri- turističkih vodiča i dr. potiče stvaranje mreže poljoprivrednih dostavljača i otkupnih stanica. U funkciji ohrabrivanja malog lokalnog poslovnog sektora je osnivanje zadruga i zadružnih mini prodavnica.
- Sadržavati tradicionalnu poljoprivredu, prirodne vrijednosti i kulturno naslijeđe. U ovoj preporuci kao pojedinačnom cilju valja vidjeti rad na promociji osnovnih načela ekološke poljoprivrede, kao i poticanje proizvodnje na tradicionalan način. To podrazumijeva rad na identificiranju načina i vrste

poljoprivredne proizvodnje tretiranog regiona i njene selekcije na osnovu uočenih potreba, klimatskih i drugih uvjeta potrebnih za poljoprivrednu proizvodnju, poticanje proizvodnje gastronomskih proizvoda sa brandom, kao što su tradicionalno regionalno kuharstvo, suho meso, sirevi, vino, rakije, voćarstvo, ribogojilišta, ljekovito bilje, med, konzervirane šumske gljive i šumski plodovi... u cilju boljeg plasmana i otkupa. Zakonska zaštita prirodnih vrijednosti jednom od kategorija zaštite prirode, nesporno jača brand poljoprivrednih proizvoda proizvođača u perifernoj zoni zaštićenog područja. Hrana je element kulturnog naslijeđa i identiteta, kulinarska kulturna proizvodnja i tradicija su osnove za buduće standarde proizvodnje, autentičnost i razabiranje ukusa su povratak regionalizaciji nasuprot globalizaciji. Zaštita pejzaža, autohtonih kultura, arhitekture... je bitna za realiziranje ideje poboljšanja stanja okoline.

- Poticati održivi razvoj i veze sa konvencionalnim turizmom. Održivi razvoj podrazumijeva očuvanje okoliša, očuvanje kulturnih i prirodnih vrijednosti u najširem smislu, ali taj razvoj takođe valja da ima za cilj stvaranje eko-turističke ponude kao neophodne veze sa konvencionalnim turizmom mediteranske obale (Neum i obala Dalmacije i južnog Jadrana...), urbanih centara, sakralnim i banjskim turizmom i ponudom zimsko-sportskih centara koji nastaju na planinama Vlašić, Kupres, Jahorina, Bjelašnica-Igman, Čvrstica...). Poruka je da svi kapaciteti konvencionalnog turizma više koriste proizvode hrane i pića iz Bosne i Hercegovine sa regionalnim brandom, da svoju turističku ponudu stalno obogaćuju programima koji promoviraju kulturne i prirodne vrijednosti svoga okruženja, odnosno programima koji podržavaju vezu sa selom i njegovom ponudom.

• Šta je wigwam ideja?

Wigwam ideja se začela davne 1972. godine u Padovi u Italiji, slijedeći jednu od najvećih ideja druge polovine dvadesetog stoljeća, a to je ideja svjetske kulturne i prirodne baštine.

Donošenjem Konvencije o zaštiti svjetske kulturne i prirodne baštine, koju je donio UNESCO na svom XVII zasjedanju u Parizu 1972. godine po prvi put su objedinjene kultura i priroda, oblasti koje su do tada smatrane različitim.

Konvencija je pošla od pretpostavke da narodi grade svoju kulturu u sredini u kojoj žive i da često ljepote djela ljudskih ruku djelimično duguju i mjestu na kojem su rođene.

Grupa tada mladih ljudi je već u tom trenutku smatrala da to nije dovoljno i da je potrebno Konvenciju proširiti i staviti pod zaštitu mnoge svjetske tekovine i načine života koje određuju kulturu i kvalitetu življenja (nematerijalna baština).

Ideja Wigwam je način života sa svim njegovim kulturnim, duhovnim, rekreativnim, sportskim, vaspitnim, proizvodnim, egzistencijalnim potrebama života u skladu sa prirodom.

Za naziv svoga Društva su prihvatili ime Wigwam - indijanska kuća (slične riječi kao napr. tomahawk... engleski jezik prihvata kao pojam bez prevođenja) zbog asocijacije na jedinstvo života sa prirodom koja omogućava život, a iz koje čovjek uzima samo ono što mu je neophodno, čuvajući je istovremeno.

Za svoj znak, koji je međunarodno zaštićen, kreirali su kestenov list sa stilizovanim imenom Wigwam u gornjoj polovini lista.

Za način rada Društvo je odabralo klubski javni rad, čiji su članovi amateri i volonteri, ali čije su akcije i projekti po pravilu stručni, za šta se za stručni savjet i stručnu podršku angažiraju odgovarajuće ustanove i pojedinci. Wigwam klubovi su se vremenom proširili u Italiji, a potom u zemljama zapadne Evrope i šire.

Wigwam u kuhinji (regionalno i autohtono kuharstvo od namirnica proizvedenih na tradicionalan način), u slobodnom vremenu ljudi (aktivnosti u prirodi), u edukaciji mladih (poznavanje prirode i ljubav prema životinjama), u kulturi i sportu (izvođenje kulturnih dijela na otvorenom prostoru, putujuća pozorišta, sve aktivnosti na otvorenom prostoru čije upražnjavanje ne utiče na prirodu), na internetu, u elektronskim i štampanim medijima (u smislu promoviranja ideje), u proizvodnji na tradicionalan način sredstvima koja malo ili nikako ne utiču na okolinu, u turizmu (ambijent i eko-turizam) i mnogo toga drugoga... sastavni su dio osnovnih ljudskih prava, a to su pravo na život sa prirodom, kvalitetnu hranu, čistu vodu, zrak i okoliš, suživot sa životinjskim svijetom i pravo na vlastitu tradiciju koja poštuje prirodu i različitosti.

Skupština Organizacije Ujedinjenih naroda za obrazovanje, znanost i kulturu - UNESCO, na svojoj 32. Sjednici, od 29. septembra do 17. oktobra 2003 godine, je donijela Konvenciju o zaštiti nematerijalne kulturne baštine u kojoj "zaštita" znači mjere čiji je cilj osiguravanje održivosti nematerijalne kulturne

baštine, uključujući identificiranje, dokumentiranje, istraživanje, očuvanje, zaštitu, promociju, povećanje vrijednosti, prenošenje, posebno putem formalnog i neformalnog obrazovanja, kao i revitalizaciju različitih oblika te baštine.

**Trendovi u turizmu i
velika dobra Bosne i
Hercegovine**

08

Potpuno je jasno da lokalne zajednice na programskom području, osim onih na obali Jadrana, u turističkoj ponudi ne mogu sudjelovati na nivou masovnog turizma. Jedini način sudjelovanja u turističkoj industriji je segmentiranje turističkog tržišta i odabir ciljne grupe potencijalnih turista. Aktuelni trendovi u turizmu, mogu umnogome pomoći pri tom procesu i krajnjem izboru tržišne niše.

Svjetsko turističko tržište fokusirano je na potrošačke preferencije koje se iz dana u dan mijenjaju. Za naklonost turista bori se sve veći broj destinacija sa svojom raznovrsnom ponudom, a da pri tome udaljenost više ne predstavlja nikakav problem. Da bi se adekvatno odgovorilo na povećane zahtjeve turističke potražnje, subjekti turističke privrede nastoje poboljšati ponudu, smanjiti troškove, bolje informisati potrošače i ponuditi prepoznatljiv turistički proizvod.

Idealno provođenje slobodnog vremena u budućnosti mora biti ispunjeno sadržajima koji obogaćuju život.

Danas se interes turista, pogotovo onih iz udaljenijih zemalja, ogleda u želji da na jednom putovanju upoznaju i obiđu više destinacija. Treba istaknuti da pod pojmom „odmor“ čovjek 21 stoljeća ne podrazumjeva isključivo odmaranje, već želi doživjeti novo okruženje.

• **Aktuelni trendovi u turizmu**

- rast potražnje za inovativnim sadržajima
- povratak prirodi
- fizički i duševni oporavak
- naglasak na organsku hranu i nove sadržaje prehrane
- češća, kraća putovanja, „last minute“
- nezavisna putovanja – „uradi sam“

Odlike savremenog turista

- ima iskustva sa putovanjima
- svjestan je kvalitete
- ima razvijen osjećaj za okoliš
- ne kupuje putovanje, nego stil života
- preferira socio-kulturnu različitost
- Lična sigurnost postaje nosilac i polazni kriterij kod odabira destinacije ili usluge.

Razvoj novih komunikacijskih tehnologija stvara potrebu za sve kvalitetnijim informacijama koje moraju biti cjelovite i dostupne na sve većem broju medija. Potencijalni turisti su sve obrazovaniji i informatički pismeniji, te žele imati potpunu kontrolu nad informacijama i žele ih sami birati.

Turističko tržište se sve više raščlanjuje na posebne podskupine koje su definisane životnim stilom, različitim potrebama, posebnosti u turističkoj potražnji, isl. Avanturistički sadržaji postaju sve traženiji, a uzbuđenje postaje osnova potražnje.

Takođe, treba istaći ponovni da se javlja sve veći interes za vezana ili kružna putovanja npr. avion-brod-autobus i posjeta više destinacija u paket aranžmanu, sa zadovoljenjem većeg broja sadržaja.

Prisutan je sve veći naglasak na organsku hranu i pojavu masovnog korištenja novih oblika hrane i pića zasnovanih na ekološki održivim oblicima proizvodnje. Takođe prisutna je potreba za sadržajima koji garantuju eko imidž, bilo da se nudi eko sadržaj, bilo da se korištenjem nekog sadržaja ne zagađuje okolina. Priroda je sve traženija. Ponude sa boravcima u prirodi imaju prednost nad onim oblicima ponude koji nemaju toliko sadržaja vezanih sa čistom, izvornom prirodom.

Turist traži direktan kontakt sa lokalnim stanovništvom, želi upoznati kulturu života i sve ono što je karakteristično i specifično za to područje.

Treba obratiti pažnju na turiste, to jeste tržišni segment „treće dobi“, jer njihove najznačajnije karakteristike su da češće putuju; da nerijetko biraju destinacije udaljenije od njihova mjesta stalnog boravka; da duže ostaju na odmoru; da kombiniraju dvije ili više destinacija na jednom putovanju; da žele sudjelovati u različitim aktivnostima i da troše više na putovanju.

Turistički potrošači su postali znatno iskusniji u turističkim putovanjima, oni traže individualniji pristup organizaciji putovanja i odmora te teže ostvarenju jedinstvenog doživljaja na odmoru.

Turistički potrošači postaju sve zahtjevniji, putuju češće, ali kraće i sve se više okreću specifičnim oblicima turizma u potrazi za novim doživljajima i sigurnost, zdravlje, ekologiju i kulturu smatraju glavnim faktorima na kojima se temelje suvremeni turistički tokovi. Oni predstavljaju trendove koji vode globalizaciji svjetskog turističkog proizvoda.

Iz gore navedenog možemo zaključiti da aktuelni trendovi u turizmu idu u korist projektnog područja BiH i CG i da postoji dosta tržišnih niša koje se mogu pokriti i u kojima se može sudjelovati. Vidljivo je da se najvažniji uslovi za kvalitetan odmor ne odnose više na klasične elemente turističke ponude: veličina sobe, luksuzna oprema itd, nego su najveću vrijednost dobile ekologija, gostoljubivost, avanturizam, doživljaj...

Shodno navedenim trendovima aktuelnog turističkog tržišta i prednosti BiH i CG u odnosu na njih, potencijalni tržišni segment može se definisati oko sljedećih tačaka:

• autentičnost turističkog doživljaja	ANTI-GLOBALNO
• vratiti se prirodi	ANTI-UMJETNO
• zbližavati se sa ljudima	ANTI-USAMLJENOST
• Aktivnosti u prirodi	ANTI-UREDSKI
• radovati se	ANTI-STRES

• **Velika dobra Bosne i Hercegovine**

Po autoru Tom Buncleu najveća dobra Bosne i Hercegovine leže u četiri oblasti:

Priroda (prelijepi pejzaži, relativno netaknuta priroda)

Kultura (intrigantno kulturno nasljeđe, historijski gradovi, savremena kultura kao "spoj Istoka i Zapada")

Ljudi/gostoljubivost (duboko usađena tradicija gostoljubivosti)

Aktivnosti na otvorenom (naročito planinarenje, ribolov i rafting na rijekama)

Ali i mnoge evropske destinacije nude mješavinu prirode, kulture i ljubaznih ljudi. Po čemu će se onda naša destinacija razlikovati od drugih. Odgovor leži u identificiranju ključnih elemenata ovih dobara (brendova) koji će se zatim koristiti za strategiju brendiranja, stalno i na odgovarajući način prezentirati ciljnoj publici prilikom reklamiranja.

Da bi se pomoglo zainteresiranim stranama (privrednicima) da razumiju na koji način da primjenjuju vrijednosti brenda u svojim marketinškim aktivnostima dobro je osmisliti grupu smjernica za brend.

One bi se trebale saopštiti zainteresiranim stranama na radionicama koje bi se bavile brendom.

Grupa smjernica bi se trebala izraditi u vidu brošura i dostaviti zainteresiranim stranama. One treba jasno da objasne kako akteri u svim poslovnim sektorima naprimjer turizam, drvna građa, voda, investicije, izvozne firme, diplomatija... moraju primjeniti brend vrijednosti u vlastitim marketinškim komunikacijama. Cilj je da akteri razumiju marketinške potencijale i da se ažuriraju posljednji trendovi na ključnim međunarodnim tržištima.

09

**Ključni elementi
turističke promocije i
njihovo oblikovanje**

Nacionalni brend (brend jedne države) odražava trajnu suštinu zemlje te stoga predstavlja osnovu njene dugoročne konkurentnosti.

Brend destinacije je mješavina osnovnih karakteristika nekog regiona ili mjesta koje ga čini osobenim i vrijednim pamćenja.

Prema tome izrada turističkog brenda je od ključnog značaja za budućnost zemlje. To uključuje identifikaciju ključnih prednosti zemlje i uspostavljanje karakteristika osobenosti (ili vrijednosti).

Što su ove ključne karakteristike identiteta više izražene u marketinških aktivnostima svakog privrednog sektora to će zemlja imati više uticaja na međunarodnom planu.

Sve zainteresirane strane moraju težiti stvaranju sinergije za zamlju. Iako se karakteristike identiteta razvijaju sa turističkog stanovišta vrijednosti brenda se odražavaju na sve poslovne sektore. Naprimjer ako je netaknuta priroda jedna od osnovnih karakteristika vrijednosti identiteta regiona onda ona poboljšava imidž drvnih proizvoda ali i vode.

Od ključnog je značaja da se identificiraju osnovne karakteristike identiteta koje obuhvataju različite sektore privrede i koji se mogu primjeniti u marketinškim aktivnostima bilo kog sektora.

• **Raznoliko kulturno nasljeđe**

Najveći kulturni brend Bosne i Hercegovine je raznolika kulturna baština koja je stoljećima ostala sačuvana u sred Evrope zahvaljujući jedinstvenoj kulturološkoj i vjerskoj toleranciji Osmanskog carstva. Četiri velike vjere – Knjige, istočno i zapadno hrišćanstvo, islam i judaizam, ostavili su u Bosni i Hercegovini veliku kulturnu baštinu i stvorili jedinstveni bosanskohercegovački kulturni identitet. I pored poznatih događanja u posljednjem ratu (opsada Sarajeva, masovni zločini, etnička čišćenja, raseljavanje stanovništva...), grad Sarajevo je i dalje jedinstveni spomenik multireligioznosti u Evropi.

Sve zemlje su bogate historijom - zaključuje autor studije ali ono po čemu se BiH ističe od drugih u regionu je njena nevjerojatna raznolikost i osjećaj "spoja Istoka i Zapada" koji je danas uočljiv.

Jedinstvene freske u svijetu nalaze se u crkvama u selima Zavala i Dobrićevo u blizini Trebinja, koje je slikao zoograf Georgije Mitrofanović, polovinom XVII stoljeća, primjenjujući vizantijski i italo-kretske stil slikanja.

Hercegovac Georgije Mitrofanović je oslikao i istočni zid manastira Ostrog (Crna Gora) i trpezariju manastira Hilandar na Svetoj Gori u Grčkoj, jedinstvenom u svijetu kombinacijom fresko slikarstva.

Vizantijski stil fresko slikarstva podrazumijeva slikanje četkom širim potezima, uglavnom bez detalja, a italo-kretske način fresko slikarstva je koristio kist. Georgije Mitrofanović je koristio oba stila, posebno italo-kretske stil za slikanje detalja lica i glave i po tome su njegove freske jedinstvene u svijetu. Crkva je danas obnovljena donacijama Švedske vlade.

Tu je i jedinstveni na svijetu, tajanstveni bosanskohercegovački nadgrobni spomenik – stećak, kandidat za upis na listu Svjetske kulturne baštine – UNESCO.

U vremenima koja su pred nama, a nakon saznanja o lokacijama nekropola stećaka koji će biti uskoro upisani na listu Svjetske kulturne baštine – UNESCO, valjaće projektovati kulturne itinerere, obogaćene eko turističkim atrakcijama područja.

Na listi su 25 nekropola iz Bosne i Hercegovine, dvije iz Srbije, dvije iz Hrvatske i jedna iz Crne Gore. Nekropole stećaka kao jedinstveni srednjovjekovni spomenici u svijetu nalaze se samo na teritoriji koju je obuhvatala srednjovjekovna država Bosna. U Dubrovačkoj županiji ima nekoliko nekropola (Brotnjice, Topolo, Čepikuće...) i to je veoma važno za projektovanje budućih eko turističkih itinerera.

• **Stećak – jedinstven u svijetu**

Tipično obilježje spomeničke baštine naših prostora su nedvojbeno stećci. Iako ih ponekad nalazimo u zapadnim krajevima Srbije i Crne Gore ili u južnim dijelovima Hrvatske i Primorju (rubna područja srednjovjekovne bosanske države), njihov jedinstveni prostor i središnje područje je teritorija današnje države Bosne i Hercegovine. Naziv stećak koriste obrazovaniji gradski stanovnici.

U narodu se koriste još i nazivi grčko groblje, mramorje i mašeti. U istočnim krajevima Bosne i Hercegovine sve što je vremenski daleko i neodređeno naziva se «grčkim».

Drugi naziv vjerovatno potiče od grčkog «mermeros» i latinskog «memoria», a naziv mašet, iz zapadnih krajeva, vjerovatno od italijanske riječi «massetto», što otprilike znači veliki kamen - Šefik Bešlagić, Stećci i njihova umjetnost.

Poljski knez Aleksandar Sapieha je proputovao (1802/3) kroz naše krajeve, posjetio Dubrovačku Republiku i objavio svoj putopis (1811) u Wroclavu u kojem je posvetio ozbiljnu pažnju srednovjekovnom bosanskohercegovačkom nadgrobnom spomeniku – stećku. Knez je opisao nekropole oko Stoca i Radimlje i pokušao objasniti simboliku likova upoređujući te neobične oblike sa plastikom drugih regiona u svijetu.

Knez Sapieha je zapisao i poetsku inspiraciju koja nam sa ovih spomenika govori o ljepoti ptica sličnih Ibisu, o sablasnim priviđenjima fantastičnih životinja, o rijekama koje teku obasjane svjetlošću zvijezda, mjeseca i nebeskih sunaca, o oklopima viteškim, o turnirima, o kacigama, o konjima i o oružju, o trci gazela, medvjeda, pasa i kurjaka kroz beskrajnu množinu šuma, pejzaža i daljina, uokvirenih dekorativnim konopom bosanskih mrtvačkih monilita.

Poslije njegovog istraživanja više putopisaca je detaljnije opisivalo stećke (Benedikt Kuprešič, fra Vinjalić, Katalinić, Amu Boué, Sir John Gardner Wilkinson, A. Fortis...).

Krajem XIX i početkom XX stoljeća, među mnogim naučnicima koji su se bavili proučavanjima stećaka posebno se ističu radovi dr. Ćire Truhelke, prvog kustosa, a kasnije direktora Zemaljskog muzeja u Sarajevu, dr. Alojza Benca, upravnika Zemaljskog muzeja u Sarajevu, dr. Đure Baslera, historičara Aleksandra Solovjeva i naučnika Šefika Bešlagića, koji je preko dvadeset godina posvetio proučavanjima srednjovjekovnih nadgrobnih spomenika u Bosni i Hercegovini.

U Sarajevu je 1950. godine, stvoren plan njihovog dugoročnog evidentiranja i popisa nekropola koji je dovršen 1969. godine. Stvoreni su kataloško-topografski pregledi stećaka, što omogućava valoriziranje po vrijednosti i poduzimanje mjera zaštite u obrazovne, turističke i druge svrhe.

Historiju Bosne i staru bosansku pismenost sa stećaka istraživao je i najveći bosanskohercegovački pjesnik Mehmedalija Mak Dizdar, autor zbirke poezije «Kameni spavač».

Šefik Bešlagić je jedini istraživač koji je stekao lični uvid u većinu lokaliteta na kojima se mogu naći stećci. Kolika je ta obimnost i teret istraživačkog rada na terenu pokazuje i cifra od 2.988 nekropola sa 66.663 stećka u Bosni i Hercegovini i bliskom susjedstvu (Srbija, Crna Gora, južna Hrvatska sa Primorjem). Na teritoriji Bosne i Hercegovine nalazi se 2.612 nekropola sa 58.547 stećaka, na teritoriji južne Hrvatske nalazi se 188 lokaliteta sa 3.253 stećka, u Srbiji postoji 110 nekropola sa 2.060 stećaka, a u Crnoj Gori ima 87 nekropola sa 2.803 spomenika. Valja reći da je prvobitno brojno stanje bilo veće, ali da je izvjestan broj stećaka na razne načine nestao, iskorišten kao građevinski materijal, a bilo je i namjernog uništavanja. Može se pretpostaviti da je tako moglo nestati najmanje 20% od ukupnog broja stećaka - Bešlagić, isto

Kulturnu javnost Bosne i Hercegovine i svijeta najviše interesira porijeklo i značenje mnoštva različitih motiva i poruka koji su najizrazitija likovno-umjetnička osobina stećaka.

Tajna bosanskohercegovačkog nadgrobnog spomenika- stećka je najzamršenije pitanje domaće historiografije po pitanju geneze i karaktera «crkve bosanske».

Dosadašnja istraživanja su pokazala da se najvjerovatniji raspon života stećaka kreće u vremenu od početka XIII stoljeća do početka XVI stoljeća.

“Već 1203. godine, se prema zapadnim izvorima, Kulin ban sa svojim odličnicima odriče bogomilske hereze pred papinim izaslanikom Casamarisom. Nesporna je činjenica da je zajedno sa jačanjem bosanske države jačao i ugled bosanske crkve. U jednom papinskom pismu iz 1234. godine, već se govori da je u Bosni tako narastao broj nevjernika da čitava zemlja liči na neprohodnu pustinju, zaraslu u trnje i koprive. Nije zbog toga nelogično što su se na Bosnu okomili susjedni vladari i što je ova zemlja tokom XIII i XIV stoljeća doživjela čitav niz invazija i krstaških pohoda. Ta igra odricanja ili otpora invazorima traje neprestano i sigurno je jedna od posebnih karakteristika bosanske države” - piše Alojz Benac.

Historičar Aleksandar Solovjev je analizirao ukrase na stećcima i uklapao ih u manihejske dogme. Neo-manihejska hereza se u XI i XII stoljeću velikom brzinom širila od Bosfora do zapadne Evrope. Jelen, kojega mnogo nalazimo na stećku, po Solovjevu je simbol pravedne duše i lov na jelena simbolizira

čovječiju dušu "napadnutu od duha zla (konjanika) i gonjenu od grijehova (lovačkih pasa). Štit je simbol sa psalitra kojega su često čitali. Jer, sam Gospod je "snaga i štit moj". Kolo je sakralni motiv, a čovjek sa raširenim rukama "označava pokojnika koji se, načinivši križ, tim gestom približava bogu".

Nesporno je da su u tim stoljećima u Bosni i Hercegovini živjeli katolici i pravoslavni i da su vršili uticaje na kretanje političkih pitanja. Iz ovoga se zaključuje da su nekropole sa stećcima služile svim stanovnicima zemlje, bez obzira na njihov vjerski karakter.

"Zanimljivo je da u Bosni i Hercegovini nema monumentalnih građevina ili ruševina crkava iz srednjeg vijeka, kao što je to slučaj u Srbiji i Makedoniji ili pojedinim zapadnim zemljama. Istovremeno natpisi na stećcima često počinju sa običnim križom iako se zna da bogomili posebno preziru sveti križ. Natpis koji kaže: "vi ćete biti ono što sam ja, a ja ne mogu biti ono što ste vi" uvodi nas u krug istovjetnih i istovremenih florentinskih natpisa. Prikazi lova, turnira ili kola su zapravo tipični motivi za zapadno-evropsku umjetnost. Zagledajmo se malo bolje u tapiserije po zidovima zamaka u zapadnoj i srednjoj Evropi pa ćemo odmah zapaziti koliko su ovakve scene zaokupljale duh tadanjeg čovjeka" - Alojz Benac.

Vladislav Skarić je ukazivao da su stari slaveni u zakarpatskim krajevima pokojnike pokrivali drvenim kućicama. Taj se običaj prenio u novu domovinu gdje je kamen zamijenio drvo. Magična moć mladog mjeseca i štovanje sunca vuče porijeklo iz daleke slovenske prošlosti. Istovjetnost ukrasa na stećcima sa narodnim vezom i rezbarstvom se najbolje vidi u Širokom Brijegu i Kupresu

"U Bosanskoj crkvi se uporno upotrebljavao narodni jezik u crkvenim obredima što je samo po sebi bio ozbiljan prekršaj prema intencijama Rima. Ona je time izvršila i ulogu čuvara narodne umjetnosti što ostavlja snažan utisak na gledaoca. Iz stećaka izvire epska raspjevanost, koja plijeni maštu savremenog čovjeka i tjera ga na razmišljanja o jednom svijetu čija su posebna shvatanja života i smrti stvorila ovakav besmrtn ep" - Alojz Benac.

Šefik Bešlagić je stećke podijelio na dvije glavne kategorije: ležeće i stojeće stećke. Ležeći su ploče, sanduci (sa i bez postolja) i sljemenjaci (sa i bez postolja). Stojeći su stubovi i krstače (kojih ima 324). U odnosu na ukupan broj stećaka broj krstača iznosi svega 0,5%, a karakteristične su za Hercegovinu, naročito za krajeve oko Bileće, Gacka i Nevesinja.

Velika svjetska zagonetka stećka su raznovrsni isklesani reljefni motivi. Do sada niko nije uspio objasniti porijeklo i značenje tih motiva. Šefik Bešlagić ih je podijelio u tri glavne skupine i to na one koji djeluju kao dekoracija, na skupinu koja ima simboličko značenje i na skupinu figura i figuralnih kompozicija.

Najstarija vjerovanja vezana su za sunce, zvijezde i mjesec i njegove mijene. Smatralo se da mjesec sa svojim postajanjem i nestajanjem simbolizira smrt, ali istovremeno nadu u uskrsnuće. Manihejci su polumjesec smatrali nebeskim lađama na kojima se duša (zvijezda) diže u nebo.

Sunce, polumjesec i zvijezda su česti motivi naše narodne pjesme: »Kune mi se suncem i mjesecom i Danicom, njegovom sestricom...» - Bešlagić.

U djelu «Razgovoru ugodnom» Andrije Kašića – Miošića se kaže: «Bosanska arma jest jedan štit i na njemu polumisica i jedna zvizda...»

Jedan od najčešćih simbola na stećcima su sunce, polumjesec i zvijezda.

«Kod nekih naših građana pojava polumjeseca na stećku i nehotimično asocira na polumjesec kao islamski amblem, pa je potrebno napomenuti da je polumjesec kod naših Muslimana došao sa Osmanlijama, a da su ga oni preuzeli od Vizantije nakon osvajanja Carigrada» - Š. Bešlagić.

„Jesu li možda grobovi pod stećcima bili sveta mjesta oslobođenih duša, spašenih anđela iz materije stvorene od zla boga? Je li svaki takav grob bio nebeski Jeruzalem, mjesto izbavljenih? Dobri Bošnjani su, kako izgleda, uspjeli sačuvati svoje tajne samo za one koji su bili od "prave vjere" - kako to kaže gost Radin u svom testamentu 1466. godine. Koliko će nama, koji danas stojimo bespomoćno pred tim grobovima, uspjati da saznamo tajne njihove poruke, to je problem o kojemu se možemo više ili manje duhovito domišljati ili se samo zanostiti uvjerenjem da smo se domogli bar jednog dijela Radinove oporuke. Likovne paralele sa srednjeevropskom kasnom romanikom svakako su jedan od puteva koji nas vode ka rješenju toga pitanja" - dr. Đuro Basler.

Novinar i istraživač Šefko Kadrić piše: "Švedski historičar Hans Furuhausen naglašava da je Crkva bosanska inspirirala protestantizam u Evropi.

Katolička crkva 1209-1229. godine, pokreće krstaški rat protiv katara koji uspostavlja krvavu inkviziciju. U optužbama katoličkog prezvitera Kozme koja se stoljećima ponavljala kada se kretalo na heretike stoji: Neće da se klanjaju križu kao oruđu smrti. Ne klanjaju se ikonama. Grde sve crkvene činove, tvrdeći da su svećenici slijepi fariseji koji žive u lijenosti. Odbacuju krštenje vode, a sebe nazivaju kristjanima iako se ne pokrštavaju i ne krste... (15 optužbi).

O progomu bogumila sa pravoslavne strane svjedoči zapis o prvom okrunisanom kralju Srbije, Raške, Duklje i Dalmacije Stevanu (Stefanu) Prvovijenčanom (1196-1228)... a on (Stefan) nimalo ne zadocnev posla na njih vojsku naoružanu. Jedne popali, druge raznim kaznama kazni, a treće progna iz države svoje, a domove njihove i svo imanje njihovo sakupiv razda... Učitelju i načelniku njihovu jezik ureza u grlu njegovu. Knjige njihove nečastive spali i sasvim iskoreni tu veru..." - Stefan Prvovenčani – sabrani spisi – Stara Srpska književnost", Srpska književna zadruga 1988. godine.

Najveći grijeh Crkve bosanske (bogumila – istočna hereza / patarena – kvart u Milanu, zapadna hereza) je nepriznavanje istočne (pravoslavne) ili zapadne (katoličke) crkve. Spomenička baština Bosanske crkve je davno prešla granice ovih prostora i oplemenila civilizacijske tekovine svijeta.

Najveći hrvatski književnik Miroslav Krleža je zabilježio: "Neka oprostí gospođa Europa, ona nema autohtone spomenike kulture. Pleme Inka u Americi ima spomenike. Egipat ima prave spomenike kulture. Neka oprostí gospođa Europa, samo Bosna ima spomenike. Stećke. Šta je stećak? Oličenje gorštaka Bosanca! Šta radi Bosanac na stećku? Stoji uspravno! Digao glavu, digao ruku! Ali nigdje, nikad, niko nije pronašao stećak na kome Bosanac kleči i moli. Na kom je prikazan kao sužanj... Na stećcima su davno uklesane poruke onog i onakvog svijeta o kom moderna Evropa danas sanja".

Interesantno je da je postavljajući izložbu "Istorija na tlu Jugoslavije od praistorije do danas" u Parizu, koja je kasnije obišla svijet, Miroslav Krleža kao centralnu figuru stavio bosanski stećak. Na insistiranje srpskog lobija da to bude freska "Bjeli anđeo" rekao je da je izvor te kulture dalje od naših prostora i da se njom mogu dičiti drugi. Na primjedbe hrvatskog lobija zašto ne ikona iz neke od katedrala u Hrvatskoj odgovorio je isto, da je centar i izvor te kulture negdje drugdje a stećak ima samo Bosna i niko više na svijetu. Za Krležu i samo jugoslovenstvo ima isključivi korjen u bogumilstvu. Krleža i ornamentiku stećaka (1954 god) tumači kao nesrazmjerno velike ruke - "gvozdene i prkosne, jer nijesu htjele da se sklope pred inkvizitorima, koji proklinju i pale Bosnu vjekovima." On odbacuje i samu pomisao da bi "bogumilski mramorovi" nastali "pod uplivom romanike, koja je mogla da se pojavi kao moda vremena kakva je vladala između Zadra i Dubrovnika" – Miroslav Krleža, 'Bogumilski mramorovi', Eseji V, Zora, Zagreb, 1966.

U Dubrovačkom arhivu je sačuvan ugovor (20.7.1374. godine) o trogodišnjem školovanju Pribislava Gojčinovića iz Bosne, kod najvećeg dubrovačkog kamenara Medoja Oplava iz Stona koji je djelovao između 1354. do 1383. godine, i bio jedan od graditelja franjevačkog samostana Male braće u Stonu. Šta je navodilo majstore kamenare, koji su poznavali umjetnost mediterana i sve tajne kovanja kamena, da po Bosni kuju stećke sa arhaičnim likovima na njima.

Zapanjujuća je činjenica da se uz nesporne utjecaje sa istoka i zapada Evrope, tih vremena, u Bosni i Hercegovini razvila autohtona kultura koja se zadržala nekoliko stoljeća, a potom nestala. Tajanstveni kameni spomenici ljudi koji su sebe nazivali "dobri hristjani", "dobri ljudi", "dobri bošnjani"... će i na dalje ostati izvor mnogih nagađanja i teorija.

Bilo kako bilo bosanskohercegovački srednjovjekovni nadgrobni spomenik - stećak, je jedinstvena kulturna baština u svijetu i predstavlja najveći kulturni turistički brend Bosne i Hercegovine.

Veoma je važna edukacija turističkih radnika, turističkih vodiča i pratilaca kao i lokalnih zajednica o važnosti očuvanja stećaka kao najdragocijenijeg aduta u budućoj turističkoj ponudi.

• **Netaknuta priroda i aktivnosti u prirodi**

Ovo samo za sebe nije jedinstveno - navodi autor studije, ali širina i mir slikovitog, prelijepog i čistog predjela, naročito u sprezi sa tradicionalnom kulturom, sve više postaje rijetkost u Evropi. Ljudi žele pobjeći iz svakodnevnog užurbanog života u evropskim metropolama.

U BiH se može promatrati životinjski svijet ali se autor odmah ograđuje i navodi da je manja mogućnost u BiH vidjeti veće sisare, vuka, a posebno medvjeda nego u Sloveniji, Rumuniji...

Domaći brend mogu poboljšati domaća hrana i piće, avanturističke aktivnosti i ekstremni sportovi.

Suština aktivnosti u prirodi i ekstremnih sportova nije u pukoj potrazi za avanturom već u idealu potpune slobode, vjerovanju da su snovi ostvarivi i da za čovjeka, samo ako ima dovoljno hrabrosti i postojanosti ne važi riječ - nemoguće.

Valja reći da upražnjavanje takvih aktivnosti poprilično košta.

Počevši od odjeće koja se proizvodi isključivo od novih materijala uključujući i prateću opremu. Tu je i najnovija informaciono-komunikaciona oprema koja omogućava onome ko može da plati i medijske prenose sa lica mjesta.

Mnoge velike svjetske kompanije posao zasnivaju upravo na ovoj vrsti proizvodnje.

Osmišljeni marketing velikih multinacionalnih kompanija koje proizvode odjeću, obuću i prateću opremu za ove djelatnosti, stvorio je svojevrsni modni trend, po kojem se prepoznaje "nova zdrava elita".

Najskuplja ponuda turističkih agencija je upravo ona koja se dodiruje sa duhom avanturizma, aktivnosti u prirodi i ekstremnih sportova. Modni trend je saveznik u promociji aktivnosti u prirodi.

Region Hercegovine je dio jedinstvenog kraškog područja u svijetu sa bezbrojnim rijekama ponornicama, autohtonim biljnim i životinjskim svijetom, jedinstvenim spomenicima kulture u svijetu... i to su naša nacionalna blaga.

Najveći svjetski prirodnjaci su saglasni da cijelo, jedinstveno u svijetu, područje krša (krasa, karsta), od Škocjanskih jama u Sloveniji do granice sa Crnom Gorom i Dubrovnikom treba zaštititi kao svjetsku prirodnu vrijednost i jedinstvenost.

Kraška polja su najčešće izduženog oblika paralelan sa Dinarskim planinama. Po obodu se nalaze izvori i vrela, a u najnižim dijelovima polja su ponori u kojima se voda sliva u kraško podzemlje. Obzirom na eko klimatske i druge karakteristike kraška polja se dijele u skupine (6 skupina).

- Kraška polja zapadne Bosne (Glamočko, Livanjsko, Kupreško, Duvanjsko i Šuićko);
- Kraška polja zapadne Hercegovine (Posuško, Grudsko);
- Kraška špolja donje zapadne Hercegovine (Lištičko, Ljubuško i Mostarsko Blato);
- Donja kraška polja istočne Hercegovine (Buško Blato i Popovo Polje);
- Srednja kraška polja istočne Hercegovine (Ljubinsko, Dabarsko, Fatničko i Plansko);
- Visoka kraška polja istočne Hercegovine (Nevesinjsko i Gatačko).

Rijeka Trebišnjica je najveća ponornica na svijetu. Na žalost gradnjom hidroakumulacija za proizvodnju električne energije korito rijeke je betonirano. Očuvano korito rijeke je ostalo samo u centru Trebinja i jedna dionica (cca 300 m) okolo manastira Tvrdoš. Rijeka Trebišnjica je omogućavala život čitavom Trebinju i Popovom Polju.

Kraška oblast je utočište mnogobrojnim jedinstvenim (endemskim) biljkama i životinjama.

U Hercegovini rastu šume munike koje su prvi primjetili austrijski prirodnjaci i dali mu ime, bosanskohercegovački bor. Te šume nalazimo na zapadnim obroncima Bjelašnice (Hranisava), na Čvrnsnici i Prenju, na obroncima Orjena, u Crnoj Gori, Olimpu u Grčkoj i na Kalabriji u Italiji. To su živi dokazi da je kopno Balkanskog i Apeninskog poluotoka bilo nekada spojeno.

Na brojnim lokalitetima planine Orjen (opština Trebinje i opština Nikšić) prisutna je munika, često u zajednici sa balkanskom bukvom i drugim reliktnim vrstama što sve pojedine prostore Orijena čini unikatnim.

Postojanje jedinstvenog tla (kraško tlo), šume munike i balkanske bukve kao i voda iz najveće ponornice na svijetu jača brend prehrambenih proizvoda područja.

Na rijeci Trebišnjici su od XVIII stoljeća postojali mnogobrojni dolapi (veliki točkovi za navodnjavanje cca 60 dolapa) koji su krajoliku Trebinja davali jedinstvenu sliku. Danas su vidljivi ostaci 5-6 dolapa nizvodno na izlazu iz Trebinja. Nekoliko dolapa još možemo vidjeti na rijeci Trebižat u zapadnoj Hercegovini i okolini.

Dolapi su veoma važni za eko turističku priču i interpretaciju područja u smislu isticanja jedinstvenosti tla (kraško tlo), vode (rijeka ponornice) i produkata prirode (flora i fauna). Dolap bi u budućim vremenima valjalo izgraditi sredstvima opštine ili donatora u centru starog grada ili u blizini manastira Tvrdoš zato jer na tim mjestima jedino korito Trebišnjice nije betonirano. Buduće edukativno i interpretativno

mjesto područja može biti samo prostor Trebinjske kuće ili prostor u prirodi kraj dolapa na Trebišnjici.

• Alternativni turizam

“Avanturistički i ekstremni ali ne više efemerni – u ovome trenutku je jedina konstatacija oko koje se slažu svi akteri u polemici o novom društvenom fenomenu, oličenom u rastućoj popularnosti avanturističkih aktivnosti i ekstremnih sportova širom svijeta. Preciznih podataka o broju onih koji se aktivno bave ispitivanjem granica sopstvenih psihofizičkih sposobnosti i izdržljivosti još nema, ali su neki uočeni trendovi nesporni: broj pristalica ubrzano raste, naročito među mladima, u pitanju je globalni fenomen i životna filozofija koja pretenduje na formiranje sopstvenih vrijednosti, smisla i načina egzistencije”. 51* Economist online.

Koji su to sve potencijali i resursi, zanimljivi za razvoj tzv. alternativnog turizma, a koji se nedovoljno ili nikako ne iskorištavaju ?

Tu spada svakako grupa tzv. Aktivnosti u prirodi i ekstremnih sportova.

Aktivnosti u prirodi kao turistička atrakcija su planinarenje, rekreativno dugo hodanje, zimski sportovi (alpsko i nordijsko skijanje, snowboarding, hodanje na krpljama, turno skijanje, sankanje...), kayak i canoe safari, rafting na rijekama, planinski biciklizam, orjentaciono trčanje kroz prirodu, splavarenje...

Ekstremni sportovi kao što su climbing, paraglajding, zmajarenje, ronjenje, špiljarstvo, pustolovni pohodi... su odavno trendovi koji privlače brojne poklonike u potrazi za novim destinacijama.

Ključna Odlika ovih disciplina je individualnost, jer se učesnik oslanja isključivo na svoje sposobnosti. To zahtijeva razvijanje lične odgovornosti, prvenstveno za sopstveni život, a potom za ostvarivanje svoga cilja.

Slobodnim penjanjem želi se da dokaže da ne postoji tačka na planeti koja je nedostupna, a paraglajder želi da barem nakratko izbjegne zakonu zemljine težje.

U našem dinarskom prostoru nesporno postoje sjajni eko-turistički potencijali. Velike površine pod pašnjacima i šumama omogućavaju razvoj posebnog oblika pješačkog turizma. Taj oblik eko-turizma ne zahtijeva velike investicije za razvoj. Potrebno je planski urediti staze i seoske puteve. Turističko pješačenje je izuzetno razvijeno u Evropi, a u našim poslijeratnim siromašnim godinama se nudi kao vid rekreacije koji može imati svijetlu budućnost. Svake godine oko 35 miliona ljudi u svijetu koristi odmor pješačeći nekim od eko-turističkih itinerera.

Razvojem pješačke rekreacije bi se na najbrži način turistički valorizirala široka područja BiH. Istraživanja pokazuju da se turisti najviše zanimaju za posjete već zaštićenim dijelovima prirode (NP, Parkovi prirode...). Zbog toga se prije zakonske zaštite obavljaju mnogobrojne organizacijske pripreme za prihvatanje budućih posjetilaca, u smislu obezbjeđivanja sigurnog boravka u zaštićenim prostorima.

Turizam je sklon stihiji. Iz tih razloga, današnjeg motoriziranog turistu valja vidjeti ne samo kao glavni razlog upotrebe zaštićenog prostora, već i kao glavnog zagađivača i opasnost za taj prostor.

• Modni trend kao saveznik

Suština aktivnosti u prirodi i ekstremnih sportova nije u pukoj potrazi za avanturom već u idealu potpune slobode, vjerovanju da su snovi ostvarivi i da za čovjeka, samo ako ima dovoljno hrabrosti i postojanosti ne važi riječ - nemoguće.

Valja reći da upražnjavanje takvih aktivnosti poprilično košta.

Počevši od odjeće koja se proizvodi isključivo od novih materijala uključujući i prateću opremu. Tu je i najnovija informaciono-komunikaciona oprema koja omogućava onome ko može da plati i medijske prenose sa lica mjesta.

Mnoge velike svjetske kompanije posao zasnivaju upravo na ovoj vrsti proizvodnje.

Osmišljeni marketing velikih multinacionalnih kompanija koje proizvode odjeću, obuću i prateću opremu za ove djelatnosti, stvorio je svojevrsni modni trend, po kojem se prepoznaje “nova zdrava elita”.

Najskuplja ponuda turističkih agencija je upravo ona koja se dodiruje sa duhom avanturizma, aktivnosti u prirodi i ekstremnih sportova.

• Metodologija izrade pješačkih staza

Potencijalna opasnost od mina u BiH će, nažalost, biti prisutna u slijedećim decenijama. Ta činjenica se nikada ne smije prenebnegnuti i politika valoriziranja i promoviranja planine na to mora da računa. Na koji način otvoriti prirodni prostor za razvoj eko-turizma? Kako boravak u njemu učiniti apsolutno sigurnim?

Bosna i Hercegovina u slijedećim decenijama valja da bude prepoznata po turističkim zonama satkanim od moštva atraktivnih i bezbjednih hodačkih itinerera, koji su umreženi unutar turističkog lokaliteta, a koji potom teže da se umreže između sebe (lokaliteti) koridorima ili pejzažnim prostorima. Bogata infrastruktura hodačkih itinerera (obavještajni panoji, odmorišta, planinarski domovi, seoske prodavnice i gostionice...) neće urbanizirati prirodu. U godinama koje su pred nama opasnosti građevinskoga urbaniziranja prirode na srednjim planinama su zanemarljive. Relativna opasnost preurbaniziranja lokaliteta (betoniranje planine) u ovome trenutku postoji samo u pojedinim zonama visokih planina (ski centri).

Lokalne zajednice (općine) preko svojih planinarskih društava i NVO-a su nosioci poslova izrade hodačkih itinerera u svojim sredinama i njihovog obilježavanja. Dosadašnji način markiranja planinarskih staza valja napustiti i pješačke staze obilježavati jedinstvenom metodologijom i ozbiljnošću koju zahtijevaju poslijeratni opravdani strahovi od mina.

Primjer izrade hodačkog itinerera:

- ime starta i visina napr. PD Treskavica u Sinanovićima na cca 1250 m.
- ime cilja i visina napr. Visočica – vrh Džamija 1967 m.
- udaljenost (po mogućnosti u km.)– napr. 3,5 sati
- težina II (od I do V)
- atraktivnost 5* (od 1*- 5*)

Pristup i polazna tačka – napr. automobilom ili javnim prevozom asfaltnim putem preko Bjelašnice i sela Šabići, a potom dobrim makadamom od mosta na rijeci Rakitnica do Tušila. Polazna pješačka tačka planinarski dom PD Treskavice u Tušilima.

Itinerer – napr. ivicom brda preko prekrasne doline Jelenača do starog greblja na Puzimu, odatle putem preko Mandinog vrela i prevoja Visočice iznad nekropole stećaka u Kolijevki i Velikog jezera (Kolečića bare), a potom uspon na vrh Džamija.

Opis itinerera pretpostavlja opis planinarskog doma, uspona, prirodnih i spomeničkih atrakcija i sl.

- Visinska razlika – 750 m
- Težina – od 1 do 5 stepeni na osnovu kojih se može izračunavati vrijeme potrebno za prelazak određene razdaljine i to:
- Tabela koeficijenata težine po R. Afonso.

Lak put ili staza	u usponu 12	u padu 8,5	stepen 1
Teren bez staza	u usponu 13	u padu 7,4	stepen 2
Težak put ili staza	u usponu 13	u padu 10	stepen 3
Kamenjar	u usponu 15	u padu 7	stepen 4
Snijeg	u usponu 16	u padu 10	stepen 5

Vrijeme potrebno da se određena staza pređe može se izračunati (u minutama) ako se saberu dužine (u km) i visinska razlika (u stotinama metara) i sve to pomnoži sa koeficijentom težine puta prema datoj tabeli;

Primjer:

Od x do y ima ukupno 8 km puta i lakih prečica sa 200 m visinske razlike. Račun iznosi: $(8 + 2) \times 12 = 120$ min. ili 2 sata.

Isto rastojanje u silasku, uzevši koeficijent dat u tabeli iznosi:

$(8 + 2) \times 8,5 = 85$ min. ili manje od sat i trideset minuta.

Na strmim usponima uz ujednačeni tempo hodanja, prosječni hodač za jedan sat savlada oko 300 m visinske razlike, a u silasku oko 500 do 800 m. Međutim, silazak često može biti mnogo teži. Posebno su opasni silasci planinskim biciklom po oštrom kamenju. Štapovi za hodanje rasterećuju zglobove na nogama i u posljednje vrijeme su sastavni dio obavezne opreme. Iscrpne informacije o itinereru podrazumijevaju i informacije o potrebnoj opremi.

Bazna oprema podrazumijeva:

- jedan ruksak od savremenih materijala zapremine 30 l;
- cipele za pješčenje (karakteristike cipela u zavisnosti od terena);
- nepromoćiva jakna;
- kišobran na sklapanje;
- prsluk od savremenih materijala koji ima karakteristike krzna;
- kapa za sunce;
- čaturica;
- karta regiona (koje nemamo);
- krema za sunce;
- sunčane naočale;
- kutija hitne pomoći;
- planinarski nož;
- program ture, itinerer;

Savjeti za tehnički napredniju dugu šetnju (dva dana i više):

- ruksak do 60 l. zapremine umjesto torbe od 30 l.;
- jedne pantalone protiv vjetra;
- dva odijela za promjenu (čarape i sl.);
- par rukavica;
- jedna čeona lampa;
- jedan kompas i altimetar;
- jedan pokrivač za preživljavanje;
- jedan konopac dužine 20 m. Promjera 8 mm.;
- dva skijaška štapa (teleskopska).

Ako odlazite na više dana ne zaboravite:

- više pakovanja supe;
- rešo na plin;
- pakovanje briketa;
- pakovanje pahuljica;
- podmetač za spavanje;
- lampa za noć u skloništu.

Pješčenje je u Evropi u jakoj ekspanziji:

- 3 miliona je „pravih“ ekskurzionista u Italiji i Francuskoj, 10 miliona u Ujedinjenom Kraljevstvu Velike Britanije itd
- 30% Šveđana se posvećuju ekskurzionizmu po šumama i stazama
- polovina „Anglosaksonaca“ šeta od prilike do prilike
- 80% turista šeta u toku svog godišnjeg odmora
- važnu ulogu imaju žene (one čine više od 50% deklariranih ekskurzionista u Njemačkoj, a još ih je veći procenat u Francuskoj)
- širenje ekskurzionizma u porodici
- privilegovano mjesto koje šetnje i ekskurzionističke aktivnosti imaju kod populacije iznad 50 godina starosti
- pripadnost ekskurzionista srednje-visokom društvenom staležu
- velika većina (90-95%) ekskurzionista praktikuje ovu aktivnost autonomno bez kupovine aranžmana

• **Kampovanje**

Šator je poslije pećine po svoj prilici jedno od prvih ljudskih otkrića. Prvo je pravljen od životinjske kože (indijanski wigwam), zatim od platna impregniranog mašću ili voskom. Čak i danas nomadska plemena žive isključivo pod šatorima.

Pokušaj povratka prirodi predstavljao je krajem XIX stoljeća podsticaj za prve engleske kampere.

Prvi kampovi koje su organizirali engleski kamping-klubovi svojim su gostima nudili samo jednu drvenu kabinu iznad sanitarne jame i nekoliko ložionika. Putokazi su pokazivali pravac do najbližeg izvora. Još i danas ima takvih kampova, naročito u nacionalnim parkovima nordijskih zemalja.

Prvi moderni kampovi nikli su na obali sredozemnog mora u blizini velikih gradova.

Uobičajeno je kategoriziranje kampova od jedne do četiri zvjezdice. Kamp sa jednom zvjezdicom mora da ima najmanje 30 gostiju – kampera. Iznimno je dozvoljeno da kamp u domaćinstvu građana može imati i manje od 30 gostiju.

U Sjedinjenim Državama su se na samom početku orijentirali na velike kamp prikolice ili specijalna vozila.

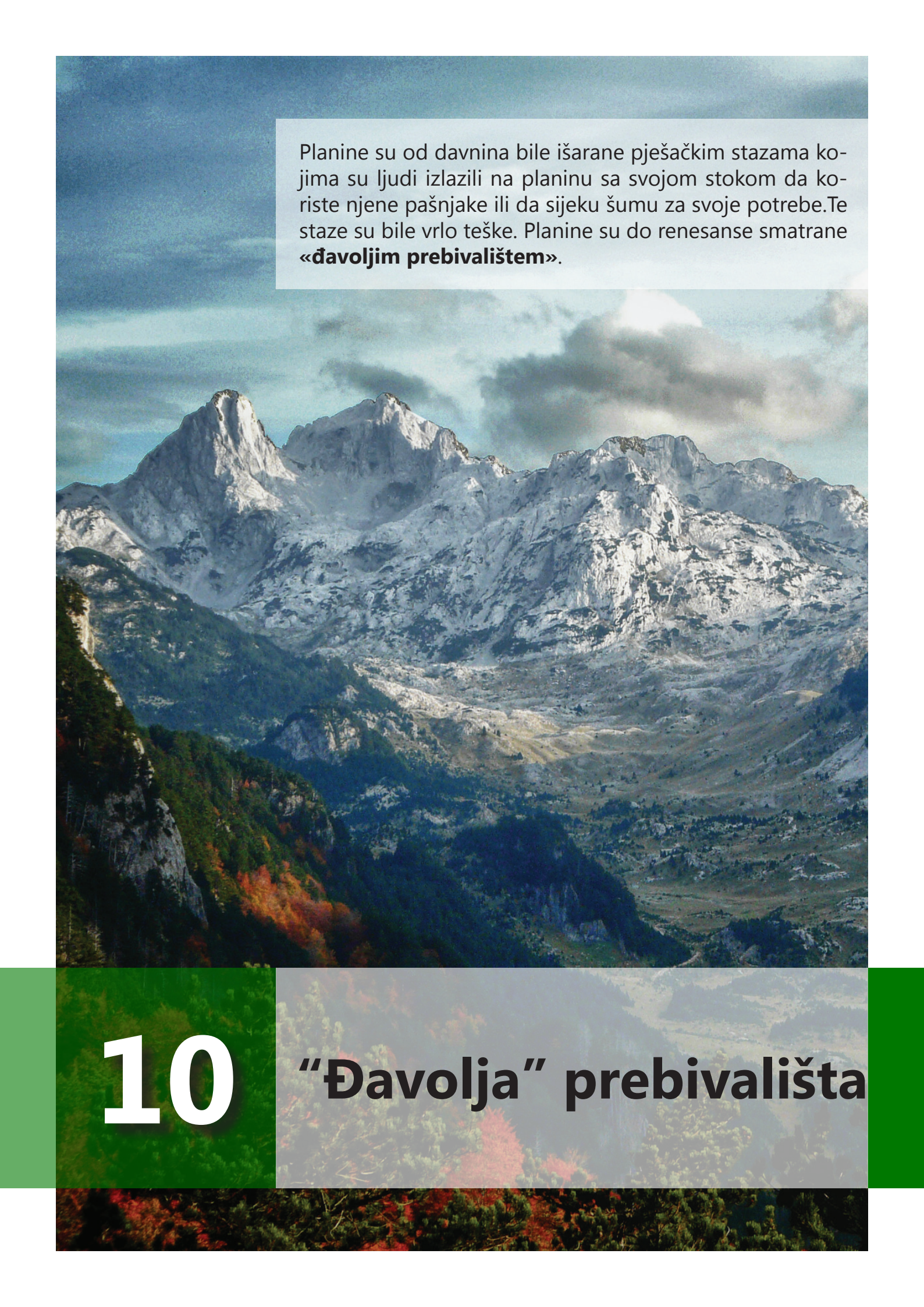
Na žalost, od prvobitne ideje bijega u prirodu, novi kamperi brinu da li u kampu ima tople vode, da li radi portabl televizor i frižider...

Kamp mora da zadovolji kriterijume lokacije, što znači da ne može biti smješten na presušanim riječnim koritima, na udaljenosti manjoj od 500 m. od kulturno-historijskih spomenika ili zaštićenih područja, u blizini opasnih industrijskih postrojenja, a prostor kampa mora biti najmanje 50 m. udaljen od autoceste, magistralnog puta ili željezničke pruge. Kamp mora imati osvijetljen ulaz, uređen prostor za kampiranje i prirodnu ili postavljenu ogradu oko cijelog kampa, a najmanje 20% zemljišta mora biti zaštićeno od sunca.

Kamp mora biti opskrbljen vodom, električnom energijom, mora da raspolaže zajedničkim prostorijama za higijenu gostiju i uređen pristup za invalide. Usluge smještaja u čvrstim objektima u okviru kampa mogu se pružati najviše do 30% ukupnog kapaciteta (broj gostiju) kampa. Kampovi mogu da pružaju usluge prehrane i pića, da trguju živežnim namirnicama i drugom robom, da imaju prostor za pripremanje i konzumiranje jela i da pružaju druge usluge, kao što su frižideri, pranje rublja i vozila, zabavne sadržaje u kampu (kafana, pivnica, bazen, trim kabinet, kuglane...).

Popularnost kampovanja je složen fenomen i danas se sažeto kampovanje može podijeliti na: Kampovanje u slobodnoj prirodi odgovara prvobitnoj ideji kampovanja. Ovaj vid kampovanja nigdje u svijetu nije dozvoljen, osim na jako usamljenim mjestima u planinama, duž rijeka ili ponekoj pustoj obali. Latentna je opasnost od šumskih požara. Pravilo je da se iza sebe ne ostavi nered, odnosno "boravi tako da po odlasku niko ne može pretpostaviti da je tu neko bio". Pravilo je, obavezno kampovati u grupi. Uvijek neko iz grupe treba da ostane u kampu kao čuvar.

Turističko kampovanje je način kampovanja mladih ljudi; porodično turističko kampovanje koristi šatore srednjih veličina i oslanja se na automobil i organizirane kampinge; sportsko kampovanje je povezano sa alpinizmom, izletništvom, lovom, ribolovom, naučnim istraživanjima... i koristi minimalnu opremu; kampovanje za vrijeme godišnjeg odmora se danas koristi isključivo zbog jeftinijeg odmora na moru, jezeru ili planini; rezidencijalno kampovanje je boravak u stalno postavljenim šatorima vikendom ili tokom godine (kamp kućice) i oslobođeno je brige premještanja i postavljanja šatora; slobodno ili „divlje“ ili grupno kampovanje se prakticira na pogodnim mjestima za nešto duži boravak, a ponekad ispred ulaza u organizirani kamp ili se podižu radi ljetovanja ili edukacija (izviđači); kamping hoteli i turistička naselja umjesto šatora koriste bungalove ili mala zidana zdanja u kojima se gost može hraniti u restoranima ili da koristi zajedničke kuhinje.

Planine su od davnina bile išarane pješačkim stazama kojima su ljudi izlazili na planinu sa svojom stokom da koriste njene pašnjake ili da sijeku šumu za svoje potrebe. Te staze su bile vrlo teške. Planine su do renesanse smatrane «**đavoljim prebivalištem**».

10

“Đavolja” prebivališta

Međunarodna unija planinarskih društava (UIAA) koja je osnovana 1932. u Chamonixu, smatra, da je jedan od prvih poznatih uspona na planinu bio uspon (1311) Dantea Aligheria, autora "Božanske komedije", na vrh Prato al Soglio. Italijanski pjesnik Petrarka se 1336. popeo na Mont Ventoux u francuskim alpima, a slavni Leonardo da Vinci je 1511. godine, na vrhu Monte Bo (2556 m). Najstariji poznati putopis kroz Alpe napisao je Venancije Fortunat još 1556. godine.

Idejnim začetnikom planinarstva se ipak smatra Žan Žak Ruso (Jean Jacques Rousseau) 1712-1778. godine, koji je propovijedao da je osnovni put ka sreći povratak prirodi. «Sve knjige sam zatvorio, samo je jedna ostala otvorena – knjiga prirode». Ova njegova deviza (poklič prema budućnosti) od tada je uticala na sve veće interesovanje ljudi za planine i prirodne ljepote.

Rousseauovi opisi prirode sa slikama obitelji i iskrenim osjećajima su bili književni hit onoga vremena. U literarnim djelima Shelleya, Goethea i Victor Hugoa su sa zanosom i oduševljenjem opisivane ljepote alpskih pejzaža.

Osnivač moderne geografije Alexander von Humboldt, je prvi upotrebio izraz "prirodni spomenici" za specifične prirodne rijetkosti.

Jacques Balmat, vodič i doktor Michael Paccard iz Šamonija (Chamonix) prvi u historiji 08.8.1786. godine osvajaju Mont Blanc.

Najveći vrh Evrope Mont Blanc 1808. godine, kao prva žena, osvaja i Marie Paradis (sa 23 godine).

Od 1850. godine britanska elita sve više osvaja Alpe.

Kao početak organiziranog planinarstva u svijetu uzima se 1857. godina kada je, takođe u Londonu, osnovana planinarska organizacija Alpine club. Klub je bio zatvorenog tipa, a njegovi članovi su pripadali elitnom društvu.

Poslije Engleza osnovane su planinarske organizacije 1862. godine u Austriji, a 1863. u Švicarskoj i Italiji, čiji su članovi takođe bili iz redova imućne klase. Nakon njih osnivaju se planinarske organizacije 1869. u Njemačkoj, 1873. u Mađarskoj i Poljskoj, 1874. u Hrvatskoj i Francuskoj, 1876. u Španiji... 1891. u Srbiji, a 1892. godine u Bosni i Hercegovini i Sloveniji...

Prvi planinarski itinerer, koji je vodio ispred popularnih masiva Mont Blanca u trajanju od dva dana, traseraju 1861. godine Lesli Stiven (Leslie Stephen), otac spisateljice Virdžinije Vulf (Virginija Woolf) i izvrсни švicarski vodič Melchior Anderegg.

Matterhorn (4.478), (Cervino – Italije.; Le Cervin - franc.), osvajaju 1865. godine, Francis Douglas, Robert Headow, Charles Hudson, Edward Whymper (Engleska), Michel Croz (Franciska), Peter Taugwalder i Peter Taugwalder Jr. (Švicarska). Prilikom silaska desila se tragedija kada su u ponor odsklizali Headow, Croz, Hudson i Douglas. Tijela prve trojice su pronašli sutradan 1.200 m niže, a lord Francis Douglas nikada nije pronađen.

Danas se na Matterhorn svake godine popne oko 2000 penjača ali se nesreće i dalje događaju. Svake godine pogine oko 15 penjača.

Aconcaguau (6.926) na Andima, osvaja 1897. godine, švicarski vodič Matthias Zurbrigge kao član jedne britanske ekspedicije.

Vrh Aconcaguau u januaru/siječnju 2003. godine u organizaciji "Kluba spasavalaca 2000" osvajaju bosanskohercegovački alpinisti Zehrudin Isaković, Dragan Ilić, Haris Kalajdžisalihović i Mirza Mašnić.

Mont Everest (8.848) najviši vrh Azije ali i svijeta, osvajaju 1953. godine, penjači Sir Edmund Hillary (Novi Zeland) i Nepalac-Indijac Tenzing Norgay. Tibetanci ga zovu Chomolungma "boginja mora i zemlje", a Nepalci Sagarmatha "boginja neba", ali je prevladala engleska atribucija Everest (topograf Sir George Everest).

Sarajevski alpinista Boris Kovačević 11.11.1987. godine, sa Zagrebčaninom Brankom Puzakom prvi je u svijetu osvojio himalajski vrh Ngojumbo Kang sa nepalske strane Himalaja.

Prva žena na Mont Everestu (29. septembra 1988.) je bila Amerikanka Stacy Allison.

Od aprila do juna 2009. godine, na Himalajama je bila ekspedicija čiji je cilj bio vrh Mont Everest, sastavljena od alpinista iz Srbije, Bosne i Hercegovine, Hrvatske, Crne Gore Slovenije i Italije. Vođa ekspedicije

je bio Dragan Jaćimović iz Beograda, a BH alpinisti su bili Miralem Husanović Muri, Zehrudin Isaković Zeko i dr. Naim Logić, svi certificirani alpinisti Sarajevske škole alpinizma. Na žalost, nisu stigli do cilja.

Slavu početaka planinarstva i prvih penjača na najviše vrhove svijeta nose Evropljani, ali nezasluženo, kao i mnogo toga drugoga.

Vrh Fuji (3.776) u Japanu, kako je atribuirano, osvaja 700. godine, En-no-Shokaku. U slavu prirode i planine budisti u XII stoljeću grade hram Fouji-San. Svake godine, tradicionalno 01. jula, na dan otvaranja sezone penjača, hiljade Japanaca, u tradicionalnim kostimima penjača, prisustvuju ceremoniji u hramu smještenom u podnožju planine. Prosječno vikendom u toku ljetne sezone oko 20.000 planinara učestvuje u penjanju, savlađujući uspon na denivelaciji od 3.300 metara sa južne strane i 2.700 metara denivelacije, sa sjeverne strane planine. Mnogobrojni hodači koriste autobus do visine od 2.200 metara, a potom počinju uspon do kratera, koji se završava šetnjom oko kratera na dubini od cca 220 metara i dužini oko 1,4 km.

Ipak, Evropa drži primat u pohodima u slavu prirode i planina. Desetine miliona evropljana svoj ljetni odmor provode pješaćenjem planinama.

Najpoznatija pješaćka staza na svijetu GR 54 (Grandes Route 54) otkriva NP Les Ecrins koji ima preko 740 km pješaćkih staza. Trasa prolazi između dvije centralne zone parka i dozvoljava brzi povratak na osnovnu visinu u sred srca visokih planina. Staza GR 54 ima 11 dana hoda između 720 m i 2.760 m visine nad morem. Ukupna denivelacija na stazi je oko 11.000 m n/v. To je najteža ali i najpreglednija staza dugog hodanja (randonne) u Francuskoj na kojoj se nalazi i najpoznatija dnevna tura L' Oisans. Svake godine više od 3.000 osoba realizira GR 54 u cjelini. Čuvari–posmatrači (garde-moniteur) u ljetnoj sezoni, često rade dobrovoljno, van radnog vremena, na toj frekventnoj stazi.

Običaj izlaska na planinu u Bosni i Hercegovini postoji od pamtivijeka. Sačuvao se običaj izlaska na planinu u prirodu (vjerovatno prastaroslavenski običaj) za Ilinden, Iljindan, Alidžun...

Planinarstvo u Bosni i Hercegovini, onakvo kakvo danas poznajemo, nastaje dolaskom Austrijanaca, Čeha i Njemaca 1878. godine.

Vjerovatno prvi prikaz naših planina i prirodnih ljepota za evropsku javnost je napravio austrijski botaničar G. Beck, koji je u Austrijskom turističkom listu (1887-89) predstavio Trebević, Treskavicu, Prenj, Volujak i Maglić.

Kako u drugim zemljama, tako i kod nas planinarstvo je u svojim prvim počecima bilo privilegija bogatih. Godine 1892. osniva se Bosanskohercegovački turistički klub u Sarajevu.

O tome piše Šefko Hadžialić, u knjizi "Planinarstvo i planinarski objekti u Bosni i Hercegovini 1892 – 2002. godine:

«Vladin savjetnik vitez Lothar Berks u kancelariji civilnog poglavara Bosne i Hercegovine, barona Huga Kutschera, 21. septembra 1892. godine pročitao je pravila kluba na njemačkom jeziku. Za predsjednika je izabran L. Berks, potpredsjednik je bio barun Franjo Mollinary, tajnik baron Ludwig Pereira, blagajnik Karlo vitez Stankiewicz de Mogita i još devet odbornika i dva zamjenika.

Jedini domaći čovjek u upravnom odboru "Bosnisch-Hercegovinischer Touristen-Verein in Sarajevo" je bio Milutin Kukuljević Sakcinski. Nekoliko godina poslije, u odbor ulazi više domaćih ljudi: Suljo Suljagić, Riza beg Kapetanović, Makso Despić, Kraljević i Safvet beg Bašagić.

Klub je imao sjedište na Apelovom Keju (današnja obala Kulina bana) i organizirao je kurseve orijentacije, čitanje karata rukovanje sa busolama i markirao je planinarske puteve».

U Sarajevu je 1905. godine, formirano i društvo «Prijatelj prirode» kao podružnica društva iz Beča. Članovi društva su bili izrazito radničkih zanimanja. Poslije Prvog svjetskog rata osnivaju se brojna društva.

Da bi se zadovoljile potrebe planinara, lovaca, skijaša, ribolovaca, geografa, biologa i drugih znatiženjnika grade se i prvi planinarski domovi.

Prvi dom se gradi 1896. godine, pod vrhom Trebevića, na mjestu zvanom Sofe.

Baron Albory, 1906.godine, dozvoljava planinarima upotrebu njegove lovačke kuće koja se zvala Jagdhaus – Alboryhutte ispod Hranisave.

Na Dobrim vodama na Trebeviću 1907. gradi se planinarsko sklonište.

Na Vukelinim vodama na Jahorini gradi se dom Anselma – Hutte, po imenu supruge tadašnjeg pred-

sjednika Bosanskohercegovačkog turističkog kluba Brodnika. Grade se domovi na Bjelašnici, Prenju, Treskavici, Plivskom jezeru...

Valja reći da je Meteorološka observatorija na Bjelašnici 1894. godine, kao prva na Balkanu, a druga u Evropi, imala rezervirane dvije prostorije za potrebe smještaja planinara.

Mala stalna izložbena postavka historije planinskog turizma i meteorologije u zgradi Opservatorije, pomogla bi stvaranju eko-turističkog branda Općine Trnovo i Kantona Sarajevo.

Prvi alpinisti u Bosni i Hercegovini su Drago Šefer i Vojo Ilić koji su se 1929. godine, popeli na Romaniju, smjerom Djevojačkih stijena. Nešto kasnije, alpinizmom se bave i Josip Sigmund – Pepi, Nikola Sedlar, Jakov Gaon i Petar Šain. Na inicijativu Šefera 1935. godine, u tadašnjem «Prijatelju prirode» formira se prva alpinistička sekcija - Šefko Hadžialić, Planinarstvo u Bosni i Hercegovini.

Prvi alpinističko-spasavalački tečaj održan je 1937. godine.

Nakon II Svjetskog rata poslije više saveznih i republičkih tečaja pri PS BiH formira se komisija za alpinizam i Gorsku službu spasavanja, na čijem je čelu Edvard Černčec.

Od 2000. godine, u Sarajevu djeluje i «Klub spasavalaca 2000» moderno opremljena, obučena i certificirana služba spasavanja, na svim terenima i uvjetima, sastavljena od alpinista i mladih ljudi, koje predvodi iskusni montanjista Paša Grbo.

Turistički pokret u slavu prirode je u Evropi i svijetu odavno prerastao u turističku industriju, koja se smatra vrhunskim nacionalnim interesom i koja donosi ogromne prihode nacionalnim ekonomijama.

Napokon, kako krenuti i sačuvati vitalne vrijednosti naših "đavoljih prebivališta" i revalorizirati bogatu bosanskohercegovačku historiju planinarstva?

Slobodan Stanković u knjizi Elementi turističke valorizacije planina sa osvrtom na Lovćen, kaže: "Ići od općeg ka posebnom, od poznatog ka nepoznatom, iz literature ka terenskim opservacijama, iz prošlosti ka budućnosti, proces valorizacije mora, više nego da sada, postati priznat i prihvatljiv, kako bi se vremenom osmislila svrsishodna metodologija i postigli odgovarajući praktični rezultati."

11

Aktivnosti u prirodi i ekstremni sportovi

Skoro da je danas nemoguće pobrojati sve poznate aktivnosti u prirodi kao i napraviti razliku između aktivnosti u prirodi, avanturističkih aktivnosti i ekstremnih sportova.

“Pojam ekstremni sportovi, je postojao samo dok ih nismo lako naučili i počeli upražnjavati” - kaže slovenac Miron, vlasnik restorana “Plava voda” u Travniku.

Pobrojaćemo zato samo najpopularnije aktivnosti, tačnije one aktivnosti u prirodi čije se konzumiranje na tržištu nudi kao turistička atrakcija. Najskuplja ponuda turističkih agencija je ona koja se dodiruje sa duhom alternativnog turizma. Specijalistički eko-turistički programi postaju prepoznatljivi bosansko-hercegovački turistički proizvodi.

- planinarenje
- rekreativno dugo hodanje - trekking – randonne
- alpinizam
- sportsko penjanje - climbing
- zmajarenje
- paragliding
- padobranstvo (parachuting)
- jumping
- zimske olimpijske discipline
- zimski sportovi (turno skijanje, snowboarding, sankanje, hodanje na krpljama...)
- špiljarstvo, pećine i jame
- konjičke ture
- foto safari i posmatranje ptica (birdwatching)
- planinski biciklizam
- streličarstvo
- ribarenje
- paintball
- splavarenje
- canoe safari i kayak
- putevima okusa
- orijentaciono trčanje kroz prirodu
- pustolovne utrke i pohodi
- canyoning
- rafting
- ...

Tu su i ekstremni sportovi na vodama kao što su: surfing, ekstremno ronjenje, a na planinama: planinsko biciklistički spust...

Vindsurfing na Novom Zelandu se upražnjava zimi kada bure na pučini dostižu brzine i do dvjesto kilometara na čas. Vindsurferi tada hvataju talas, zvani ralje, koji dostiže visinu od preko 20 metara i brzinu od preko 100 kilometara na sat.

Ronilački klubovi iz Banja Luke “Buk” i “Pelagos” nude školu ronjenja prema programu C.M.A.S. i vrše obuku za sticanje ronilačkih licenci od jedne do tri zvjezdice kao i obuku za specijalističke kurseve.

Aktivnosti u prirodi svakim danom privlače sve više ljudi kojima polako postaju neinteresantni etablirani sportovi u kojima se profesionalno natječe sportska elita, i u kojima preovladava politika i novac. Ljudi ne žele da budu samo posmatrači i žele nešto više u njihovom svakodnevnom životu.

Planinarenje u Bosni i Hercegovini i pored, u svjetskim razmjerima, duge domaće tradicije planinarenja u poslijeratnim vremenima je bliže pojmu ekspedicije. Razlog tome je nepostojanje adekvatne markacije, popaljeni planinarski domovi i skloništa, niska kultura življenja i nestanak tradicije planinarenja kao oblika rekreacije i kretanja u prirodi...

I u vremenima prije rata, pojedine utvrđene planinarske transferzale su bile problematične zbog nepostojanja adekvatnog smještaja (Bjelašnička transferzala...).

Valja reći da su iz planinarstva proistekla tri sporta: alpinizam, orijentaciono trčanje, slobodno penjanje ali iz planinarskih aktivnosti proistekli su i zmajarenje i paraglajding.

• **Rekreativno dugo hodanje (trekking, randonne...)**

Najpopularnija disciplina u prirodi na svijetu. Milioni ljubitelja pješaćenja u prirodi svake godine pohode uređene hodačke staze. Pokret propagira duh socijalizacije i humanosti, poštovanja i ljubavi prema prirodi i prirodnoj baštini, koja je danas ugrožena kao nikada do sada u historiji svijeta. Hodačke staze se projektiraju na atraktivnim dijelovima planine i kategoriziraju po težini i atraktivnosti. Hoda se uz pomoć dva teleskopska štapa koji rasterećuju kukove i zglobove nogu i omogućavaju promjenu dužine štapa u zavisnosti od staze na usponu ili silasku.

Trekking znači isto što i na francuskom randonne – dugo hodanje. Za razliku od planinara koji u principu vole kraće ture i visove do 2.000 m n/v, poklonici trekkinga hodaju duže ture (desetine kilometara), pa i na visine do 6.000 m.

To je doživljaj prirode hodajući itinererima sa kartom kao vodičem. Hoda se stazama i putevima u etapama, utvrđenim itinererima sa unaprijed poznatom dužinom, težinom i denivelacijom.

Staza GR 54 (Grandes Route 54) je najpoznatija u svijetu i najbolje otkriva park Les Ecrins u Francuskoj. Trasa prolazi između dvije centralne zone Parka i dozvoljava brzi povratak na osnovnu visinu u sred srca visokih planina.

Inače staza GR 54 ima 11 dana hoda između 720 m. i 2.760 m. visine nad morem. Ukupna denivelacija na stazi je oko 11.000 m.n/v.

To je najteža, ali i najpreglednija staza dugog hodanja (randonne – trekking) u Francuskoj na kojoj se nalazi najpoznatija tura L' Oisans.

Svake godine više od 3.000 osoba realizira GR 54 u cjelini. Čuvari – posmatrači u sezoni, često rade dobrovoljno, van radnog vremena, na toj frekventnoj stazi.

Još daleke 1984. godine, na zahtjev agencije iz Insbruka, utvrđen je itinerer rekreativnog hodanja u trajanju od 7 dana, koji se dalje mogao podijeliti još u dva programa (3 ili 4 dana).

Utvrđeni itinerer se obilazio u kombinaciji hodanja, vožnje terenskim vozilima i vožnje gumenim čamcima. Nakon cjelodnevnog obilaska starog jezgra Sarajeva pješke, posjete Vrelu Bosne, olimpijskim borilištima na Igmanu i Bjelašnici i Kazanima Željeznice u Trnovu, itinerer je ujutro polazio ispred bivšeg hotela Rajski Do u Trnovu, usponom do takođe bivšeg planinarskog doma Josip Sigmund na Treskavici. Hodačka rekreativna tura je sutradan nastavljala preko platoa Treskavice i vrha Lupoč do nekropole stećaka u Gvoznom Polju. Učesnici su se potom prevozili preko Konjskih voda do doma na Orlovačkom jezeru (Zelengora). Slijedeći dan učesnicima rekreativnog hodanja se davala mogućnost uspona na vrh Bregoč i potom su se preko Avtovca vozili za Tjentište do bivšeg hotela Sutjeska. Sutradan učesnici su se prevozili preko Dragoš sedla do Prijedora, a potom pješke do Trnovačkog jezera (danas Crna Gora) i u povratku, takođe pješke, rječicom Suha do Kazana Suhe kraj Tjentišta na piknik u prirodi. Objekat za piknik u prirodi, poznat iz vremena snimanja filma „Sutjeska“ (susret Tito - Ričard Barton), je obnovljen. Naredni dan nakon raftinga na Tari, učesnici su se prevozili vozilima do Sarajeva na program „Sarajevo noću“. Odlazak učesnika rekreativnog hodanja, po programu, je bio predviđen sutradan.

Slični programi su obnovljeni poslije posljednjeg rata pod nazivom Wigwam Trophy.

• **Alpinizam**

Alpinizam se smatra vrhunskim dometom planinarstva, kojem mora prethoditi bogati planinarski staž. Alpinizam podrazumijeva pješačko planinarenje, uspone po stijenama i ledu i turno skijanje.

Historija alpinizma se podudara sa historijom planinarstva, a moderni, tzv. tehnički alpinizam sa tehničkim pomagalima (klinovi, užad i sl.) počinje 1914. godine (pred Prvi svjetski rat).

Alpinizam u BiH je kulturna pojava između dva svjetska rata.

Alpinista se obučava i osposobljava da boravi i da se penje na najnepristupačnijim lokacijama u svako godišnje doba i u najsurovijim vremenskim uslovima.

Po međunarodnim kriterijumima alpinizam i formula 1. svrstani su u XII kategoriju (sportovi sa najvećim stepenom rizika)

Južne strane Romanije sa svojih 25 alpinističkih smjerova su najatraktivnije odredište alpinista na teritoriji bivše Jugoslavije. Kampovi se podižu na Novakovoj njivi u podnožju Novakove pećine, a nakon uspona nudi se dobra kuhinja i smještaj u planinarskom domu „Stajna“ kapaciteta 30 ležaja.

Top ture

Poznati usponi na Romaniju smjerom djevojačkih stijena, na Prenju, Čvršnjaci, Bjelašnici, Visočici, Magliču, Treskavici...

• Slobodno penjanje - Free climbing

Slobodno / sportsko penjanje je nastalo zbog promjene cilja penjanja kojemu cilj nije bio osvajanje vrhova planina nego ispenjati što teže dionice u prirodnim ili umjetnim stijenama.

Uspon se savladava vještinom i snagom tijela koristeći udubljenja ili izbočine na stijeni kao oslonac. Uže kojim je penjač privezan koristi se samo za osiguranje.

Slobodnim penjanjem se mogu baviti svi bez obzira na godine. Penjači pomiču vlastite granice svojih mogućnosti.

Top lista

Tanja Đozo, predsjednica sportsko-planinarskog društva „No limit“ iz Sarajeva za slobodno /sportsko i alpsko penjanje preporučuje Drežnicu, Darivu kraj Sarajeva, Bjelašnicu, Borašnicu na Prenju...

Free climbing i ice climbing su penjanja koja su moguća na većini planinskih područja.

Neophodna je planinska oprema i tehnička pomagala.

Uz ekstremno skijanje, „ice climbing“ (penjanje po zaleđenim stijenama i zaleđenim slapovima) spada u veoma opasne sportove u koje se upuštaju samo najhrabriji penjači.

• Zmajarenje

Zmajarenje je jedan od ekstremnih sportova koji je proistekao iz planinarenja.

To je oblik slobodnog letenja na zmaju ili delta krilu (hanglider) ili po našem – ovijesna letjelica. Znači da se letjelica u zraku ne održava pomoću nekog pogona.

Takve vrste letjelica mogu biti tvrdokrilne ili od metalne konstrukcije presvučene najlonskim platnom.

Zmajarenje je stariji oblik slobodnog letenja koji se u našem regionu danas veoma rijetko upražnjava. Letači (hang-glideri) pronalaze zone toplog vazduha koji ih izdiže gore.

Prvi poznati letači na zmajevima u Sarajevu su bili Reuf Koluder (prvi rock muzičar), bankar Meho Vukotić, „difovac“ Braco Bošnjak... još daleke 1978. godine, koji su najčešće letili iznad Crepoljskog i Nišića.

Valja reći da je Reuf Koluder prvog zmaja kupio u Konjicu, tako da primat prvog letača u Bosni i Hercegovini vjerovatno nosi nepoznati letač iz Konjica.

• Paragliding

Paraglajding je bliskost sa prirodom, sloboda prostora, uzbuđenje, izazov, druženje...

Među ekstremnim sportovima paraglajding (paragliding) ima sve više poklonika i spada u kategoriju aero sportova. Nastao je tako što su francuski planinari u alpama tražili najjednostavniji način za silazak sa visokih vrhova. Planinari su koristili neporozne materijale, povećanih raspona na kojima su jedrili prema dole da što prije siđu sa vrhova. Tada je nastao naziv parapente što je preimenovano u englesku varijantu, a znači padobransko jedrenje. Počela su se organizirati i prva takmičenja 1986. godine, u raznim disciplinama, nakon što su se počeli proizvoditi prvi parapente.

Laurent de Kalbermatten, osnivač firme „Ailes de K“ u Švicarskoj se smatra ocem proizvodnje „paraglajdinga“.

Svjetski rekord u preletu iznosi 423 km (Will Gade – USA), a visinski rekord je preko 5.000 m n/v.

Uvjeti za bezbjedno letenje su da brzina vjetra ne prelazi 8 m/s, da nema padavina i da je padobran tehnički ispravan (bez oštećenja). Uslov za bezbjedno letenje je svakako stručna obuka u nekom od paraglajding klubova. Valja reći da većina kandidata može da nauči polijetanje, zaokret i sletanje za 2,00 sata obuke. Ono što se ne može naučiti za tako kratko vrijeme je poznavanje meteorologije, aerodinamike, poznavanje opreme i adekvatnih manevara u vanrednim situacijama.

Paraglajding škole uglavnom izvode program PARA PRO 4 odobren od FAI, svi polaznici su po pravilu

osigurani, a ljekarski pregledi se vrše po vazduhoplovnom C kriterijumu.

Oprema za paraglajding je osnovna (padobran, sistem veza i kaciga) i dodatna (rezervi padobran, radio stanica, variometar, spid, kombinezon i ostalo).

Školski padobrani služe za učenje i opraštaju greške pilota. Rekreativna ili srednja kategorija paraglajdera je u najširoj upotrebi. Ona ima nižu i višu kategoriju.

Takmičarsku kategoriju predstavljaju najbolji paraglajderi. Njihove vrline su malo propadanje, velika okretnost i brzina, manje greške pilota i osjetljivost na turbulenciju.

Sve je moguće u ovom sportu i granice se konstantno pomijeraju. U ljeto 2003. godine, po prvi put u historiji, grupa paraglajdera je poletjela iz Šamonija (Shamonix) sa cca 1.200 m n/v. iz podnožja Mon Blana (Mont Blanc) i poslije sat vremena leta sletjeli su na vrh planine (najviši vrh Evrope 4.807).

Sat vremena poslije slijetanja na vrh planine oni su pili čaj u Šamoniju (Shamonix).

Pred nama je vrijeme osvajanja paraglajdingom i drugih vrhova planina.

Prvi paraglajderi su se pojavili u Sarajevu prije posljednjeg rata, a danas ih ima širom BiH.

Posebno su poznati letač sa Jarčedola u podnožju Trebevića u Sarajevu kao i Tode i Miki iz Mrkonjić Grada koji su najatraktivnije letove izveli sa Vlašića gdje se odmah polijeće u ogromnu provaliju.

Igor Primorac, sekretar Kluba ekstremnih sportova „Skorpio“ iz Zenice poručuje zainteresiranim da je u ponudi dvodnevni kurs paraglajdinga na Smetovima. U ovu cijenu uračunat je smještaj, hrana i oprema kluba.

• **Padobranstvo (parachuting)**

Let vazduhom je iskonski san svakog čovjeka. Padobranac iskače iz aviona i uživa u ljepoti slobodnog letenja.

Relativ se nazivaju skokovi padobranom u kojima sudjeluje više od jednog padobranca. To je manevriranje dva ili više padobranaca u međusobnoj blizini. Padobranci kruže jedan iznad drugog, prelaze sa jedne strane formacije na drugu stranu, stvaraju trodimenzionalne formacije u stojećem položaju.

Danas su tzv. Relativ skokovi prepušteni mašti učesnika.

• **Jumping**

To je sport koji se ubrzano širi po svijetu. Bungee jump, catapult, twin tower, bungee run, snow bungee canoe... se uglavnom skaču sa mostova i kranova. U našem regionu se ne nudi kao turistička atrakcija.

• **Olimpijske zimske discipline u vremenu ZOI '84**

Zimski sportovi su izvor prihoda, ali i opasnosti po okolnu prirodu. Najveću opasnost po okolnu prirodu donosi razvoj zimskih sportova, odnosno razvoj alpskog skijanja. Gradnja žičara i staza, sječa šume radi proširivanja staza za alpsko skijanje (Bjelašnica, Blidinje, Kupres...), "tabanje" snjega, upotreba hemijskih sredstava za produžavanje trajanja snježnog pokrivača, a posebno stvaranje "vještačkog" snjega negativno utiče na biljni svijet.

Loše iskustvo organiziranja olimpijskih igara 1992. godine u Francuskoj, koje su se odvijale u perifernoj zoni Nacionalnog parka Vanoise upućuje na oprez. Mnoge šume su posječene, uklonjena je prirodna vegetacija, instalirani su "snježni topovi", urbaniziranje je dostiglo ogromne razmjere, krupni investicioni projekti (saobraćaj, vodosnabdijevanje i dr.) su narušili prirodne vrijednosti parka.

Alpsko skijanje

Spust, veleslalom i slalom za muškarce i žene.

Olimpijske staze za muškarce na Bjelašnici, a za žene na Jahorini.

Nordijske discipline

Skijaška trčanja, Klasična kombinacija (skokovi i trčanje), Skijaški skokovi, Biatlon (trčanje i gađanje puškom za muškarce).

Olimpijske staze na Igmanu.

Bob

Disciplina za muškarce na dvosjedima i četverosjedima na vještačkoj stazi. Vještačka staza na Trebeviću (devastirana) dužine 1.245 m. i visinske razlike 125,90 m.

Sankanje

Disciplina za muškarce na jednosjednim i dvosjednim sankama, staza dužine 1.210 m, a za žene samo na jednosjednim sankama na stazama dužine 993 m. Vještačka univerzalna staza na Trebeviću.

Brzo klizanje

Atletsko trčanje na ledu na dvije staze od 400 m.za mškarce i žene. Vozilo se na stazi za brzo klizanje na ZETRI.

Hokej na ledu

Igra se 3 x 20 min. čiste igre. Igralo se na ZETRI i na Skenderiji.

Umjetničko klizanje

Estetsko klizanje na ledu za muškarce i žene pojedinačno, u parovima i plesnim parovima. Klizalo se u dvoranama na ZETRI i na Skenderiji.

Skijalište na Bjelašnici, rađeno za potrebe spusta za muškarce za ZOI 84, jedva je svojevremeno zadovoljilo potrebne kriterije (visina – denivelacija i dužina staze). Početak ski liftova i sjedežnica je sa 1273 m.n/v. i čest je slučaj da u martu snijega ima u izobilju na visinama preko 1500 metara, a da se na visinama odakle polaze žice, pojavljuje trava. Takav je slučaj i na Jahorini, ali obzirom da je centar lociran na oko 1550 m.n/v. žice za Praču (cca 1.200 m.n/v.) se zatvaraju, a funkcioniraju žice iznad. Taj problem na Bjelašnici se počeo rješavati gradnjom ski lifta na Kotlovima, za koji je Kanton izdvojio krajem 2003. godine oko 250.000 KM. Projekat urbaniziranja Babinog Dola na Bjelašnici isključivo kao ski centra je problematičan i izvjesno je da će osjećati posljedice promjene klime u narednim godinama.

U promotivnim materijalima skijališta u sarajevskom regionu (kao i u BiH) nema opisa klimatskih i drugih fenomena, nema karakteristika staza (Jahorina, Bjelašnica), što su osnovne informacije o planini i skijalištima u svijetu. Nezamisliva je agencijska prodaja skijališta u svijetu bez navedenih informacija.

Tehničke karakteristike staza na Bjelašnici u vrijeme ZOI 84

Bjelašnica	Spust	Veleslalom	Slalom
Start	2.067 m.	1.745 m.	1.572 m.
Cilj	1.273 m.	1.363 m.	1.363 m.
Visinska razlika	803 m.	382 m.	209 m.
Dužina	2.994 m.	1.122 m.	553 m.
Prosječan nagib	28%	36%	40%
Najveći nagib	60%	60%	60%
Najmanji nagib	5%	6%	22%

Navedene karakteristike staza danas nisu aktuelne, posebno zbog toga što nije u funkciji žičara za vrh planine.

Po dobivanju Zimskih olimpijskih igara ZOI '84 u Atini 1978. godine, investicije se usmjeravaju u gradnju zimsko-sportskih centara na planinama Jahorina, Bjelašnica, Igman, Vlašić... , a provodi se i akcija 100 ski liftova u Bosni i Hercegovini.

Iz političkih razloga, sa ciljem ublažavanja zavisti bosanskohercegovačke provincije prema Sarajevu, grade se ski liftovi u sto općina Bosne i Hercegovine, koji su potom bili slabo održavani, a velika većina nikada nije ni profunkcionirala zbog nezainteresiranosti lokalnih vlasti.

Heroji Bjelašnice, Jahorine i Igmana iz vremena ZOI 84 (alpsko skijanje za muškarce i žene i nordijske discipline) su sportske legende Babina i Štinjeg Dola na Bjelašnici, Rajske doline na Jahorini kao i Velikog i Malog polja na Igmanu.

U najatraktivnijoj alpskoj disciplini spustu pobjednik je bio Amerikanac William Bil Johnson sa prosječnom brzinom od 104,5 km na sat i rekordnim vremenom na Bjelašnici od 1:45,59. Drugi je bio Švicarac Peter Mueller, a treći Austrijanac Anton Steiner.

U disciplini veleslalom predosjećalo se da se sprema nešto veliko.

Tog dana, temperatura zraka je izmjerena -15° C ali je Bjelašnica bila okupana suncem. Pred trideset

hiljada gledalaca na Štinjem dolu i milijardu gledalaca širom svijeta, uz TV ekrane, pobjedio je švicarac Max Julen, drugi je bio Jugosloven Jure Franko, a treći austrijanac Andreas Wenzel. U tim trenucima na Bjelašnici je postalo vruće. Boris Strel je bio peti, a Bojan Križaj deveti. Oficijelni spiker se nije čuo. U disciplini slalom prvo i drugo mjesto su podijelili amerikanci, braća Phil i Steve Mahre, a treći je bio francuz Didie Bouvet.

Na Jahorini su vozile žene na stazama: spust – 1965 m 547 m (Michela Figini, SVI); veleslalom – 1332 m 337 m (Debbie Armstrong, USA); slalom – 557 m, 180 m (Paoletta Magoni, ITA).

Pred 30.000 gledalaca na takmičenju na 70-metarskoj skakaonici, pobjedio je Jens Weissflog (GER), drugi je bio Matti Nykanen (FIN), a treći Jari Puikkonen (FIN).

To je tek bio uvod u veliki spektakl. Raspoloženje je bilo nezaboravno. Gorenjci su sa malim harmonikama i trubama bodrili Ulagu, Dolara i Bajca, a kada bi oni skočili ispod očekivanja nastavili bi pjevati. Ovo je dobže – vikao je neki Čeh. Ovo je još više dobže – vikao je Čeh nakon ponude burekom.

Na 90-metarskoj skakaonici pred 80.000 gledalaca i svjetskim TV auditorijumom sa skokom i rekordom skakaonice od 116 metara, pobjedio je finac Matti Nykanen i time postao heroj smučarskih skokova ZOI '84. Drugi je bio Jens Weissflog, a treći Čehoslovak Pavel Ploc.

Fantastično, fantastično... ponavljao je pobjednik.

„Publika je bila fer i bodrila je takmičare da postignu što bolje rezultate“ rekao je Vajsflog.

„Sve je bilo izvanredno, skakaonica, vrijeme, a naročito ova divna publika“ rekao je trećeplasirani Pavel Ploc, učenik proslavljenog Jiržia Raške, olimpijskog pobjednika iz Grenobla 1968. godine – zabilježili su kroničari iz tog vremena.

Heroj Zimskih olimpijskih igara ZOI '84 nije bio muškarac, već mlada dama Maria, iz Finske. Maria Lisa Hamalainen iz maloga grada Simple u Finskoj je osvojila četiri medalje i to tri zlatne (u trčanju na 5,10 i 20 km) i jednu bronzanu u trci štafeta. Taj podvig joj je jednoglasno donio krunu i proglašena je “snježnom kraljicom” olimpijskih igara u Sarajevu.

U 10,01 sati, obavljena je ceremonija proglašavanja “snježne kraljice” XIV ZOI '84 na zaleđenom platou Igmana koji nije navikao na kraljevska radovanja.

Snježna kraljica je umjesto krune, na glavi imala trorogu plavo-bijelu laponsku kapu i umjesto žezla podignute drvene skije.

Treba znati da će Sarajevo 2017 godine, biti domaćin Zimskim olimpijskim igrama za mlade.

• **Zimski sportovi (planinsko-turno skijanje, snowboarding, sankanje, hodanje na krpljama...)**

Za razliku od alpskog skijanja, planinsko skijanje (turno skijanje), lang lauf, hodačke turno- ture, ljetno-sportske i druge rekreativne aktivnosti su manje rizične po okoliš. Ove aktivnosti se takođe ne smiju prepustiti stihiji. Tu se misli prvenstveno na obilježavanje staza, koridora i površina gdje se te aktivnosti mogu koristiti.

Godine 1875. osnovan je prvi skijaški klub u Norveškoj.

Planinsko skijanje se počinje zaboravljati gradnjom uspinjača i ski liftova, a u najnovije vrijeme oživljava kao turno skijanje.

Ekstremno skijanje počelo je 1961. godine spustom na sjevernom žlijebu Grossglocknera sa nagibom od 60 %. Veoma je opasan sport i neće postati masovan.

Top ture turno skijanja:

Selo Sinanovići - vrh Vito na Visočici; Vrh Bjelašnice - dom Stanari - dom Šavnici

Prvo zvanično smučarsko takmičenje Sarajevskog zimsko-sportskog podsaveza održano je 8. marta 1931. godine na Velikom Polju na Igmanu, u trčanju na 30 km.

Iste godine na takmičenju na Jahorini prvi put nastupaju i žene u zvaničnoj konkurenciji.

Na Jahorini je održan i Prvi slet smučara Jugoslavije (1937).

Snowboard danas ozbiljno konkurira alpskom skijanju. Oprema štiti koljena, kičmu, laktove od padova na stazi.

Freestyle je najagresivniji i najspektakularniji stil vožnje. Sastoji se od različitih trikova koji se izvode u

parku ili u prirodi. Ljeti je najpopularniji stil vožnje na glečerima ili na planinama koje nemaju veliki izbor staza. Trikovi se izvode pomoću izgrađenih objekata ili staza, skakaona, ograda-tračnica, drveća...

Freestyler i uvijek koriste tzv. Twin tip daske kojima su rep i nos jednaki, laganije su i kraće radi lakšeg manevriranja, sa mekanim vezovima.

Sandboard je nastao po uzoru na snowboard i ima veoma male razlike. Razlika je u tome što je podloga pijesak i brzina je manja kada se vozi na rubu zbog propadanja u pijesak. Oprema je prilagođena pijesku ali je princip vožnje isti.

• Špiljarstvo, pećine i jame

Obnova turističke infrastrukture u Resanovičkim pećinama (Ledenica, Skakića pećina, Čađava pećina, Vodena pećina...kraj Bosanskog Grahova), otvaranje za posjete pećine Orlovača u Sumbulovcu i Bijambarske pećine u Ilijašu, obje kraj Sarajeva, a posebno pećine Vjetrenica (kraj Ravnog), koja posjeduje elemente potrebne za uvrštenje na listu Svjetske prirodne baštine - UNESCO, će nesporno biti nove/stare turističke atrakcije Bosne i Hercegovine.

Velike mogućnosti pećinskog turizma na području Sarajeva je sjajno elaborirao mr. Jasminko Mulaomerović, dipl. ing u prilogu inače nedorečene Strategije razvoja turizma u Gradu – Kantonu Sarajevo.

Pećina Klokočevica kod Babina Dola (u koju se ulazilo još 1894 godine), pećina na Velikom Polju, Sniježna pećina na Javorniku, pećina Megara (Kuvija) na Orlovcu iznad Mehine Luke, Sniježna pećina na Opančaku, jama na Gradini, jama kod Mehine Luke, jama Obradovića sniježnica, jama Maksumića i mnoge druge znane i neznane pećine i jame sarajevskog regiona i BiH.

Valja reći da se u pećinama Bosne i Hercegovine bogoslužilo (Djevojačka pećina kod Kladnja, pećina kraj crkve u Zavali...).

Strah je pratilac speleologa i on je normalan jer je speleolog tada oprezniji.

U speleologiji nema takmičenja. U dubinama zemlje speleolozi pronalaze fantastična djela prirode, takozvani pećinski nakit, čija se ljepota ne da opisati.

Novootkrivena pećina u Kadinom selu kraj Sarajeva zadivila je domaće i evropske speleologe.

Neotkrivene pećine i jame širom Bosne i Hercegovine i znane ali još uvijek neistražene pećine i jame nude istraživački izazov budućim generacijama planinara speleologa.

Top lista

Vjetrenica kod Ravnog, Ledenica kod Bosanskog Grahova, Orlovača u Sumbulovcu kraj Sarajeva, Bijambare u Ilijašu, Raduške pećine kod Teslića.

Kratak osvrt na historiju planinarstva u svijetu i kod nas, kao podsjećanje na svjetski pokret ka prirodi koji je odavno prerastao u turističku industriju.

• Konjičke ture

Zahtijevna aktivnost namjenjena:

- Onima koji praktiraju konjički turizam i koji nisu „slučajni turisti“: to su turisti koji izuzetno poštuju okoliš i ambijent, kao i kulturu
- Onima kojima je ovaj Turizam okrenut kao ciljanoj grupi, a koji je u snažnom zamahu razvoja
- Radi se o vrlo složenoj turističkoj ponudi koja zahtjeva uključivanje i dijelova informativnog sektora namjenjenog Konjičkom Turizmu

Tipologija ovog turiste/turizma je:

- to je turista velike kupovne moći, ali i veoma zahtjevan, ne uvijek dobro informisan o uzgoju konja i konjičkoj tehnici
- zahtjeva stalnu ali vrlo diskretnu stručnu pomoć (sugestije oko prevazilaženja poteškoća, asistenciju kovača, veterinarsku podršku)
- zahtjeva opremljene punktove (logističke) podrške sa vodom, boxevima, paddock-om, prostirkama, protivupalnim sredstvima, potkovicama,
- analgeticima, sijenom, stočnom hranom

- ovaj turizam se proteže na godišnji vremenski period od skoro 10 mjeseci (izuzimaju se, možda, tek dva najhladnija mjeseca u godini), dakle veoma je stimulativan za privredu date teritorije
- pokazuje snažnu naklonost ka „proizvodima“ date teritorije
- turista je rijetko usamljena jedinka (kao i mnogi „mountain biker“-i), jer
- odnos sa konjem ne preporučuje izazove sa sobom samima
- turista ima kult certificiranih elemenata unutar konjičke ture, i to naročito jahači sa sjevera Evrope.
- ovaj turista ima veću sklonost za proširenjem područja željenog putovanja u odnosu na ono primarno planirano
- on voli i pozitivno vrijednuje planiranje i njegovo poštivanje
- veoma negativno vrijednuje uskraćeni horizont očekivanja koji mu se nudi u marketinškoj fazi

Potrebno za etape ture:

1. Sačiniti oficijelnu mapu „Konjičke staze na datom području“, u saradnji sa zainteresovanim lokalnim zajednicama i subjektima te poljoprivrednim i tour-operaterima
2. Izraditi Mapu jahaonica koje se nalaze na konjičkoj turi (sertifikacija jahaonica mora biti vršena u skladu sa najvišim kvalitativnim standardima), i Maršrutnih Puntkova
3. Izraditi Mapu smještajnih kapaciteta (agriturističkih i B&B gazdinstava, koji su osposobljeni za prijem/prihvatanje konja i jahača)
4. Izraditi Mapu maršrute u odnosu na kulturno-istorijske i turističke sadržaje (arheološka nalazišta, mjesne bogomolje, mostove itd.)
5. Izraditi Mapu uslužnog sektora (veterinari, jahaonice, konjiški vodiči po okolini itd.)
6. Postaviti signalizaciju, po jasno definisanim parametrima
7. Promocija: korišćenje Web-a kao najadekvatnijeg instrumenta u odnosu sa potencijalnim korisnicima konjičkog i pješačkog trekkinga, ili onog biciklističkog – na „mountain bike“-ovima
8. Oštampati džepno izdanje Mape/savitljive, sa osnovnim smjernicama i informacijama o uslužnim sadržajima na konjičkom putu (a, detalje objaviti na web-portalu)
9. Predvidjeti sertifikaciju kvaliteta jahaonica i smještajnih struktura duž maršrute prebacivanja stoke sa jedne lokacije na drugu
10. Predvidjeti „Jahačku Karticu“, kao skontnu finansijsku karticu, radi ponude popusta i besplatnog pristupa (u jahaonice, agriturističke strukture itd.)

• Foto safari i posmatranje ptica (birdwatching)

Birdwatching znači posmatranje ptica, a „birdwatcher“-i su oni koji vole posmatrati ptice, kako bi upoznali njihove migracione tokove, njihove navike, zatim slušaju ptičju pjesmu integrisanu sa okolišem te posebno uživaju u ljepotama prirode.

Birdwatching je aktivnost koja se može upražnjavati tokom cijele godine. Posmatraju se najrijeđe vrste ptica i prati se njihova migracija. Mnoge ptice sele radi razmnožavanja, u potrazi za hranom i da bi izbjegle nepogodne klimatske uslove. Zbog toga je moguće posmatrati, osim ptica koje nisu selice i ptice selice koje se vraćaju natrag, takođe i takozvane ptice u prolazu, koje su podložne većim migracijama i susreću se na datom području samo u toku tih putovanja.

Mnogi birdwatcher-i spajaju posmatranje ptica sa hobiem fotografisanja, koristeći snažne i precizne tele-objektive.

U SAD-u ima više od 51 milion ptičjih vrsta, u Velikoj Britaniji njih nekoliko miliona, a u Italiji više desetina hiljada. Praktikovanje birdwatching-a podrazumijeva sljedeća tri uslova:

1. Edukovanost birdwatcher-a
2. Raspolaganje opremljenim područjima, naročito u okviru parkova, oaza itd.
3. Raspolaganje naturalističkim arealom/rezervatom (koji se pretvara u zaštićeno područje) koje pruža mogućnost posmatranja ptica (obala jedne rijeke ili jezera...)

U mnogim opremljenim naturalističkim arealima za ovu aktivnost se drže kratki kursevi, a koji prethode početku posmatranja ptica na kojima se interesent upoznaje sa vrstama ptica kako bi znao raspoznati jednu od druge, daje se ilustrativni materijal, fotografije i mape sa identifikacijom svake od ptičjih vrsta, podučavaju se upotrebi teleskopa Posjete i posmatranje ptica odvija se uz pomoć naturalističkih vodiča, a u mnogim slučajevima, i ornitologa.

Fotosafari omogućava da se prati izbliza, dokumentovano, život životinja, njihova životna sredina, krećući se pješice, biciklom, na motoru, u karavanu ili jašući konja.

Fotosafari je značajan kao mogućnost rasporeda turističkog priliva po različitim sezonama, zahvaljujući prirodnim predispozicijama:

proljeće	ljetno	jesen	zima
rascvjetali travnjaci	konji	ptice selice	zimski pejzaž (kao na slikama Gabriela Jukića)
konji	ptice	konji	konji
stada životinja	stada životinja	stada životinja	

• Planinski biciklizam

Turizmu biciklom idu bolji dani. Kao i za pješački turizam, razumnim izborom itinerera i planiranja puta, koji obuhvata manje važne saobraćajnice ili saobraćajnice rezervirane za turizam ili "zrakasti" itinerer, gdje se automobilom ide u dolasku i povratku, biciklistički turizam postaje bezopasan. Kao što su pješaku potrebne dobre cipele, tako su biciklisti potrebni lagani bicikli i odgovarajuća oprema.

Izbor odjeće zavisi od trajanja puta. Biciklom je ugodno voziti se na relativno ravnom terenu i kratkim destinacijama. Koristi se odjeća i obuća kao za pješaka koji ide na more ili u ravničarske krajeve. Za ovaj vid turizma koriste se predjeli sa lijepim pejzažima i umjerenim usponima. Staze za bicikle se projektiraju i preporučuju u štampanim turističkim vodičima. U principu, staze za nordijsko skijanje ljeti postaju staze za planinske bicikle.

Mimo utvrđenih staza i puteva u planinama je strogo zabranjena vožnja terenskim i drugim vozilima i planinskim biciklima.

U periodu 05./06.8.2005. u organizaciji Društva Wigwam iz Sarajeva i Kluba spasavalaca 2000 iz Sarajeva održan je prvi međunarodni planinsko biciklistički rally – Wigwam Trophy na području planina Bjelašnica i Visočica. Učesnici su bili sportski novinari iz Francuske, Italije, Švicarske, Austrije, Mađarske, Slovenije, Hrvatske i Bosne i Hercegovine.

Planinsko biciklistički rally je promovirao prvu Wigwam stazu koju je moguće proći pješke, planinskim biciklom, džipom ili turno-skijama zimi. Staza omogućava kombinaciju više atrakcija, kao što je hodanje, biciklizam i rafting na Neretvi.

Počinje sa usponom od Babinog Dola na Bjelašnici do Štinje lokve, a potom spektakularnom dionicom do sela Umoljani.

Staza nastavlja preko rijeke Rakitnica dolinom Tušilačke rijeke, preko Mandinog potoka na prevoju Visočice za Odžake i Glavatičevo do Boračkog jezera. Program Wigwam Trophy se sutradan nastavio raftingom na Neretvi.

Ponašanje na biciklističkim stazama

Pravila IMBA (The International Mountain Bicycling Association)

- VOZI SAMO OTVORENIM STAZAMA – Poštuj zatvorene ceste i staze (pitaj ako nisi siguran). Izbjegavaj neovlašteni prijelaz preko privatnog posjeda.
- NE OSTAVLJAJ TRAGOVE – Budi obziran prema tlu ispod kotača. Vozi uz najmanji moguću uticaj na stazu. Ostani na postojećoj stazi i ne traži nove. Ne sijeci okuke.
- ZADRŽI NADZOR NAD BICIKLOM – I trenutak nepažnje može uzrokovati probleme. Poštuj uredbe i preporuke o brzini za bicikliste.
- UVIJEK DAJ PREDNOST – Najavi svoj dolazak dovoljno rano. Prijateljski pozdrav ili zvonice su pristojan gest. Ne plaši druge.
- NIKADA NE PLAŠI ŽIVOTINJE – Svaku životinju uznemiri nenajavljeni, nagli pokret ili buka. To može biti opasno! Tjeranje stoke u trk i uzbuđivanje divljih životinja ozbiljan je prekršaj.

- PLANIRAJ UNAPRIJED – Moraš poznavati svoju opremu, svoje sposobnosti i kraj kroz koji se voziš, pripremi se primjereno. Ni na trenutak ne računaj na druge. Uvijek nosi kacigu i primjerenu sigurnosnu opremu.

Staze za planinski bicikl se publikuju sa grafičkim presjekom u tri boje, u zavisnosti od težine staze (zelena, plava i crvena), sa udaljenostima etapa i denivelacijom na stazi. Itinerer valja da bude opisan sa upozorenjima na eventualne opasnosti na stazi.

Cross Country je najpopularnija brdsko-biciklistička disciplina koja se održava na kružnoj stazi na kojoj je odnos spuštanja i penjanja jednak.

U seniorskoj konkurenciji se vozi oko 40 km u trajanju oko 2,00 sata.

U juniorskoj konkurenciji utrka je oko 25-30 km u trajanju oko 1,5 sati, a u kategoriji žena vozi se prosječno 25 km. Start je skupno na znak sudije.

Cross Country je po prvi put kao disciplina brdskog biciklizma vožena 1996. godine, na Olimpijadi u Atlanti.

Bicikli su napravljeni od lakih legura sa prednjim aktivnim amortizerom i valja reći da skreću veliku pozornost i gledalaca i medija.

Valja reći da u posljednje vrijeme raste popularnost brdsko biciklističkog spusta niz planinske padine Dino Višnjić iz Sarajeva se aktivno bavi planinskim biciklizmom.

„U Sarajevskom okruženju Bjelašnica je najatraktivnija za ovu vrstu sporta. Za planinski biciklizam potreban je bicikl sa prednjim amortizerima i dobre gume. Biciklista obavezno mora da ima kacigu, rukavice, štitnike za zglobove i prvu pomoć. Zbog opasnosti od pada i ozljeda po pravilu se ne ide sam. Dodaje kako je osjećaj vožnje po planinskim stazama nemjerljiv osjećaj.

Osnovna karakteristika svih brdskih bicikala je namjena terenskoj vožnji.

Dijele se na rigid bicikle sa krutom vilicom, hard-tail bicikli imaju prednju suspenziju, soft-tail imaju i prednju i zadnju suspenziju, a full suspension imaju veoma kvalitetne amortizere i najčešće se koriste za spustove po težim terenima ali i za udobniju cross country vožnju.

Cestovni bicikli imaju malu težinu i namjena im je čista cestovna vožnja.

Mješanac ili hybrid bicikli su tzv. City bike za vožnju po gradu i Trekking bicikl za cestovnu vožnju i povremena lutanja blažim makadamom.

Biciklistički turizam se ne može više definisati „ciljanim“, specifičnim fenomenom, jer ga ne upražnjava više samo mali broj hrabrih entuzijasta. U Njemačkoj svake godine više od dva miliona ljudi provode svoj odmor na biciklu, koristeći – uz ostale vrste turističkih aranžmana – 3.300 objekata certificiranih kao „Bed and Bike“- turističke strukture.

Sve su brojniji biciklisti iz evropskih Zemalja (njemački, holandski, švajcarski, austrijski i danski) koji voze stazama i putevima o kojima se informišu i za koje se pripremaju koristeći dokumentaciju, turističke priručnike i vodiče za bicikliste koji ih upućuju na najbolji odabir biciklističkih trasa. To su obično dobro opremljeni putnici, koji nemaju strah od puta.

Podaci o njima postaju impresivni, kao evo na primjer: poznata biciklistička staza uz Dunav ljeti „podnese“ na svojih 300 km od grada Passau do Beča više od 5.000 biciklističkih turista svake godine, sa višemilionskim finansijskim prometom.

Slična stvar je i sa biciklističkim turistom iz Istočne Evrope, s obzirom da je istočnoevropski biciklista taj koji u većoj mjeri želi i zna uštedjeti, koristeći kampinge i donoseći sa sobom sve potrebno kako bi se prehranjivao po radnjama i supermarketima.

Posebna vrsta biciklističkog turiste je onaj sa organizovanim transportom bicikla na posebnim vozilima, sve promišljeno do u detalj, često od strane tour-operatora, a koji dnevno prelaze na biciklu između 50 i 80 km.

Na kraju, tu je i „biciklistički eskurzionizam“, koji upražnjavaju turisti koji dolaze na odmor automobilom ili sa kamper-vozilom i sa sobom nose i bicikl. Obično se odlučuju za hotelski smještaj ili za kampove smještene u blizini biciklističkih staza i piste, u područjima snažnog naturalističkog odličja.

Top planinska tura

Bjelašnica - pravcem Štinji do - Štinja lokva - Razašlje - Dugo polje - Lukomir - Crveni klanac – Umoljani.

• Streličarstvo

U našem regionu se ne nudi kao turistička ili sportska atrakcija ali je napominjemo zbog važnosti ove aktivnosti na otvorenom u svjetskim razmjerama.

Luk i strela su se upotrebljavali u dalekoj prahistoriji što je vidljivo na mnogim najstarijim pećinskim crtežima. Vjerovatno je to prvi način djelovanja čovjeka na daljinu uz pomoć neke naprave. Britanska enciklopedija svrstava otkriće luka i strele među tri najvažnija otkrića ljudskog roda uz otkriće vatre i usavršavanje govora.

Posebnu vještinu u streličarstvu pokazivali su stari narodi Perzijanci, Turci, Mongoli, Indijanci... Mnoge legende i pjesme veličaju strelce (William Tell, Robin Hood...). Otkrićem vatrenog oružja luk i strijelom gube svoju važnost kao oružje i poprimaju sportski karakter.

U Evropi i svijetu svakodnevno raste broj poklonika streličarstva. U USA je registrirano preko dva miliona poklonika tog sporta, a lovaca sa lukom i strijelom nekoliko puta više.

Kao sport streličarstvo se pojavljuje na Drugim olimpijskim igrama u Parizu 1900. godine, ali je 1920. godine, skinuto sa programa zbog neujednačenih pravila takmičenja. Ponovo se pojavljuje kao sport 1972. godine na Olimpijskim igrama u Minhenu (München).

Osnivanjem Međunarodne streličarske organizacije FITA (Federation Internationale de Tir á l' Arc) 1931. godine, uvode se jedinstvena pravila i discipline u cijelom svijetu tako da su se rezultati mogli upoređivati i ocijenjivati. Streličarski savez bivše države (pa tako i BiH) je član FITA od 1965. godine, tako da se može reći da postoji zavidna tradicija natjecanja.

Moderna oprema je veoma kvalitetna i dugovječna i njena cijena i izbor zavisi od discipline kojom se želimo baviti i od odabranoga stila. Preporučuje se nabavka opreme tek poslije procjene fizičke kondicije i drugih predispozicija koje se mogu dobiti u streličarskom klubu.

Prema vrsti opreme kojom gađaju, streličari se dijele prema stilu i to:

- Olimpijski luk (zakrivljeni luk)
- Složeni luk (compound)
- goli luk (bez nišana - instinktivno gađanje)
- standardni luk
- lovački luk
- dugi luk (long bow)
- samostrel

Metno streličarstvo

To je disciplina koja je podijeljena na vanjsko i dvoransko kolo gdje se izmjere daljine i postavljaju mete u nizu i odrede stajališta odakle se gađa. Lica (meta štampana na papiru) su različitog promjera, u zavisnosti od daljine sa koje se gađa (90, 70, 50... m)

Poljsko streličarstvo

Vrlo popularna disciplina u svijetu poznata kao Hunter & Field. Takmičenja se odvijaju na otvorenom u prirodi, kombinirano po šumama i livadama. Turniri se odvijaju u dva kola. Svako kolo ima 24 mete raspoređene u krugu od 2-4 km.

Za streličarstvo se može reći da je to porodični sport. U isto vrijeme i na istom mjestu mogu gađati roditelji, djeca i djedovi, naravno svaki u svojoj kategoriji, zavisno od godina života.

Discipline su: Flight (najduži let strijele);

Clouth Round (meta sa zastavicom gađa se sa udaljenosti od max. 165 m);

Ski Arc (biatlon - arcathlon, gdje se meta gađa strijelom, a ne puškom).

Mnoge zemlje imaju svoje tradicionalne discipline. Posebno je poznata japanska «Kyudo» disciplina sa specifičnom ceremonijom gađanja, a pod jakim je uticajem zen-filozofije.

Oprema je danas veoma kvalitetna i dugovječna.

3D streličarstvo

Razlika od poljskog streličarstva je što se ovde gađaju plastične figure raznih životinja u prirodnoj veličini umjesto papirnatih meta. Figure se postavljaju u ambijentu u kojem te životinje i inače žive. To je, zapravo, imitacija lova u duhu eko-pokreta.

3D natjecanja se odvijaju tako da streličari u grupama od tri ili četiri osobe gađaju figuru sa označenog mjesta nepoznate udaljenosti do figure i to samo sa jednom strelom. Potom odlaze do figure, upisuju pogotke i odlaze do slijedećeg označenog mjesta sa kojega gađaju drugu figuru.

Na ovim natjecanjima mogu učestvovati strelci sa svim poznatim lukovima.

• Ribolov

Rekreativna aktivnost sa manjim ograničenjima od lova ali je kontrola teže primjenljiva. Rijeke Bosne i Hercegovine obiluju tzv. salmonidnim i cipridnim vrstama riba. Najčešće ribe su: pastrmka, mladica, lipljen, som, šaran, klijen i smuđ. Sportskim ribolovcima dozvoljena je upotreba najviše dva štapa sa po tri udice.

Ova je aktivnost u FBiH nije još uvijek adekvatno uređena. Ribolovcu koji bi poželio da ribari na rijekama FBiH bi trebala jedna torbica samo za ribolovne dozvole. Za razliku od RS, na čijoj cijeloj teritoriji vrijedi samo jedna ribarska dozvola, u FBiH svako društvo izdaje svoju dozvolu.

Primjer dobro organiziranog ribolovnog društva je Ribolovno udruženje «Goražde». Jedna od dobro organiziranih manifestacija je u septembru, na Dan općine Goražde, u lovu ribe udicom na plovak na kojem učestvuje veći broj ekipa. Nakon takmičenja i vaganja proglašavaju se ekipni i pojedinačni pobjednici.

Takmičenja takve vrste organiziraju i druga ribolovna društva, koja za tu priliku pozivaju ekipe iz regiona. Od prvog oktobra do prvog marta traje zabrana lova na pastrmku, a na Boračkom jezeru na pastrmku i šarana. Krivolovcima se prijeti visokim kaznama.

Vodno-rekreativna aktivnost se praktikuje od strane znatnog broja ljudi u Evropi (u Italiji 2 miliona osoba, cirka), a osobito u SAD-u i Japanu. Većina njih prakticira neprofesionalno bavljenje sportovima (u Italiji u 78% slučajeva) na vodi, jezerima, virovima/bujicama, sportskim jezerima. Dominantna starosna dob je između 46 i 65 godina, a slijede oni između 21 i 30 godina, dok je mnogo manje onih ispod ove starosne granice. Uobičajeno je upražnjavanje ovih aktivnost u ljetnom periodu. U svom kretanju, ribolovac na primer preferira da se kreće u grupi (sa članovima porodice, prijateljima).

Tri su osnovne motivacije:

- kontakt sa okolišem
- potreba za relaksacijom i uzbuđenjima
- rekreativna aktivnost

Radi se o ciljanom tržištu, i korisnicima koji koriste visoko kvalitetnu opremu, a tragaju za dopadljivim mjestima (za tišinom, nezagađenim vodama, širinom prostora)

Ribolovac se rado kreće u potrazi za „novim“ mjestima, bogatih faunom i po mnogo čemu osobenim. Agencija Zepter Passport iz Banja Luke uz pomoć USAID-a, razvija sjajan turistički proizvod Fly Fishing u Bosni i Hercegovini pod motom "Vaš partner za mušičarenje u Bosni i Hercegovini".

• Paintball

Igra koja podiže adrenalin i privlači mnoge ljude željne imitacije rata. Gađanje kuglicama boje u punoj ratnoj opremi. Učesnici dobivaju puške, zaštitnu masku, maskirno odijelo i sto kuglica sa bojom.

Zabava potiče agresivne i militarističke sklonosti učesnika, česte su povrede učesnika u prekidu igre (poslije skidanja maske) u trenucima kada akteri ne mogu savladati agresivne porive.

U USA je registrovano preko 7,000.000 igrača, a broj igrača u ostalim zemljama je nepoznat. Sport je vrlo popularan u Mađarskoj i Sloveniji.

Aktivnost nije u suglasju sa modernom idejom kulture življenja i kvalitete života (Wigwam) tako da ljubitelji paintball zabave mnogi preziru.

• Splavarenje

Preduzeće Putnik iz Sarajeva je prvo splavarenje rijekom Drinom organiziralo 13.juna 1957. godine, na itinereru Foča - Goražde - Višegrad - Slapovi - Bajina Bašta - Ljubovija - Zvornik.

To je bio prvi turistički program splavarenja u bivšoj državi Jugoslaviji. Iz Sarajeva se polazilo uskotračnom željeznicom u 18,12 sati, a u Foču se stizalo oko ponoći. Nakon noćenja u Foči počinjalo je splavarenje. Iste godine program je izvođen još u četiri termina.

U turističkoj arhivi YUTA u Beogradu ostala je zabilježena slijedeća vijest: "Splavarenje niz Drinu ove sezone (1971) kaže Rizo Čengić, predsjednik Turističkog društva u Foči, trajće preko dva mjeseca. Splavovi kreću svake subote oko 12,00 sati. U Goraždu se noći u hotelu "Drina". Sutradan se vožnja nastavlja u 10,00 sati, a u Višegrad se stiže oko 18,00 sati. Noći se u atraktivnom hotelu "Višegrad" u kojem se mogu dobiti poznati bosanski specijaliteti: bosanski lonac, jagnjeće pečenje sa ražnja, čevapčići, ražnjići, nekoliko vrsta riječne ribe... Onima koji žele da nastave vožnju Drinskim jezerom od Višegrada do Bajine Bašte stoji na raspolaganju luksuzna jahta "Lotika". Vožnja jahtom traje oko 4,00 sata".

To je doživljaj prirode gdje učesnici učestvuju u istraživačkom spuštanju koje u mnogo čemu označava vrhunac doživljaja na rijeci.

Splavarenje divljim vodama (Tara) ima sve više pristalica i zbog toga što za aktivno sudjelovanje nije potrebno biti ni sportista ni veslač.

Program splavarenja Drinom ima neizvjesnu budućnost zbog najave gradnje novih hidroelektrana na Drini.

Turistička atrakcija se zadržala na rijeci Drini od Ustikoline do Goražda i na rijeci Tari.

• **Canoe safari i kayak**

Idealan za sve generacije koje mogu uživati u laganom veslanju po mirnim dijelovima rijeka i umjerenim brzacima. Ovaj vid rekreacije pruža trenutke za istinsko opuštanje i doživljaj prirode.

Prvi vodič po rijekama bivše države Jugoslavije za kanuiste napisao je gospodin Mustafa Zirić iz Bihaća, 1973. godine, u povodu X međunarodne unske regate, a na poticaj International Canoe Federation iz Essena. U tim godinama u Bosni i Hercegovini djelovali su kajakaški klubovi Vrbas, Banja Luka; Una iz Bihaća; Neretva iz Mostara; Drina iz Višegrada; Buk iz Goražda; Elektrobosna iz Jajca. Osim ovih kanu-klubova u bivšoj državi Jugoslaviji (1973) djelovali su još klubovi u Ljubljani, Zagrebu, Varaždinu, Slavanskom Brodu, Belišću, Borovu, Bijelom Polju, Kraljevu i Skopju.

Danas se canoe atrakcija nudi u Neumu (sea canoe), na rijeci Trebižat, Buni i Bunici, PP Hutovo blato, a kajak se može vidjeti još i na Trebišnjici u Trebinju, Sani u Sanskom Mostu i stidljivo na Plivskim jezerima.

Rijeka Trebižat je jedinstveni hidrološki sustav. Jedna voda, a pet imena za rijeke koje poniru, a potom ponovo izvire pod drugim imenom. Ričina (čiji je izvor na 900 m n/v) - Vrljika - Tihaljina - Mlade - Trebižat ulijeva se u Neretvu u Strugama kod Čapljine na visini od 9 m m/v.

Slični hidrološki sustavi su i u istočnoj Hercegovini gdje voda izvire pod jednim imenom, a potom ponire i izvire pod dugim nazivom (Zalomka - Buna).

Valja znati da je rijeka Trebišnjica u Popovom Polju najveća ponornica na svijetu.

Sjajna turistička atrakcija je canoe safari na rijeci Trebižat, desnoj pritoci Neretve. Rijeka je poznatija po spektakularnom slapu Kravice kod Ljubuškog.

Start canoe safaria je par kilometara nizvodno od vodopada Kravice i vozi se sve do ušća u Neretvu (cca 13 km).

Marinko Prevšić (dobitnik Wigwam priznanja) iz Čapljine je organizator canoe safari atrakcije na rijeci Trebižat.

Valja reći da bi Vlada FBiH mogla malim ustupkom dati nemjerljiv doprinos razvoju turizma u cijeloj Bosni i Hercegovini. Nemjerljiv ustupak razvoju turizma bi bilo zatvaranje male hidroelektrane (3-5 megavati) na Plivskom jezeru i izrada prostornog plana i urbaniziranje okoline jezera za potrebe eko turizma.

• **Orijentaciono trčanje kroz prirodu**

Orijentaciono trčanje kroz prirodu je veoma popularno u Skandinavskim zemljama. Trči se po veoma

preciznim pravilima. Za svaku trku imenuje se odbor i rukovodioci starta, cilja i obrade podataka. Kontrolne punktove nadziru zadužene osobe ili se postavljaju poništači kartica.

U Bosni i Hercegovini, u novije vrijeme, Društvo prijatelja kulturnih i prirodnih vrijednosti - Wigwam organiziralo je nekoliko orijentacionih šetnji kroz prirodu i sela pod nazivom "Tragom proizvođača kvalitetne hrane" gdje su učesnici imali zadatak da pronađu proizvođače proizvoda na tradicionalan način i da za dokaz donesu na cilj neke od tih proizvoda.

• Putevima okusa

Italijanski književnik Italo Calvino piše: Najbolji način da se upozna jedan teritorij je dolaženje u dodir sa njegovom hranom, proizvodima sela ili bolje rečeno "okusiti taj teritorij".

Evropska Unija je propisala mnoge standarde i norme u vezi prodaje proizvoda proizvedenih na tradicionalan način na vlastitom domaćinstvu.

Osnovne poruke evropskog projekta o hrani su: hrana je elemenat kulturnog naslijeđa i identiteta, kulinarska kulturna proizvodnja i tradicija su osnove za buduće standarde proizvodnje, autentičnost i razabiranje okusa su povratak regionalizaciji nasuprot globalizaciji.

Lokalna hrana dolazi sa poljoprivrednih imanja. To je činjenica.

Poljoprivredne prodavnice prodaju lokalne namirnice uzgojene, ubrane, podignute ili proizvedene obično na imanjima gdje se poljoprivredna prodavnica nalazi. Ne možete pronaći hranu svježiju osim ako je Sami uberite sebi (SUS) na imanju, naravno!

Poljoprivredne prodavnice i SUS nude najsvježiju hranu koju možete dobiti. Posjetite selo, povežite se sa svojom hranom, jedite svježije, zdravije i lokalne namirnice svježe ubrane na imanjima ...nađi najbližu poljoprivrednu prodavnicu sa karti koje ćemo priložiti!

Sami uberite sebi je najbolji način da dobijete najsvježiju i najukusniju hranu od polja do tanjira.

• Pustolovne utrke

Sve je moguće u ovim utrkama. Ogromni procenat nesreća koje su se desile uzrokovane su ljudskim faktorom. U ovom sportu nema mjesta za sujetu i dokazivanje i dokle su učesnici toga svjesni uživaće u ljepoti pustolovine. Multisportski/višesportski pohod u prirodu podrazumijeva:

Pripremu pohoda

- odabir pohoda
- formiranje ekipe
- konkretiziranje projekta

Napredovanje

- pojačavanje fizičke aktivnosti i obilazak okoline pješke
- vožnja planinskog bicikla
- kupovina kajaka i kanua
- penjanje na vrhove planina
- prakticanje drugih sportova
- orijentacija u prostoru

organiziranje vlastite asistencije za budući pohod

- Briga o vlastitom tijelu tokom pohoda
- izbor namirnica i redovno uzimanje tečnosti
- redovan san
- racionalno opterećenje za vaše tijelo i očuvanje mentalnog zdravlja
- svakodnevna briga o sebi

Poslije pohoda

- život sa zadovoljstvom poslije pobjede
- poraz shvatiti kao odstupanje između drugog pohoda.

Sjajan pustolovni doživljaj koji se nudio prije posljednjeg rata u Fojnici je "Ispiranje zlata".

Atraktivni program je počinjao (petak) tako što učesnik pustolovnog doživljaja traži koncesiju za ispiranje zlata u općini Fojnica, koja mu to nakon uplate za koncesiju dozvoljava, na određenoj parceli. Pustolov

potom traži vodiča do određene mu parcele i unajmljuje potrebnu opremu i način prevoza do parcele (konj, džip i sl.). Uz turističku kartu (subota), sa vodičem i sa potrebnom opremom za ispiranje zlata pustolov traži dodjeljenu parcelu za ispiranje. Poslijepodne ga zatiče na rijeci. Slijedi potraga za skloništem ispirača zlata u planini, drvenim "Zlatogradom" (Prokoško jezero). Noćenje i zabava u Zlatogradu.

Ujutro poslije doručka (nedjelja) vaganje i certificiranje nađenog zlata u Zlatogradu. Pronađeno grumenje sa zlatnom žicom i minerali se pohranjuju u kožne kesice kao suvenir.

Izdavanje certifikata o učešću u programu i kraj programa - Preneseno iz "Les raids multisport de nature" - L'expérience et les conseils de Karine Baillet.

- **Canyoning**

Učesnici doživljaja dobivaju prsluk, kacigu, neoprenske hlače i majicu i polako se spuštaju u kanjon. Kupaju se u limanima rijeka, hodaju kroz rijeku i brzake i izravno doživljavaju prirodu.

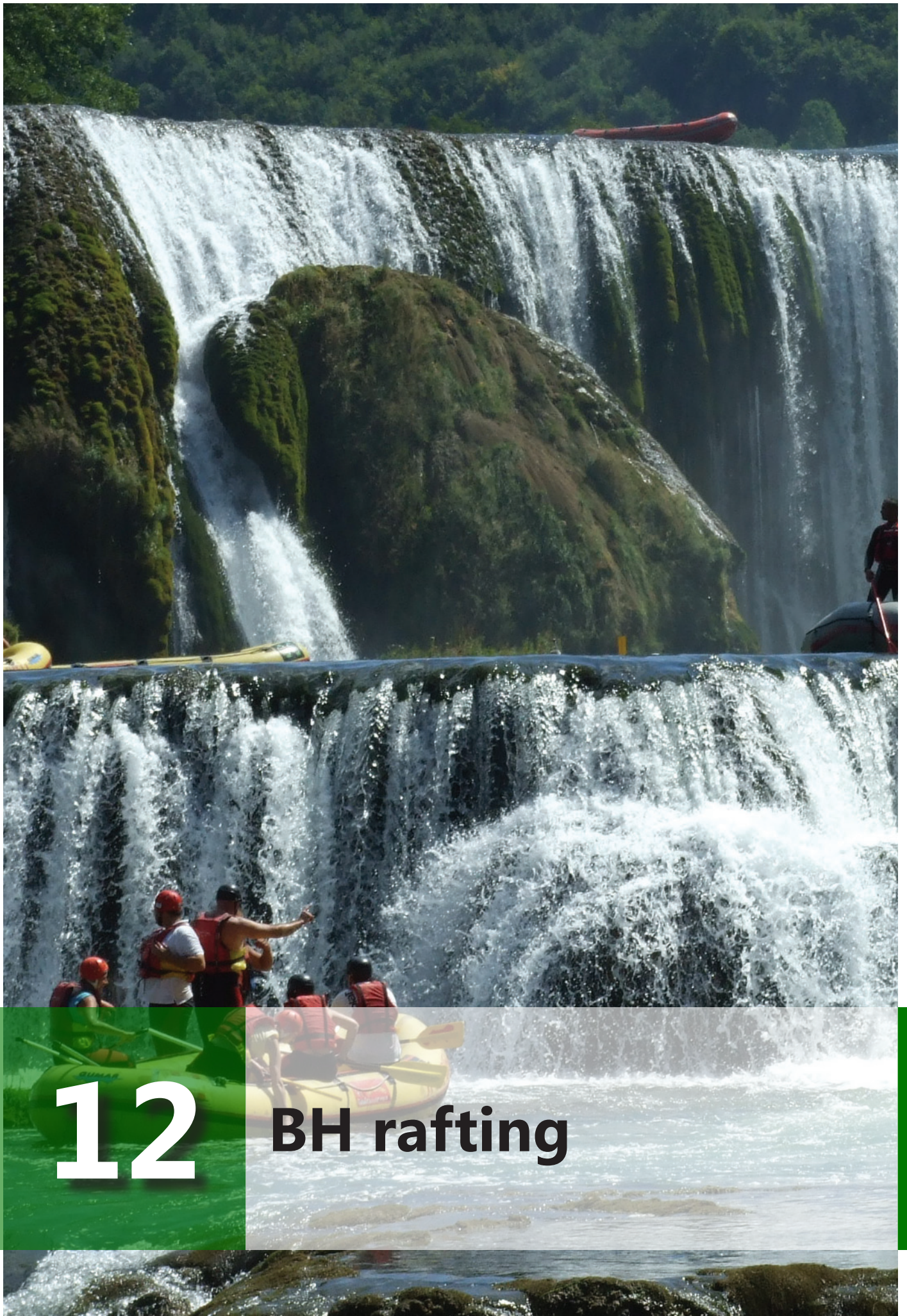
Organiziranjem ovakvog vida rekreacije se još niko ozbiljno ne bavi u Bosni i Hercegovini.

Kanjoning je prilično skup sport. Za jednodnevnu turu kanjoninga potrebno je od 100 do 180 KM.

Pogodne rijeke za kanjoning su Rakitnica i Bila.

Extreme canyoning se upražnjava uz korištenje alpinističke opreme.

Klub Skorpio iz Zenice prvi u Bosni i Hercegovini ima u ponudi kanjoning rijekom Rakitnicom.

12

BH rafting

Izvorni raft za korištenje na rijekama je drvena mreža (splav) onakva kakvu je opisao književnik Mark Twain u slavnom djelu „The Adventures of Huckleberry Finn“. U II Svjetskom ratu korišteni su gumeni desantni čamci i čamci za spašavanje od raftova na napuhivanje.

Poslije rata splavari počinju da koriste ove vojne čamce za spuštanje niz rijeke. Rekreativno spuštanje takvim vojnim čamcima Velikim kanjonom na rijeci Kolorado je postalo popularno od 1960. godine.

Valja reći da je rekreativno spuštanje rijekom Unom postalo takođe popularno tih godina. Prva organizirana Unska regata je održana 1964. godine, i sa pravom se može reći da su rekreativna spuštanja rijekama kao i upotreba gumenih čamaca, organizirano počela na rijekama Kolorado i Una.

Osamdesetih godina napravljeni su rafting čamci sa šupljim dnom.

Rafting je događaj u prirodi koji traži aktivno učešće i praćenje uputa skipera. Programi koji se nude za tržište u Bosni i Hercegovini su potpuno bezbjedni i ostavljaju snažan dojam na učesnike i ostaju u dugom sjećanju.

Poslije posljednjeg rata na rijeci Uni, Vrbasu, Drini, Tari, Neretvi... je nastala ekspanzija rafting klubova i danas (2010) djeluje oko 30 rafting firmi (nezvanično znatno više). Rafting događaj osim što je rekreacija i avanturistička aktivnost na otvorenom, je i pokret za očuvanje rijeka i prirode uopšte.

Na teritoriju Bosne i Hercegovine godišnje padne oko 61,5 milijardi m³ padavinske vode. Od te količine slije se u tokove oko 43 milijarde m³. Maksimalni vodostaji su u aprilu kada se intenzivno otapa snijeg na planinama. Najniži vodostaji na Savi i njenim pritokama iz Bosne i Hercegovine su u avgustu i septembru. Izuzev rijeke Save (do Brčkog) koju Bosna i Hercegovina dijeli sa Hrvatskom ni jedan tok u Bosni i Hercegovini nije plovni. Naše rijeke nisu velike ali ni naša zemlja Bosna i Hercegovina nije velika.

Rijeka Una čini okosnicu novoproglašenog NP Una i jedna je od najljepših rijeka u Bosni i Hercegovini i susjednoj Hrvatskoj sa kojom je dijeli. Dužina rijeke je oko 212 km. Izvire (450 m.n.m.) u Hrvatskoj u blizini Donjeg Lapca ispod Plješevice. Veoma hladna izvorska voda izbija velikom snagom na izvoru i nakon dvadesetak metara dalje pravi prvi slap.

Ime Una, kao i imena drugih rijeka u Bosni i Hercegovini, seže u maglovita vremena prahistorije.

Zbog plodne zemlje i lakog pristupa vodi, oko rijeke Une živi preko 700.000 ljudi.

Vode Unca i Une do Martin Broda imaju kvalitet planinske rijeke.

U naselju Martin Brod (spomenik kulture pravoslavni manastir Rmanj) Una pravi prve velike slapove i sve do Bihaća teče dinarskim smjerom. Kvalitet vode popravljaju podzemne vode i kraška vrela

Rafting na Uni obično počinje iz Kulen Vakufa, bajkovitog naselja na vještačkom riječnom otoku, ispod prahistorijske utvrde Ostrovice, pa preko Ripča, Bihaća do Bosanske Krupe.

U ponudi je više pansiona i motela od Kulen Vakufa na jugu preko Bihaća do Bosanske Krupe na sjeveru i nekoliko hotela kategorije 3*. Rijeka Una sa okolnim pritokama je odredište ribara iz Evrope pa i svijeta.

Rijeka Tara izvire ispod Komova na visini od 1.250 m i ima tok dug oko 150 km, a za potrebe raftinga je plovna 94 km sa mnogo bukova od kojih su najpoznatiji Brštanovački, buk Borovi, buk Čelije, buk Crvene Stijene... Težina vode po međunarodnoj klasifikaciji je III do V stepena.

Start raftinga je obično u mjestu Đurđevića Tara, ispod mosta dugog 154 m i visokog 135 m.

Kanjon Tare je dug 78 km i jedinstvena je pojava po svojoj dubini 1.000 – 1.300 m.

Kanjon je upisan na listu Svjetske prirodne baštine – UNESCO i zbog svoje divlje prirode je nenastanjen. Na crnogorskoj strani kanjon je zaštićen kroz nacionalni park Durmitor, a na bosanskohercegovačkoj strani nema titulara zaštite (još jedan kuriozitet koji nije na čast Bosni i Hercegovini) jer nacionalni park Sutjeska se ne proteže na rijeku Taru !?

Nacionalni park Durmitor je nosilac turizma Crne Gore i na njemu država Crna Gora gradi imidž „Prve ekološke države u Evropi“.

Splavarenje rijekom Tarom je nastalo kao posljedica eksploatacije šuma u slivu rijeke i spuštanja balvana do Šćepan Polja i Broda na Drini.

Na rijeci Tari prvi specijalni gumenjaci su se pojavili 1985. godine, nakon što su ih poslije spuštanja niz rijeku ostavili francuski turisti – prirodnjaci. U tim vremenima tvornica gumenih čamaca RIS iz Gradačca je proizvodila najveći gumeni čamac «Maestral 5», koji je primao 4 osobe i nije mogao bezbjedno prevesti turiste niz Taru. Tvornica danas proizvodi rafting gumenjake za 8 osoba.

Rijeka Neretva je duga oko 225 km i najvećim dijelom (203 km) protiče kroz Bosnu i Hercegovinu. Poznata je po svojoj smaragdno zelenoj boji. Tok rijeke je veoma nastanjen: Ulog, Oblast Bjelimića sa Glavatičevom, Konjic, Jablanica, Mostar, Čapljina, Počitelj... i raspolaže sa sjajnim turističkim potencijalima. Cijeli tok rijeke je prepun kulturnim i prirodnim vrijednostima.

Prije nekoliko godina jedna amerikanka je upitala načelnika općine Konjic, gospodina Emira Bubala: "Čime bojite ovu rijeku" ?

Država BiH koja je zvanično zaštitila tek deseti dio svjetskog prosjeka zaštite prirodnih vrijednosti (0,5% zaštićene teritorije u BiH - svjetski prosjek oko 5%), a oko dvadeseti dio od prosjeka Evrope (oko 11% evropskog teritorija je zaštićena priroda) pripada društvu posljednjih država u svijetu koje nekažnjeno harče prirodne vrijednosti i resurse koji su nespornan kapital.

Nakon posljednjeg rata na gornjem toku rijeke Neretve je nastala ekspanzija rafting klubova i danas (2010) djeluje zvanično 10 rafting firmi (nezvanično oko 15). Pojava raftinga kao turističke atrakcije na gornjem toku rijeke Neretve radikalno je promijenila imidž tog regiona ali i Bosne i Hercegovine u cjelini. Gornji tok rijeke Neretve od izvora do Konjica je nesporna prirodna vrijednost u čijim kanjonima, klisurama i strmim padinama se nalaze staništa koja se nazivaju refugijumi. Veoma stare vrste koje na njima žive su od najvećeg značaja za biodiverzitet Bosne i Hercegovine, a time i globalni biodiverzitet. Te vrste su označene kao relikti.

Valja reći da je voda rijeke Neretve u čitavom toku još uvijek relativno čista za razliku od vode rijeke Bosne. Neretvu valja čuvati, a rijeku Bosnu valja liječiti.

Rafting na Vrbasu ima bolju eko-turističku asocijativnu vrijednost od raftinga na Neretvi ispod Mostara. Ipak, rafting na Vrbasu ima lošu eko turističku ocjenu, zbog lošeg kvaliteta vode uzrokovanog akumulacijom Bočac u gornjem toku rijeke. Vještačka akumulacija Bočac na Vrbasu je potpuno neupotrebljiva za razvoj turizma i negativni uticaj brane na kvalitet vode u Vrbasu je nesporn. Goran Pastir, predsjednik Upravnog odbora Rafting kluba „Kanjon“ iz Banja Luke kaže: „Vrbas nudi četiri raft rute, prva od srednjevjekovnog grada Zvečaja do Karanovca duga je pet kilometara, druga Ada-Karanovac duga je 11 km, ruta Krupa na Vrbasu – Karanovac duga je 14 km, na najduža je Bijeli buk – Karanovac i iznosi 21 km“. Rijeke na kojima se vozi rafting u Bosni i Hercegovini su Una, Neretva, Vrbas, Tara, a povremeno i Drina, Krivaja...

Valja reći da je na Vrbasu održano Svjetsko prvenstvo u raftingu 2009. godine, što je poklonike ekoturizma u Bosni i Hercegovini dovelo do euforije.

• Rafting Ponuda u Hrvatskoj

Kupa teče iz nacionalnog parka Risnjak. Za rafting ima dovoljno vode samo u proljeće i za vrijeme jakih kiša.

Dobra ima imidž raft vožnje slično kao i Vrbasa ispod Bočca i Neretve ispod Mostara. Brane i akumulacije u gornjem toku rijeke osiguravaju vodu tokom vršne proizvodnje struje.

Mrežnica obiluje slapovima između kojih je mirna. U gornjem toku je moguć kanjoning.

Korana nastaje u Plitvičkim jezerima. Rafting moguć samo pri topljenju snijega i za vrijeme jakih kiša.

Zrmanja obiluje vodom takođe samo u proljeće. U ostalom dijelu godine plovidba je moguća samo manjim plovilima i kajacima.

Plovidba Krkom u gornjem dijelu parka je moguća zahvaljujući pritoci Butišnici koju kontrolira brana.

Vode Cetine se tunelom usmjeravaju prema obali do elektrane pa u prirodnom kanjonskom koritu nema vode. Pomor ribe u Cetini u ljetnim mjesecima je najčešće uzrokovan niskim vodostajem i povećanom temperaturom rijeke.

I to je sve sa čime raspolaže eko-turistička raft ponuda Hrvatske.

• Rafting ponuda u Srbiji

Rafting na Ibru dužine 25 km počinje na ušću rijeke Studenice i Ibra, a završava se ispod grada Maglića. Nude se vožnje dionicama od 11 i 18 km.

Rafting na Limu se vozi ispod Zlatibora, a završava na domaku Prijepolja. Spust traje oko 3 sata i nudi se kao turistička atrakcija Zlatibora.

• Rafting u Sloveniji i Crnoj Gori

Predsjednik Rafting saveza Slovenije mag. Janko Tavčar je napravio komparativnu analizu raftinga u Sloveniji i Crnoj Gori koju prenosimo u skraćenoj verziji.

“Iz podataka Rafting saveza Slovenije vidljivo je da su oko 70.000 turista bili učesnici raftinga (2007) u Sloveniji. Najviše (oko 25.000 turista) bilo je na Soči, gdje se niz rijeku spušta 14 domaćih i 5 stranih agencija. Slijede Sava Dolinka i Kupa sa po 10.000 gostiju. Savinja sa 8.000 gostiju, Sava Bohinjka sa 6.000, Sava sa 5.000, Krka sa 2.000 itd.

To su samo učesnici raftinga, a kajak i kanu turista je bilo takođe oko 70.000 osoba.

U proteklih deset godina utopilo se 20 osoba, što je 2 osobe u prosjeku godišnje. Uzroci su različiti, od odabira lošeg čamca, loše sigurnosne opreme, podcjenjivanje nivoa rijeke, precjenjivanje veslačkog znanja, nepoznavanje destinacije, nesvjesnost lošeg zdravlja. Među utopljenicima prednjače strani državljani. Valja reći da ni jedan od utopljenih nije bio u čamcu sa skiperom sa položenim ispitom.

Važeću dozvolu RZS ima oko 150 rafting vodiča koji na žalost voze tek polovinu gostiju. Koncesije za ulaz i izlaz sa vode su zasad regulisani samo na rijeci Soči. Međuopštinskim sporazumom su regulisali mjesta za ulaz i izlaz, gdje se može voziti, koja mora biti visina vode, tarife u bodovima za grupe čamaca, kazne, nadzorstvo i ostalo. Pravilnik se izvodi već nekoliko godina i dao je dobre rezultate. Novac prikupljen na taj način upotrijebljen je za postavljanje informacijskih tabli, za izgradnju sanitarija, pristupa vodi, parkirišta, opremu informacijskog portala i sl.

Rafting turizam u Crnoj Gori bazira se na entuzijazmu i prirodnim ljepotama, a nema šire potpore sredine. Ocjenjujem (Janko Tavčar) da se najveći broj gostiju vozi rijekom Tarom, a zanemaruje se ljepota ostalih rijeka. Njih ima barem deset koje su nesporno ljepše od prosječne rijeke za rafting u Evropi. Šansa tih rijeka je u višednevnom aktivnom odmoru gosta koji bi uz Taru da proba još ponešto kao što je planinarenje, veranje, mountain biking, canyoning, trekking i sl. Valja znati da je moto savremenih mladih gostiju Carpe diem (iskoristi dan), pa bi uz jednosatni spust Bukovicom pogledali i neku špilju, te se biciklom vratili na polazište, a poslijepodne bi se spustili u kanjon Nevidio. Uz to ide i noćenje, ishrana, prodaja opreme, obuče, odjeće, suvenira, a sve to zajedno podiže nacionalni bruto proizvod. A šta fali crnogorskoj agenciji da to izvede? Upoređujući djelatnost raftinga u Crnoj Gori sa organiziranjem raftinga na rijekama Inn, Isere, Lieser, Salza, Dora Baltea, Noce, Verdun, Bala... stanje je veoma loše. Neophodan je akcioni plan rafting djelatnosti u Crnoj Gori.

Rafting u Sloveniji je na zavidnom nivou što dokazuje i 6 naslova svjetskih prvaka (1995-2000), 16 izvedenih državnih prvenstava sa po 6 do 14 utrka (1991-2006), 40 sportskih klubova, koji su više ili manje aktivni. Kao reprezentacija učestvujemo na svim svjetskim i evropskim prvenstvima i evropskom rafting kupu za klubove – zaključuje mag. Janko Tavčar, predsjednik Rafting saveza Slovenije.

• Opasnost – nekontrolirana gradnja hidroelektrana i protočnih centrala

Proizvodnja električne energije izgradnjom brane je temeljna pozitivna posljedica.

Da li ima drugih pozitivnih posljedica koje bi nastale bez namjere graditelja brane? Očigledno je da ih nema.

Koje su negativne posljedice? Zauvijek izgubljena prirodna vrijednost. Zbog posljedice erozije tla zauvijek izgubljen biljni i životinjski svijet rijeke. Veoma niska cijena otkupa nekretnina. Nema znatnog zapošljavanja (nakon izgradnje brana) zbog visoko sofisticirane tehnologije i automatizacije. Oscilacije vode, isparenja i neugodni mirisi onemogućavaju turističku ponudu. Upitan uzgoj ribe po kaveznoj tehnologiji. Hladna voda sa turbina rashlađuje donje tokove. Alge, trave na dnu jezera cvjetaju na površini. Nepovratno izgubljen kvalitet vode procesom truljenja.

Gradnja termoelektrana za razliku od hidroelektrana potiče razvoj i zapošljavanje.

Proizvodnja električne energije u termoelektranama potiče razvoj drugih pomoćnih djelatnosti kao što su razvoj rudarstva koje traži brojnu radnu snagu. Otpadnom parom iz termoelektrana je moguće zagrijavanje gradova uz veoma povoljne cijene...

Višedecenijska zabrana gradnje na rijekama (Neretva, dolina Krivaje...) donijela je ogromnu štetu.

Nepovratno je izgubljeno vrijeme za investiranje i ulaganje u turističku infrastrukturu naprimjer u gornjem toku Neretve zbog neshvatljive zabrane gradnje još iz 1981. godine, koja se poštuje do dan danas. Bosna i Hercegovina je takođe izgubila ogromni prihod koji bi razvojem takvih djelatnosti bio stvoren.

Prema podacima Svjetske turističke organizacije – WTO, klijentela u eko turizmu prosječno dnevno potroši 283 € na dan, a klijentela u konvencionalnom turizmu (klijentela koja koristi hotele za odmor, luksuzne hotelske resorte i kruzere...) maksimalno je spremna potrošiti na dan 158 €.

Ako zanemarimo podatak da skoro 75% eko- turista potroši između četiri i osam hiljada € na putovanju, a da ih 26% potroši više od 8.000 €, da na jednoj destinaciji u prosjeku provedu šest dana i baratamo sa umanjanim veličinama, računica finansijskog prometa koje je ostvarila Slovenija (zemlja koja ne predstavlja turističku silu) u prošloj godini samo na raftingu i kajak/kanuu bi bila slijedeća:

70.000 osoba na raftingu + 70.000 osoba na kajak/kanuu (u Sloveniji) x 6 dana (prosječno boravka 6 dana) x 283 € (prosječno potrošnje eko turista) računica kaže da je ostvareni prihod oko 470 miliona KM samo na ovoj djelatnosti godišnje u Sloveniji.

Ukupno u Bosni i Hercegovini djeluje oko 25 registriranih raftera . Ako dodamo još koju nespomenutu agenciju, broj ne prelazi 30-35 rafting firmi u državi. To je manje nego u Sloveniji, ali ne znatno manje. Firme u prosjeku raspolažu sa pet, šest velikih rafting čamaca, radi prihvata grupe gostiju na bazi jednog autobusa, sa pripadajućom opremom (kacige, prsluci, vesla, neoprenska odijela...).

Ako pretpostavimo da cca 30 raft firmi raspolaže minimalnim kapacitetom za cca 50 posjetilaca, računica pokazuje da je to maksimalni dnevni kapacitet od 1500 posjetilaca koje je moguće prevesti u jednom danu na rijekama Bosne i Hercegovine.

Shodno pretpostavljenoj računici, maksimalan broj turista u sezoni bi mogao biti:

1500 turista na dan x 150 dana u sezoni (pet mjeseci).....= 225.000 turista

Ako se poslužimo hotelskim parametrima, optimalna popunjenost kapaciteta bi bila oko 60%, a minimalna ispod koje se ide u neizvjesno poslovanje bi bila oko 25% popunjenosti kapaciteta tokom sezone. Napokon, pretpostavljeni broj (225.000 turista) od maksimalno mogućih turista na raftingu na rijekama Bosne i Hercegovine u jednoj raft sezoni uz popunjenost kapaciteta od 30% tokom sezone iznosi oko 67.500 turista.

Ovaj broj potvrđuju i istraživanja časopisa "Lijepa naša Hercegovina" u broju 2 - prosinac 2006. godine. Po izjavama samih raftera oko 80% ukupno prevezenih turista na raftingu, čine stranci, a to dakle iznosi oko 54.000 stranih turista na raftingu u toku jedne sezone.

Iskustva turističkih agencija sa eko-turistima koji dolaze u Bosnu i Hercegovinu su da se prvi dan provede u smještaju i upoznavanju sa destinacijom. Drugi dan turisti provedu u razgledanju okolnih gradova. Treći dan eko-turisti posjećuju planine i često voze planinske bicikle. Četvrti dan turisti su na raftingu. Peti provedu u kupovini i zabavi, a šesti dan je priprema za odlazak. To se u potpunosti uklapa u prosječan boravak eko-turiste na jednoj destinaciji.

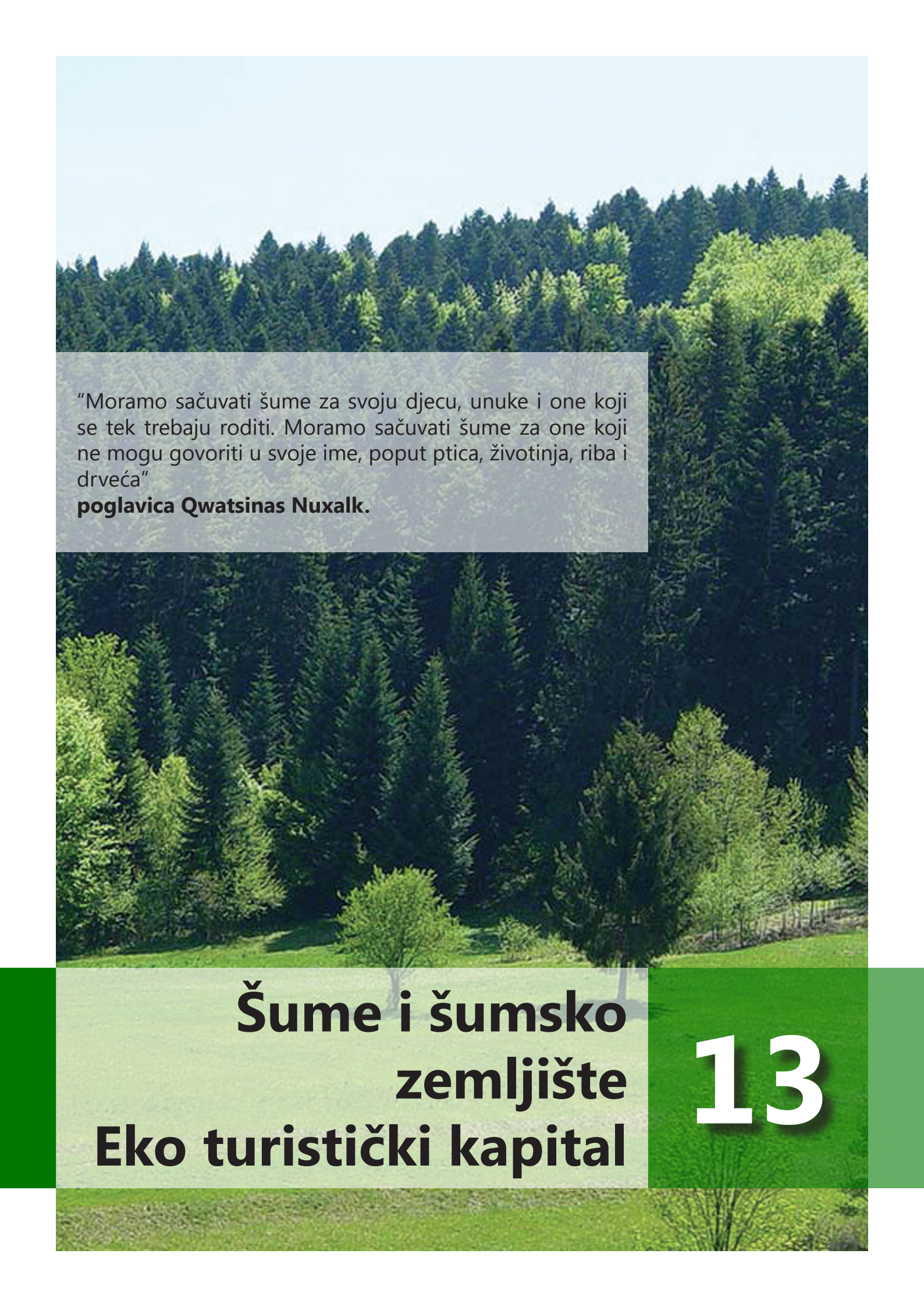
Minimalni finansijski promet ostvaren od turističke rafting atrakcije u Bosni i Hercegovini bi iznosio:

283 € (prosječna potrošnja eko-turiste) x 4 dana boravka u Bosni i Hercegovini (Evropski prosjek šest dana) x 54.000 turista (minimalan broj turista i to samo stranih posjetilaca, izračunat na osnovu postojećih raft kapaciteta) račun iznosi preko 120 miliona konvertibilnih maraka godišnje (61,128.000 €). Ovoj računici neko može da zamjeri da su strani gosti ustvari u većini stranci, koji se nalaze na radu u Bosni i Hercegovini. Ako bi to bilo tačno, onda bi prosječna potrošnja u toku jedne godine bila neuporedivo veća od obračunate. Koja koncesiona nadoknada može da donese ove pare koje danas djelujući "na crno" donosi djelatnost eko turizma na rijekama Bosne i Hercegovine.

Osnovna pretpostavka za razvoj eko turizma u nekom regionu je namjena prostora, koja je bitan faktor zaštite investicije u turizmu. Sukobljavanje turizma i neke druge privredne djelatnosti u određenom prostoru podrazumijeva prednost turizma, zato što on nije nepovratni potrošač prirodnih vrijednosti.

Nema tog razvoja i zapošljavanja koji je na štetu ekologije, kulturnih i prirodnih vrijednosti. To je samo alibi za drastične destrukcije resursa. Nema tog „razvoja“ i novih radnih mjesta za koji bi u današnjem svijetu i pri današnjoj racionalnoj pameti vrijedilo žrtvovati navedene vrijednosti.

Razvojna politika planine i njenih vodotokova je razvoj turističke ponude, korištenje nesumnjivih elektroenergetskih potencijala rijeka i vodotokova, bolje upravljanje relativnim šumskim resursima, uspostavljanje veze sa stanovnicima koji žive uz rijeke i na planinama ali i čuvanje brenda Bosne i Hercegovine kao zemlje velikih prirodnih vrijednosti.

“Moramo sačuvati šume za svoju djecu, unuke i one koji se tek trebaju roditi. Moramo sačuvati šume za one koji ne mogu govoriti u svoje ime, poput ptica, životinja, riba i drveća”

poglavica Qwatsinas Nuxalk.

Šume i šumsko zemljište Eko turistički kapital

13

Nestaju četinjače (jеле, smreke i borovi), ali i bjelogorica (hrastovi, bukve i javorovi). Zajedno sa šumama umiru i šumske životinje.

Uništavanjem šuma i krivolovom brojne su životinjske vrste ugrožene, a neke gotovo istrijebljene (napr. mrki medvjed, ušara sova, veliki tetrijeb, ali i šumski ris, divlja mačka, obični jelenak i mnoge ptice...).

O upropaštavanju hercegovačkih šuma nemilosrdnom sječom i požarima koji bjesne i haraju u ovoj pokrajini, upozoravao je još 1864. i 1865. godine francuski konzul u Mostaru Ogist Dozon (Auguste Doson) u pismima ministru vanjskih poslova, da će i sjeverna Hercegovina, bogata šumama hrasta i jеле, biti «za nekoliko godina svedena na stanje južne Hercegovine i Dalmacije, na kaos golog stijenja, u kome maslina neće moći nadomijestiti hrast i jelu».

U vremenima Austro-Ugarske vršeni su veliki radovi eksperimentalnog sađenja šuma u BiH. Današnji toponim za južni Grdonj «Sedam šuma» potiče iz vremena sađenja sedam eksperimentalnih ploha koje su posječene u Drugom svjetskom ratu.

Bruce Larson, dekan Šumarskog fakulteta Univerziteta Yale i njegov kolega profesor Hary Bader su upozнали ljepotu bosanskohercegovačkih šuma, ali i surovu realnost deforestacije (neplanske sječe šume) sa kojom je Bosna i Hercegovina suočena. Obojici su dostupne satelitske snimke američke Agencije za svemirska istraživanja NASA, koje precizno potvrđuju kada, gdje i u kojem obimu su posječene šume u Bosni i Hercegovini. Svjetska banka je finansirala projekat kompjuterskog mapiranja. Ostaje na našim vlastima, ukoliko to žele, da utvrde ko je posjekao šumu i da li je to urađeno planski.

Šume i šumsko zemljište u Bosni i Hercegovini zauzimaju oko 53% teritorije od čega šume oko 43%, a goleti oko 10%. Visoke ili tzv. ekonomske šume zauzimaju tek oko 25% površine Bosne i Hercegovine. U Bosni i Hercegovini se nalazi šest relativno očuvanih prašumskih otočića: Ravna Vala na Igmanu, Janj, Lom, Trstionica, Plješevica i Perućica.

Na nivou BiH nema ministarstva nadležnog za šumarstvo. Ustavom BiH vlasnici šuma su Federacija BiH koja je ugovorom poslove upravljanja i gazdovanja šumama prenijela kantonima (10 kantona), Republika Srpska i Distrikt Brčko.

Gospodarenje šumama u oba entiteta preneseno je na javna preduzeća koja se ne finansiraju iz budžeta i to: u FBiH deset preduzeća, a u RS jedno preduzeće.

Nova inventura šuma koju smo očekivali godinama, je u svom izvještaju utvrdila da je Bosna i Hercegovina bogata šumama više nego što je to ikada bila!? Tako su se potvrdila strahovanja da je najveći problem u šumarstvu Bosne i Hercegovine, osim neplanske sječe, precijenjivanje šumske mase, na osnovu kojih su se godinama donosile odluke o sječi.

Bezbrojni seoski proizvođači "na divlje" drvenog uglja širom Bosne i Hercegovine, a naročito u siromašnoj centralnoj Bosni, prijetе crnoj budućnosti nalik Haitiju, čiji su siromašni stanovnici radi jeftine proizvodnje drvenog ugljena zauvijek uništili zemlju. Posljednji zemljotres na Haitiju koji je prouzrokovao epsku tragediju i patnje haićana je ujedno i prikrio ekonomski i socijalni sunovrat jedne države i sistema koji je zemlju uništio mnogo prije katastrofalnog zemljotresa.

Bez obzira na socijalne posljedice po siromašno bosanskohercegovačko seosko stanovništvo, proizvodnja drvenog uglja "na divlje" se mora hitno zabraniti i strogo sankcionirati.

Osim neposredne privredne koristi, šume su neprocjenjivo korisne kao važni rezervoari i regulatori vode, izvor kisika i činilac podneblja.

Ovisno o količini svjetlosti šuma je, kao i kuća, podijeljena na katove.

Podrumu odgovara podzemni sloj, a prizemlju sloj mahovina, lišajeva i gljiva. Jazavac, mrki tvor i šumski miš borave u rupama što su ih sami iskopali, a u njihovim napuštenim hodnicima gnijezde se ose. Mravi, razne gujavice, kukci i niz sitnih životinja su hrana ježa, šumske rovke ili divlje svinje. Lisica lovi neoprezne, a srne i jeleni traže zeljaste biljke, svoju omiljenu hranu.

Prvom katu odgovara sloj zeljastih biljaka, a drugom katu sloj grmlja i drveća. U gustom grmlju gnijezde se ptice pjevice i razni leptiri, a noću se po njemu penju puhovi orašari. Na drveću žive žune, djetlići, puzavci, sjenice, šumski ćuk i mnoštvo drugih životinja.

Krov šume čini sloj krošanja drveća gdje se gnijezde i hrane mnogobrojne vrste ptica (jastreb kokošar, šumska ušara, vrana, tetrijeb gluhan, i td.), ali krov šume je i najvažniji proizvođač hranljivih tvari i kisika. Šume Bosne i Hercegovine pripadaju rijetkim prirodnim šumama u Evropi (oko 93% naših šuma su

prirodne šume) u kojima drveće živi stotinama godina, a potom mrtvo postaje prebivalište cijelom nizu šumskih beskičmenjaka koji su opet hrana različitim vrstama ptica kao što su sove ili djetlići. Tu su i šumski miševi, divlje svinje, jelen, vuk... Nesporno najljepši ukras naših šuma je otrovna jarko crvena gljiva muhara koja nije opasna jer se ne može zamijeniti sa drugom vrstom gljiva. Zbog svega toga i mnogo drugoga što nije rečeno šume ne smiju nestati.

Region Sarajeva je vododjelnica jadranskog i crnomorskog sliva, mjesto sudara submediteranske (izmjenjene mediteranske klime) i planinske klime.

Za planinu Treskavicu narod voli reći: "Treskavica sa dva lica, oba lica sjajna ljepotica". Dok su sjeverne padine sarajevskih planina obrasle gustim šumama još pod snježnim pokrivačem dotle na južnim (golinim) padinama već cvjetaju kadulja i nar. Ta dva lica planina su najčešće vidljiva uglavnom putnicima (uz planinare) koji iz Sarajeva polijeću u pravcu juga ili jugoistoka. Pažljivog posmatrača (avio putnika) će zaprepastiti činjenica da nakon uzlijetanja iz sarajevske doline, okružene gustim šumama, i leteći preko Hercegovine, Italije ili Grčke, Krita ili Španije, zemalja Bliskog istoka, i dalje na istok, neće više vidjeti šuma uopće. Poznajem mnoge inženjere šumarstva koji nisu svjesni te činjenice. Sarajevo je jedan od posljednjih velikih gradova okružen šumama u južnoj Evropi.

Mine su najstrašnija zaostavština iz posljednjeg rata u BiH. Od njih stradaju šumski radnici, poljoprivrednici, djeca... Niko sa sigurnošću ne zna njihov broj. Procjene se kreću od nekoliko desetina hiljada do milion zaostalih mina !

Svjesnost o postojanju mina ne treba da obeshrabruje ideju o eko-turističkoj budućnosti Bosne i Hercegovine.

Ipak u odnosu na veličinu BiH, minirana područja čine tek neznatan dio ukupne teritorije zemlje. Očigledno je da će se problem minskih polja rješavati decenijama. Ono što se kratkoročno može napraviti je insistirati na obavezi svake lokalne zajednice na obilježavanju i ograđivanju miniranih područja.

Nesporna opasnost od mina posebno potencira potrebu markiranja i kategoriziranja, odnosno standardiziranja staza za pješaćenje po BiH planinama. Sve staze koje su ponuđene za korisnike moraju imati cilj, daljinu, vrijeme potrebno za obilazak staze, pristup sa pristupnom obavještajnom tablom, itinerer, altitudu (denivelaciju), težinu, atraktivnost i uputstvo za neophodnu opremu.

U Bosni i Hercegovini do sada od mina nije stradao i neće stradati ni jedan turista ukoliko se bude pridržavao zakona i pravila kretanja u prirodi.

Ni jedna turistička agencija ne poziva turiste u Australiju da se kupaju u moru prepunom ajkula i otrovnih meduza, da plivaju i piju vodu iz rijeke Nil, da pješāče kroz džungle neobilježenim stazama, da se kupaju u rijeci Rajni, venecijanskoj laguni ili rijeci Po...

Skoro 150 godina u svijetu se hoda strogo utvrđenim hodačkim itinererima.

Nigdje u Evropi nije dozvoljeno pješāčenje, vožnja planinskim biciklima, vožnja džipovima, konjima, turno skijama... mimo strogo utvrđenih i obilježenih staza, a lov i ribolov na za to određenim mjestima. Nigdje u Evropi nije dozvoljeno slobodno sportsko kampovanje, osim na pustom dalekom sjeveru kontinenta.

Bosna i Hercegovina u slijedećim decenijama valja da bude prepoznata po turističkim zonama satkanim od mnoštva atraktivnih i bezbjednih hodačkih itinerera, koji su umreženi unutar turističkog lokaliteta, a koji potom teže da se umreže između sebe (lokaliteti) koridorima ili pejzažnim prostorima. Bogata infrastruktura hodačkih itinerera, obavještajni panoji, odmorišta, planinarski domovi, seoske prodavnice, gostionice...

U godinama koje su pred nama, opasnosti građevinskoga urbaniziranja prirode na srednjim planinama su zanemarljive. Relativna opasnost preurbaniziranja lokaliteta (betoniranje planine) u ovome trenutku postoji samo u pojedinim zonama visokih planina (ski centri).

Razvoj staza prirodne, estetske, rekreacijske vrijednosti i pripadajuće infrastrukture je pretpostavka za bilo koji oblik turističkog valoriziranja šuma.

Od nedavno u BiH djeluje i prva konsultantska kuća za razvoj turističkih destinacija WTC d.o.o. koja radi projekte turističkog razvoja, turističke obuke, projekte valoriziranja prirodnog i kulturnog nasljeđa do nivoa turističkog proizvoda, stručne savjete, proizvode i servise iz oblasti okoliša i turizma.

Kretanje u prirodi je nezamislivo bez turističkih karata. Topografske karte razmjera 1 : 50.000 su podesne za izletnike jer daju najbolji pregled okolnog terena.

Na žalost, u Bosni i Hercegovini se još uvijek ne mogu nabaviti turističke karte u razmjeri 1 : 50.000 ni

za jedan region teritorije. Karte u razmjeri 1 : 25.000 su takođe podesne za izletnike koji kreću u planinu, jer daju masu detalja i korisnih sitnica bitnih za orijentaciju.

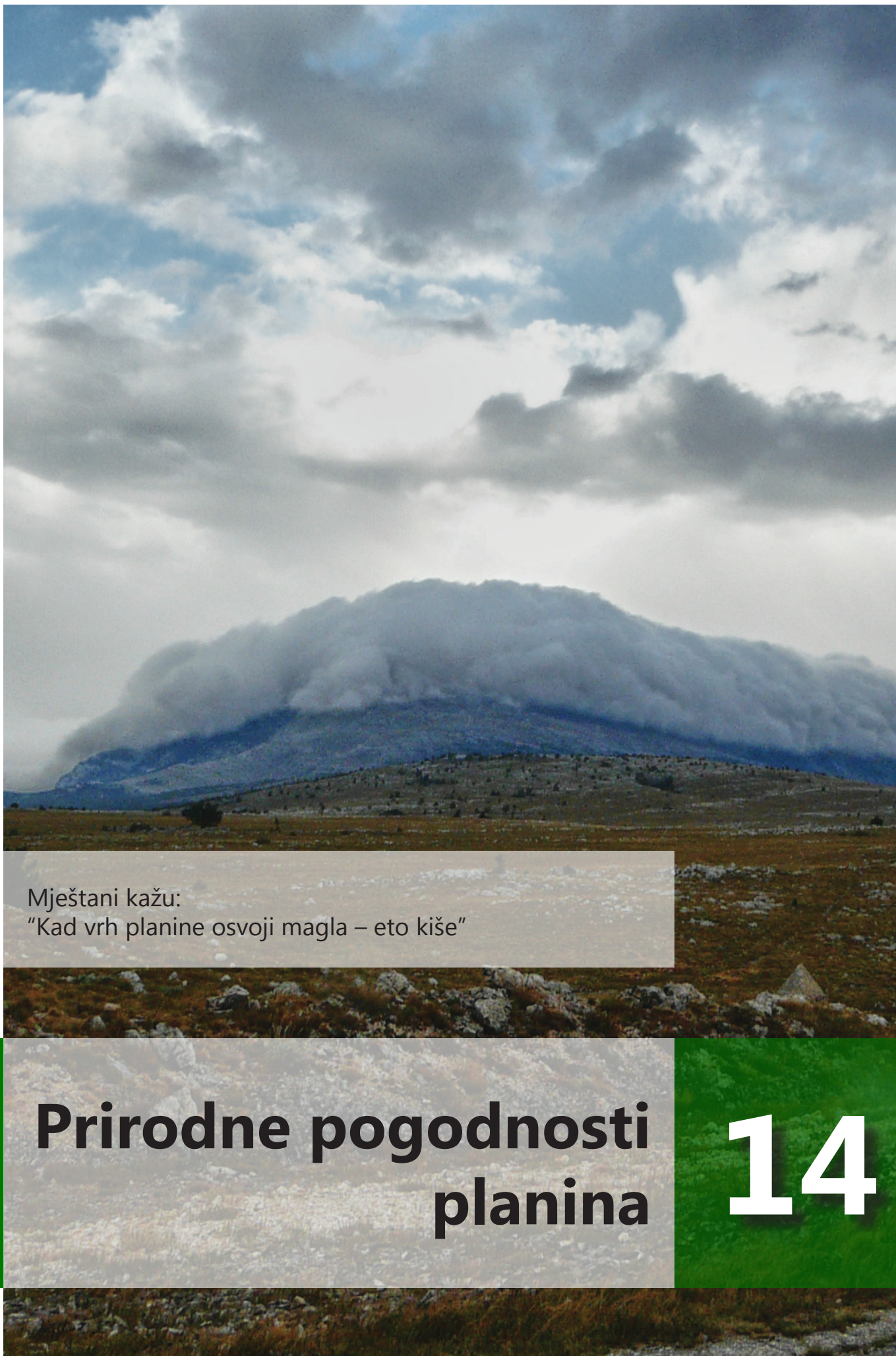
Karte koje se danas koriste u Bosni i Hercegovini su američke vojne karte.

Sve karte se izrađuju u sjevernoj orijentaciji, što znači da gornji rub karte označava sjevernu stranu. Uz pomoć kompasa i visinomjera ili džepnog elektronskog uređaja (GPS – Global Positioning System) sa satelitskim navođenjem lako ćemo ustanoviti mjesto gdje se upravo nalazimo.

Najveći proizvođač sistema za precizno određivanje lokacija na zemlji, firma Garmin (USA), izdala je dva nova modela GPS lokatora sa ekranom u boji visoke rezolucije. Zbog kvalitetnih ekrana uređaji mogu na kartama na kojima su ucrtane ceste, jezera, rijeke i granice, korisnicima pokazati tačan položaj. Instalirane su karte Sjeverne Amerike i Evrope do kojih dopire signal iz satelita. Primjenom savremenih GPS uređaja i satelitske geodezije ostvaruje se brži i ekonomičniji rad katastarskog premjera u općinama.

Moja mala top lista hodačkih itinerera bi bila:

- Visočica: Police – vrh Džamija (jedini vrh u BiH sa kojeg je moguć pogled na sve vrhove planina preko 2.000 m n/v) potom silazak preko Ivice sa pogledom na kanjon Rakitnice do Grušća Polja;
- dolina Jelenača – Mandino vrelo – Crveni kuk;
- dom PD Treskavica – potom iznad sela Pervizi, Đulbašići, Ozimine, Bobovica za vrh Prut (pogled na kanjon Rakitnice).
- Bjelašnica: vrh Hranisava raznim smjerovima;
- Umoljani – Gradina – Studeni potok – vodenice – Umoljani;
- Umoljani – Gradina – Studeni potok - Gornji Lukomir – Crveni klanac – Gradina - Umoljani.
- Maglić: Dragoš sedlo – Prijedor – Suha jezerina - Trnovačko jezero (Crna Gora) – Suha (mjesto za piknik).
- Zelengora: vrh Bregoč sa Orlovačkog jezera;
- Gornje bare - Uglješin vrh - Donje bare.
- Vranica: vrh Nadkrstac i vrh Ločika sa Prokoškog jezera.
- Čvrstica: Veliki vilinac iz Dive Grabovice ali i drugi pravci.
- Vran: Veliki vran sa Risovca.
- Trebević: Brus – Dobre vode – Alpinetum - vrh Trebevića
- Ozren: vodopad Skakavac – Bukovik – Crepoljsko.
- Igman: Veliko Polje – PD Hrasnički stan – PD Prijatelj prirode – Veliko Polje.
- Napokon, predlažem da čitaoci dopune, prošire, izmjene i rangiraju deset svojih top pješačkih itinerera u Bosni i Hercegovini.

Mještani kažu:
"Kad vrh planine osvoji magla – eto kiše"

Prirodne pogodnosti planina

14

Dinarsko gorje u dužini od 300 km., kojem pripadaju i planine oko Sarajeva, predstavlja granicu uticaja mediteranske i kontinentalne klime, ali i vododjelnicu jadranskog i crnogorskog sliva (prevoj Hojta između Treskavice i Bjelašnice).

Sukobljavanja različitih vazdušnih masa sa juga od mora i hladnih sa sjevera uzrokuju česte promjene vremena i u zimskom periodu velike snježne padavine.

Zbog ovakvih osobina na Bjelašnici je još 1894. godine, izgrađena visinska meteorološka opservatorija, prva takve vrste na Balkanu, a druga u Evropi. Iz te godine datira i jedna od prvih fotografija planinskih skijaša na Bjelašnici.

Planina, planinska klima, život u planini ili stalna posjeta planinama, svugdje su u svijetu sinonimi zdravlja i zdravog i dugovječnog života. U čemu je ta zdravstvena snaga planina, od čega se sastoji to trajno djelovanje njene prirodne moći: da u planine hrle i zdravi i bolesni, da planina formira zdrave, otporne ljude, prave gorštace ?

Po dr. Ljubi Mihiću, najvećem enciklopedisti naših planina, planina na čovjeka i njegovo zdravlje fiziološki djeluje sintezom većeg broja činilaca:

geološkim sastavom tla i vodom, koji su važni za konstituciju i karakter;

sastavnim dijelovima atmosfere, sadržajem kiseonika i smanjenjem pritiska, čistoćom vazduha (bez prašine, vlage i magle); obiljem sunca i svjetlosti, te naročitim sastavom svjetla;

planinskom klimom, kao produktom svih meteoroloških elemenata.

Na bazi termo-mineralnih voda, ali i na ljekovitom blatu, razvila se velika specifična banjska ponuda, engleski «spa».

Uz već poznate nazive za povećanje tjelesne i duhovne snage, kao što su «wellness», «benessere», «bien etre», ponude vodenih parkova, mora i mediteranske klime, planinski prirodni ljekoviti činitelji su osnov za razvoj klimatsko-planinskih turističkih mjesta.

U starom Pravilniku o proglašenju turističkih mjesta Kraljevine Jugoslavije iz 1936. godine, turistička mjesta su se dijelila na turistička mjesta primorskih klimatskih činilaca, planinskih klimatskih činilaca i banjskih/topličkih činilaca.

U svijetu se uočava trend da se kategoriziraju činioci i značajke u rasponu od jedne do pet zvjezdica, radi održavanja dugoročne turističke kvalitete.

Da bi se krenulo u promociju planinske klime kao prirodnog resursa, potrebno je pribaviti stručnu ekspertizu Balneološkog instituta iz Zagreba ili neke druge evropske renomirane institucije za tu oblast. Nakon dobivanja zvaničnog certifikata za vazdušne banje može se ići u ozbiljnu promociju planinskih lokaliteta.

Veće količine ozona u vazduhu stvaraju opekline na plućima, slično kao što sunce stvara na koži. Ozon se u najnižem sloju, pri zemlji, uglavnom smatra problemom. Umjesto nepromišljene promocije napr. Igmana kao mjesta sa najvećom koncentracijom ozona na svijetu, valja promovirati planinsku klimu kao produkt svih meteoroloških činilaca.

Globalno otopljavanje u slijedećim decenijama je izvjesno. Zimski centri u svijetu locirani ispod 1.500 m.n.m. će u narednim godinama morati prestrukturirati svoju ponudu.

Valja reći da ruski solarni fizičari vjeruju da na globalne temperature više utiču promjene na Suncu, nego emisije plinova na zemlji. Po tome će u slijedećim decenijama biti pad temperature na Zemlji, jer Sunce ulazi u manje aktivnu fazu.

Mještani pričaju: "Kad vrh Bjelašnice osvoji magla – eto kiše"

Magla se javlja s proljeća i jeseni, kada je tišina u kotlinama i vazduh miruje. Ta magla zahvata visinu do 1.200 m.n.v. . Za to vrijeme u višim dijelovima vlada vedrina. U Sarajevu vjetrovi su najslabiji zimi kada su magle najveće. Povećana jedinjenja nastala sagorijevanjem uglja, nafte i plina štetno djeluju na bronhitičare, astmatičare i djecu. U tim periodima neophodan je izlet u prirodu, gdje je vazduh čist i prijatan, a vrijeme sunčano bez magle.

Srednji godišnji broj dana sa maglom na Primorju i otocima je 2-4 dana u godini, a u bosanskim kot-

linama od 100 do 150 dana. Period grijanja u Primorju je 130-150 dana, a u kontinentu 180-220 dana. Sa povećanjem nadmorske visine period grijanja je duži i može dostići i 250 dana.

Na padinama planina oko sarajevske kotline temperatura u prosjeku opada 0,6 stepeni C na svakih 100 m. nadmorske visine, tako da je srednja godišnja temperatura na Butmiru 9,1° C, a na vrhu Bjelašnice 1,2° C. U stabilnim vremenskim periodima, kada je visok pritisak, dešava se obrnuta pojava, nazvana toplotna inverzija.

Tada se u kotlinama stvara "jezero" hladnog zraka (što je najčešće praćeno pojavom magle), dok na obodima planina prevladava vedro i sunčano vrijeme, pa je temperatura viša i za 2-4° C od temperature u kotlini. Ova pojava je moguća u toku cijele godine.

Kako je nepouzdan pojam "lijepo vrijeme" saznajemo pri inverzijskom vremenu. Dok većina ljudi živi u zamagljenim nizinama, oni malobrojni koji žive iznad granice inverzije uživaju u toplim sunčanim danima i čistom zraku usred zime.

Kada su u našem primorju dnevne maksimalne temperature vazduha 40° C, a u Hercegovini do 46° C, za to vrijeme na planinama ovoga regiona vrućine se ne osjećaju. Korištenje odmora na planinskoj visini u to vrijeme predstavlja pravo uživanje, a vazduh je vrijedan zlata.

Ovakvi klimatski uslovi su omogućili osnivanje farme srebrenih lisica, koje su se uzgajale na Mrazištu na Igmanu do pred II svjetski rat (farma lovočuvara Mozera).

Najniža temperatura na području BiH je zabilježena u januaru 1963. godine, na Mrazištu na Igmanu i iznosila je -43,5° C, a najviša u julu 1901. godine, u Mostaru i iznosila je +46,2° C.

U Sarajevu je rekord u pogledu najviše temperature zabilježen u avgustu 1946. godine, i iznosio je +40° C. Na visini je veća jakost Sunčeva svjetla zbog čistoće atmosfere i razrijeđenosti vazduha. Na visini od 1.000 m. i većim visinama nema prašine.

Teško je reći kada je pogodnije vrijeme za sunčanje na ovim planinama, ljeti ili zimi.

15

**Kako vičeš u
planini tako ti
planina odjekuje**

Na Bjelašnici je svojevremeno posječena milenijumski stara šuma radi postavljanja širokih staza za alpske i nordijske discipline. Akcije su krenule od ljeta 1979. godine, kada je počelo pretvaranje, kako se tada govorilo, bespuća u prekrasne terene za skijanje. Bezbrojna posječena stabla su prekrila Babin Dol na Bjelašnici, a nebo je bilo crno od zapaljenih grana. Šume Igmana i Bjelašnice, koje su bile zaštićene kao šumsko-lovni rezervat (1882) u vremenu Austro-Ugarske, u vremenu Kraljevine Jugoslavije date pod koncesiju (1923) braći Kašiković, a u vremenu Titove Jugoslavije bile opet zaštićeni šumsko lovni rezervat, plaćale su cijenu razvoja zimskih sportova i organiziranja velike svjetske priredbe (XIV ZOI '84). Legalitet današnje gradnje na Bjelašnici je činjenica po kojoj se Bjelašnica i Igman razlikuju od drugih turističkih i planinskih centara u Bosni i Hercegovini.

Stvaranje novog velikog planinskog centra na Bjelašnici pobudio je i novi strah da ćemo vidjeti betoni-ran vrijedni lokalitet Babin Do. Da strah nije bez osnova potvrdilo je zaposjedanje elitnih lokacija na Babinom Dolu od strane građevinara, za gradnju apartmana namjenjenih tržištu.

Istovremeno, građevinski poduzetnici, što je sasvim normalno, su bili (i biće) nezainteresirani za turističku sudbinu planine i za budući razvoj turizma na planini. Gradnja na "legalni zor", teško da će dostići, zacrtanu viziju turističkog razvoja. Za sada ona je porodila dvije grupe problema i to: Estetske i funkcionalne prirode.

Estetske primjedbe se odnose na neadekvatnu cjelovitost procesa planiranja i izgradnje, odnosno uređenje prostora. Arhitektonska rješenja novoizgrađenih objekata nisu prilagođena makro i mikro lokalitetu planine i nesporno su potpuni estetski promašaj.

Funkcionalne primjedbe imaju veću težinu obzirom na turističku pustoš koja vlada planinom i u zimskim i ljetnim mjesecima i pored velikih novoizgrađenih smještajnih kapaciteta.

Gradnja apartmana za tržište bez jasne politike planine, pored blagovremenih upozorenja, su se pokazala kao promašen koncept. Novoizgrađeni apartmanski kapaciteti se ne nalaze na turističkom tržištu ponude i tražnje, što za posljedicu ima "turističko mrtvilo" koje opet obeshrabruje buduće kupce apartmana kao i buduće investitore u hotelske kapacitete na planinama.

Iskustva alpskih zemalja su gradnja, prodaja i korištenje apartmana na elitnim lokacijama (u našem slučaju Bjelašnica) samo na način obaveze vlasnika da iznajmljuje apartman nosiocu turističko-ugostiteljskog poslovanja uz objekte. Kupcima apartmana se na takav način, otvaraju kreditne linije na dvadeset do trideset godina. Na taj jednostavan način su otvorene Alpe.

Na taj jednostavan način su prodani apartmani Aquareumala u Fojnici i grade se novi uz optimalnu popunjenost novoizgrađenih kapaciteta.

Evropsko iskustvo upućuje na finansijsku podršku države (razvojne banke) u gradnji i rekonstrukciji seoskih kuća autohtone arhitekture i opremljenosti u određenim područjima, sa obavezom domaćina da zainteresiranom posjetiocu pokaže unutrašnjost domaćinstva i upotrebu opreme.

Hrvatska, po ugledu na mađarsko iskustvo, radi na odabiru nekoliko lokacija na kojima će finansirati, za početak, izgradnju 10 - 20 etno-seoskih kuća.

Posljednjih godina, zbog klimatskih oscilacija u toku zimskog perioda, pruža se prilika za proširivanjem perspektive planinskog turizma u Bosni i Hercegovini. Upraznjavan u početku od strane sportske elite, zaljubljene u planinu, planinski turizam je bio planiran tako da zadovolji oduševljenje za skijanje. Metode uređivanja na planinama su bile prilagođene tim ciljevima, u svrhu efikasnosti odmora. Zadržan u urbanoj i bezbjednoj sredini, skijaš-turista može upražnjavati svoj omiljeni sport bez opasnosti da ne gubi ni minutu. Za uposlene, osnovno je da zadrže maksimalnu prođu skijaša-turista na vrijeme. Tako su stvoreni gradovi na planini, koji žive nekoliko mjeseci godišnje, gdje su stanovnici planine ti koji se osjećaju strano.

Planina u svakom slučaju zaista može ponuditi i druge stvari sem odmora za skijanje.

Po pravilu snabdijevanja koja se realiziraju za turiste u takvim centrima nisu od koristi za lokalno stanovništvo, bilo da su oni geografski loše locirani (zimski centri udaljeni od sela), bilo da nisu prilagođeni seoskoj sredini. Posjetioci planina, koji uglavnom dolaze iz većih urbanih sredina, teško da mogu kupiti prizvođe sela.

U zemlji u kojoj malo koji seljak ima 5 ha obradive zemlje ili 10 krava (poljoprivredni minimum) veoma važna je institucija zadruga i zadružne kooperacije. Zadružni proizvodi se opet negdje moraju plasirati (prodati). Prodaja proizvoda u zadružnim prodavnicama direktno ispred kućnog praga ili u eko kućama

je san koji može obezbijediti samo pravilan razvoj turizma u selu, planinskom centru ili turističkoj atrakciji u njegovoj blizini.

Poznato je da su zimski sportovi skupi. Njihov pristup osobama sa slabijim primanjima stvara gomilu problema koji prevazilaze svaku politiku planine.

Dvije stvari (koje se mogu reducirati) opterećuju cijenu boravka na planini: cijena smještaja i cijena opreme za odmor.

Ipak, osnovna zadaća razvoja planinskog turizma, kao elementa državne politike, ostaje rješavanje problema susreta gradskog i seoskog stanovništva. Orijentacija prema prihvatu turista, spojena sa selom u posljednje vrijeme se posebno izučava u teoriji industrije turizma.

Za pokretanje specifičnog bosanskohercegovačkog turističkog razvoja dvije orijentacije su presudne:

- dobra lokalna organizacija može učiniti isto toliko koliko i velike investicije;
- sistematski favorizirati forme slabih investicija.

Nivo kulture življenja i kvalitete života stanovnika, kada je konzumiranje vrijednosti planina u pitanju, u Bosni i Hercegovini je još uvijek veoma nizak. Običaj izlaska u prirodu većine stanovništva, počinje i završava se izborom pogodnog mjesta za teferič (picnic), raspaljivanjem roštilja, sjedenjem i eventualno zabavom sa loptom ili igranje badmintona, okolo vatre, uz muziku iz automobila. Takvi posjetoci, takođe po pravilu, iza sebe ostavljaju nered i smeće po planinama. Nered na planinama vlada tokom cijele godine kada posjetoci nekažnjeno voze ski pistama iznajmljene motorne sanke, razne četverotočkaše, džipove, planinske bicikle... koji zimi oštećuju uređene staze za skijanje, a ljeti presijecaju tanki humus i uzrokuju nepopravljive štete erozijom tla.

Na planinama Bosne i Hercegovine još uvijek ne postoje zakonska pravila za ponašanje u prirodi.

“Uvijek pozdravi prijatelja kad ga sretniš ili prolaziš pored njega, pozdravi čak i stranca na osamljenom mjestu. Poštuj sve ljude i ne klanjaj se nikome” - poglavica Tecumseh, Shawnee.

U planinama, ljeti zbog erozije tla, a zimi zbog oštećenja uređenih staza (alpsko skijanje, sankanje, nordijske discipline...), valja strogo zabraniti vožnju vozilima (motornim vozilima, planinskim biciklima, motornim sankama...) mimo javnih puteva.

Pješačenje po uređenim stazama (nordijsko trčanje, alpsko skijanje...), teško oštećuje staze i ugrožava bezbjednost skijaša ali i pješaka.

Pravilo je da se u planinu ne ide sam kao i da se sam vozi zimi van uređenih staza (alpsko, planinsko-turno, nordijsko ili snowboard skijanje, sankanje, hodanje na krpljama...). Najveći broj nesreća se desio zbog banalnih spleta okolnosti.

Posljednje tragedije koje su se desile na Jahorini, kada je snježna lavina zatrpala mladu skijašicu iz Banja Luke i kada je mladi paraglajder, slovenac Vogrinec, ostao bez obadvije noge jer je prizemljio u neobilježeno minsko polje. Na burom zaleđeni “stari” snijeg uz jugo je pao novi, što je stvorilo uvjete za snježne lavine.

Opasnosti u planini rastu proporcionalno sa pogoršavanjem ili naglom promjenom vremenskih prilika. Ove zime italijanska ministrica turizma Michela Brambilla je predložila zatvorske kazne za skijaše i bordere koji izazovu smrtonosne lavine i 5.000 € kazne za one koji ignoriraju meteorološka upozorenja ili se ne drže uređenih staza.

Pravilo je da se za vrijeme hodanja kroz prirodu, čak i stazama, ne bavljamo nečim drugim ili žučno pričamo. Krici i urlikanje u šumi uznemiruju životinje.

U planinama važi zakon “Kako vičeš u planini tako ti planina odjekuje”. Ovog pravila se treba pridržavati i u saobraćanju sa stanovnicima kraja.

Stanovnici planina teško žive i sve što imaju to im priroda daje. To uvijek treba imati na umu.

Loženje vatre dijelovima plotova i ograda je krađa. Poslije boravka u planini korišteni prostor valja ostavljati očišćen.

Mnoge posjetioce planina privlači ljepota livadskog cvijeća, pa ga nesmotreno beru. Time se sprječava osjemenjivanje tih biljaka, što je opasno za opstanak rijetkih i ugroženih vrsta. Posebno su ugrožene proljetnice, a one su i prva hrana za pčele. Dozvoljeno je trganje cvjetova najviše 3-5 komada bez korijena. Dozvoljeno je branje 5-6 kg. gljiva i to podrezivanjem ili uvrtnjem. Gljive se ne smiju brati čupanjem.

Pored štapa potreban je i nož za pažljivo odsijecanje gljive.

Pravilo je da golom rukom ne posežeš za gljivom. Opasnost od zmija se nikada ne smije podcijeniti.

Zlatno pravilo glasi: ako sumnjaš odustani od te gljive i ograniči se na mali broj vrsta koje ćeš lako prepoznati.

Pred ZOI 84 štampana je brošura «Zelena knjiga za izletnike» (urednik Miroslav Franjković, uz ilustracije Adi Mulabegovića) sa 10 pravila za ponašanje u prirodi, koju je revija «Fondeko» ponovo otkrila u broju 11 – proljeće 2002. godine:

Ne oštećujte drveće i grmlje; Divite se divljem cvijeću, ali ga ne trgajte; Ostavite životinje na miru;

Spriječite šumske požare; Svoje otpatke ponesite sa sobom; Ne narušavajte mir i tišinu u prirodi;

Parkirajte svoja kola samo na za to određena mjesta; Nemojte čistiti svoja kola u prirodi; Poštujte zakonske propise i lokalna uputstva; Ponašajte se u prirodi kao civiliziran i odgovoran čovjek.

Planinama u Bosni i Hercegovini, a posebno planinskim zimsko-sportskim centrima u državi, valja upravljati na osnovu hitno donesenih novih Zakona o zaštiti i upravljanju planinskim centrima i zonama za rekreaciju. Upravljanje se povjerava odabranoj javnoj ustanovi (šumarstvo, komunalna služba, služba planinskog centra...).

Pravilno postavljena shema upravljanja i novootvorena radna mjesta neće pasti na teret državnog proračuna. U Hrvatskoj od ukupno zaposlenih oko 1.500 osoba na raznim poslovima nadzora u prirodi (rendžeri, nadzornici, čuvari, vodiči...) tek oko 300 osoba je na teretu državnog proračuna. Obzirom da je prihod od upravljanja zaštićenim prirodnim vrijednostima u Hrvatskoj, veoma često veći od rashoda, na teretu državnog proračuna nije niko.

Ova kolumna, svakako nema ambiciju, da elaborira profitabilne aktivnosti koje planski treba pokrenuti na našim planinama. Novu politiku planine (naročito postojećih planinskih centara) valja donijeti na demokratski način, konsultirajući široki krug zainteresiranih, a posebno uvažavajući "domaću pamet".

16

**Vremenske prilike
- nad Bjelašnicom
oblaci idu u krug**

Vjetar je važan element koji uveliko određuje karakteristike klime. Nad regionom sarajevskih planina skoro jednako pušu vjetrovi sa sjevera i juga. Posebna opasnost je ipak orkanski jugo. Seljaci pričaju da ponekad gledaju iznad Bjelašnice kako oblaci idu u krug.

Naši preci su sa svojim skromnim znanjem o vremenu bili u velikoj prednosti nad nama. Sami su morali predviđati i razumijevati vrijeme.

Najčešće sa Tirenskog mora, a ponekad i sa Atlantskog okeana vjetrovi nanose tople i vlažne zračne mase preko Bosne i Hercegovine. Nailaskom na Dinarske planine zračne mase se uzdižu uz planinske padine, rashlađuju se, kondenzuju i nastaju padavine.

Ponekad, tokom ljeta, kada je zračni pritisak iznad Evrope nizak, struji topli i suhi zrak direktno iz Afrike, uzrokujući visoke temperature. U zimskom periodu, kada se iznad sjeveroistočne Evrope obrazuje visoki zračni pritisak, preko Bosne i Hercegovine struji hladni arktički zrak.

Iz rečenih razloga klima Bosne i Hercegovine je oštrija nego što bi odgovaralo njenom geografskom položaju. Samo primorje i niska Hercegovina imaju mediteransku klimu. Uticaj mediteranske klime se osjeća posebno dolinom Neretve.

U našim krajevima meteorološka služba se utemeljuje 1879. godine, dolaskom meteorologa Phyllipa Baliffa. Na vrhu Bjelašnice (1894) gradi se prva visinska meteorološka stanica na Balkanu (druga u Evropi). Do 1900. godine, uspostavlja se mreža od 100 meteoroloških postaja u Bosni i Hercegovini.

Meteorološka služba danas, može samo općenito predvidjeti vrijeme koje prognozira za veće područje, ali poslije toga se moramo sami potruditi da prognozu razumijemo i primijenimo za naš kraj. U tome nam, naravno, pomažu barometar i higrometar (sprave za mjerenje zračnog pritiska i vlažnosti).

Barometar valja barirati za svaku promjenu visine (uporediti ga sa lokalnim barometrom). U svakom slučaju barometar čak i nebarirani, ako opada znači da će se vrijeme pokvariti. Kada je u usponu znači da će se vrijeme popraviti. Ako barometar lagano opada možemo očekivati dužu kišu, a ako naglo opada očekujemo kratko nevrijeme ili oluju.

Nevrijeme nas očekuje ako su životinje uznemirene, kada ptice nisko lete, kada se dim iz dimnjaka teško diže uvis, kada je zrak rano ujutro proziran da nam se panorama čini bližom, kada oko sunca ima oblaka i kada je crveno jutro, kada se po stazama razmire puževi, kada mačke ližu dlake, kada slivnici počnu zaudarati, a pored jezera se osjeti miris ribe, kada se oko mjeseca noću pojave prstenovi različitih nijansi i kada zvijezde nisu tako sjajne. Nevrijeme valja očekivati i kada oblaci brzo prekriju nebo, a mušice počnu da dosađuju i obadi silno navale na konje i mazge pa ih natjeraju da tapkaju kopitama. Poslije snažnog vjetra, nakon kratke pauze, počinje da pada kiša. Jugo (šilok) i sparina donose kišu. Nikada ne traži zaklon ispod usamljenog drveta. Za iznenadna nevremena ne treba se nikada žuriti niti žaliti ako ste odstupili od predviđenog hodačkog programa.

Lijepo vrijeme nas očekuje kada je sunce na zalasku crveno, a noću sjajan mjesec i blistave zvijezde. Suhi zrak i blještavo sunce pokazuju da će lijepo vrijeme potrajati. Rascvjetalo cvijeće, mirne životinje i cvrkut ptica u rano jutro takođe kažu da će cijelog dana biti lijepo vrijeme. Sjeverac i suha hladnoća donose lijepo vrijeme - Romano Anfosso, „Život na otvorenom“.

Srednja godišnja količina padavina u Dubrovniku iznosi 1.051 mm, u Sarajevu 932 mm, a na Bjelašnici 1.115 mm. Za razliku od Dubrovnika, raspored padavina u našim krajevima je ravnomjeran u toku cijele godine, što je sve do nedavnih klimatskih promjena u zimskim uvjetima omogućavalo stvaranje bogatog snježnog pokrivača, koji je u uslovima "temperaturne inverzije" praćen toplim i sunčanim vremenom. Srednji godišnji broj dana sa snježnim pokrivačem većim od 10 cm u Dubrovniku je 0,1 dan, u Sarajevu 31 dan, a na Bjelašnici i Jahorini 150-180 dana.

Studijska klimatološka istraživanja rađena za potrebe XIV ZOI □84, pokazala su da do sada u februaru nije zabilježen slučaj da predjeli iznad 1.200 m.n/v. na Igmanu, Bjelašnici i Jahorini ostanu bez snijega. Dobar snježni pokrivač nije sam po sebi nikakva prednost, ukoliko ga ne prate dobri uvjeti, posebno lijepo i stabilno vrijeme, a to je upravo karakteristično za navedene predjele.

U toku ljeta kiša pada u obliku pljuskas, a poslije nastane sunčano vrijeme sa svježim zrakom bez sparine. Izletnici valja da znaju da jutarnja kiša obično prestaje da pada oko osam sati, potom oko podne i oko šest popodne.

Na vrhu Bjelašnice, za potrebe certificiranja (nedostajalo 10 m visinske razlike) projektirane staze za spust, za ZOI 84, je izgrađen betonski mastodont, sa čijeg drugog kata je startao spust za muškarce, a koji potom nije služio ničemu. Betonski mastodont (uz bivši TV toranj) je sagrađen tik uz najstariju opservatoriju, nespornu kulturnu i graditeljsku baštinu koja je sama po sebi i muzej hidro-meteorološkog zavoda, a time neprocijenjivo važna za razvoj planinskog turizma.

Opservatorijum na vrhu Bjelašnice je uz francusku donaciju obnovljen. Obnovljena je vanjska fasada, izmjenjene nosive grede, a očekuje se montiranje najsavremenije meteorološke opreme

U sklopu manifestacije Wigwam Trophy – Festival sela 2004, Klub spasavalaca 2000 iz Sarajeva, je na vrhu Bjelašnice postavio orijentacioni vidokrug.

Valja reći da na vrhu Bjelašnice postoji jedan, još uvijek tajanstveni objekat, najvećem broju ljudi potpuno nepoznat. Objekat je iz epohe Tita, do nedavno super tajni komunikacijski centar, zapadno od opservatorijuma. Centar na površini ima malu urušenu zgradu, a pod zemljom nekoliko katova sa mnogim tajnim izlazima na raznim stranama planine.

Slični objekti se nalaze širom Bosne i Hercegovine. Na Prenju (vrh Borašnica), na vrhu Jahorine (komandno mjesto VOJIN), objekat br. 6 između Pala i Jahorine, objekti na Tjentištu, komandni objekat D-0 kraj Konjica, objekat u Han-Pijesku, podzemni aerodrom Željava kraj Bihaća, podzemni (urušen minama) trezor Kraljevine Jugoslavije i bivše države kraj Dusine (Fojnica) ali i objekti Zlovrh kraj Žepe, Kozara kraj TV tornja, Metlika kod Čajnića...

“Deficit” u rezervama zraka još se ne uočava u onoj mjeri u kojoj je to slučaj sa vodom. Predviđanja pokazuju da nismo daleko od vremena kada će dovoljne količine čistog zraka, određenih bioloških svojstava, postati ozbiljan problem. Koordinacioni odbor za okoliš/životnu sredinu BiH prati 5 činilaca: zrak/vazduh, voda, tlo/zemljište, priroda, otpad.

Iako su standardi onečišćenja zraka od krutih čestica (čad, dim...) koje je postavila Svjetska zdravstvena organizacija po mnogima vrlo visoki, ipak broj dana onečišćenja preko utvrđenog standarda za velike gradove izgleda ovako:

- New Delhi, Indija – 294 dana godišnje, preko standarda.
- Peking, Kina – 272 dana godišnje, izuzetnog zagađenja zraka.
- Teheran, Iran – 174 preko standarda.
- Bangkok, Tajland – 97 dana u godini.
- Madrid, Španjolska – 60 dana zagađenja u godini, preko utvrđenih standarda.

Živimo u vremenu kada se bogatstvo države mjeri i sa bogatstvom vjetrova iznad njene teritorije. U EU je izvršena procjena energetske potencijala zračnih strujanja. Proizvodnja električne energije iz vjetrova je pred nama.

Električna energija iz vjetroelektrana je jeftinija i ekološki prihvatljivija od energije iz hidroelektrana i termoelektrana. Za instalaciju jednog megavata u vjetroelektrane potrebno je ulaganje oko 750.000 EUR, za razliku od hidroelektrana gdje je prosječna investicija oko 1,3 miliona EUR, a kod termoelektrana dostiže i do 3 miliona EUR. Valja reći da investicije u gradnju termoelektrana otvaraju najveći broj radnih mjesta (rudnici, transport, opsluživanje...) što je za razvoj Bosne i Hercegovine od najvećeg značaja.

Prema urađenoj studiji, mostarskog Mašinskog fakulteta, energetske polja vjetroelektrane u Podveležju snage 210 megavata, koeficijent iskorištenosti je veći od 30%, dok najunosnija energetska polja u Njemačkoj (koja ima najviše vjetroelektrana u Evropi) imaju maksimalni koeficijent iskorištenosti oko 25%.

Buka koju izazivaju vjetroelektrane, novim tehnološkim rješenjima je znatno smanjena.

Čim zagrmi iznad planina, čobani odmah sjedaju tu gdje se nađu i ne mrdaju. Čobani kažu da se planinom, kad grmi i kada je noć, ne putuje.

Čobani Mumina Makumića na Prenju pričaju: “Dana 10. novembra, 2007. godine, iznenada udari orkanski jugo. U 15 minuta okrenu magla, kiša i snijeg. Malo potom poče oluja sa grmljavinom. Vidimo nema nam stoke. Ovce se zbile u jaruzi ispod Velike Kape. Mi dole, kad u jaruzi mrtvo 107 ovaca. Sve se zbililo u sat vremena.

U iznenadnoj mećavi 19. avgusta 1949. godine, na Prenju, smrtno su stradale Slovenke Ana Modič i Marija Hribar.

Planinar-geograf Kanaet je 1951. godine, zapisao: “Imao sam namjeru da sa mahale Blace na Bjelašnici pređem na Visočicu. Bilo je vedro i lijepo vrijeme. Oko tri sata popodne skrenu mi domaćin pažnju na

sasvim mali oblačić koji se uhvatio oko Prenja. Uskoro će nevrijeme sa maglom. Kada je u planini magla, onda i ja po tri sata lutam oko svoje kolibe, a ne mogu da je nađem – savjetovao je on. Tako je i bilo. Udarila je kiša koja nije prestala nekoliko dana.»

Početak decembra 1962. godine, sedam mladih planinara se smrznulo u orkanskom nevremenu, zasući ledom na samom domaku opservatorije na Bjelašnici. Spomenik nastradalim planinarima na vrhu Bjelašnice, stoji kao upozorenje na divlju ćud i hirovitost planine.

Mumin Maksumić, privrednik iz Konjica, se sjeća događaja na Prenju davnih 80-tih godina, prošlog stoljeća: "Sa Tisovice na Prenju, 17. novembra, krenuli su na silazak sa planine 5 čobana sa ovcama i konjima. U snježnoj mećavi su nestali. Na Tisovicu je noću oko 3 sata, izašlo 28 spasavalaca koje je vodio Arso Kulaš iz Konjica. To je bilo strašno - sjeća se Mumin, te strahovite urlike vjetra pod vrhovima Prenja nikada neću zaboraviti. Ujutro Arso kaže: "Stanite čekaćemo sunce". Zašto da čekamo sunce – upitao sam. Zato što kad sunce izađe stae vjetar. Tako je i bilo.

Čobani i stoka su spašeni. Stradala su dva konja koja su se survala niz planinu.

U našem regionu dogodila se 14. januara 2006. godine, tragedija na zaleđenom Velebitu. Snijeg je pao i omekšao, a onda se zbog bure (sjevernog vjetra) i niske temperature zaledio. Jaka bura je otklizala u ponor i smrt trojicu iskusnih planinara Planinarskog društva «Split» i «Mosor». Nedostatak potrebne opreme, kojom bi se planinari zakačili na led se pokazalo fatalnim. 2010 u zimu na Jahorini je smrtno stradala, van uređene ski piste, mlada banjalučanka pod snježnom lavinom koju su izazvali nesmotreni snowboarderi. Bura (sjeverac) je zaledila "stari" snijeg na koji je pao "novi" i eto uvjeta za snježne lavine i tragediju.

Opasnosti u planini rastu proporcionalno sa nesmotrenošću, pogoršavanjem ili naglom promjenom vremenskih prilika

17

**Eko turističke
netipske aktivnosti u
prirodi**

Područje planina su oblasti koje u sebi sadrže više lokaliteta u kojima se upražnjavaju razne motivske aktivnosti. Sportsko-rekreativne aktivnosti na otvorenom i zatvorenom prostoru i kulturne aktivnosti (ukomponirane kulturne karakteristike) su glavni uzrok turističkih kretanja.

Pored ovih opće poznatih tipskih aktivnosti postoje i tzv. netipske aktivnosti koje se takođe ubrajaju u turističke kao što su branje ljekovitog bilja, skupljanje šumskih plodova, ornitološke i botaničke ture (foto safari), ekološki kursevi, geomorfološka ispitivanja i sl.

U Bosni i Hercegovini se ukrštaju dvije velike florne oblasti, euro-sibirska i sredozemna, a prodiru treća irano-turanska. Prema starim katalozima BiH herbara Zemaljskog muzeja u Sarajevu u BiH je utvrđeno oko 5.134 vrsta viših biljaka, 61 vrsta papratnjača, 565 vrsta mahovina, 300 poznatih vrsta lišajeva (procjena oko 1.000 vrsta) i 549 evidentiranih vrsta gljiva (procjena 15-20 hiljada vrsta). To se može mjeriti samo sa bogatstvom tropskih i suptropskih područja. Mnoge od njih su izrazitog reliktnog karaktera, sa mnogobrojnim endemima.

Sakupljačka stihija uzrokovana poslijeratnim siromaštvom prijeti ozbiljnim posljedicama po biljna staništa. Masovno se otkupljuju korijen lincure (ne plod nego korijen) koja se tamani po planinama što za posljedicu ima nestanak biljke ali i drveni ugalj.

Tzv. Islandski lišaj je potpuno nestao sa planinskih vrhova. Slovenci ga otkupljuju po 4 KM za kg lišaja. Pojedini seljaci iz Umoljana (Bjelašnica) su zaradili preko 4.000 KM od tog posla. O kojim količinama se radi i šteti koja je nanesena biodiverzitetu bosansko-hercegovačkih planina govori i podatak da u veliku PVC vreću može da stane samo par kilograma lišaja.

Čupanje (umjesto branja) ljekovitog bilja, koje za posljedicu ima nestanak biljnih vrsta, valja najstrože zabraniti i rigorozno sankcionirati.

Glavni kupci drvenog uglja i ljekovitog bilja koje se čupa na nedozvoljen način su otkupne firme iz Slovenije, a u posljednje vrijeme i firme iz drugih evropskih zemalja.

Istovremeno Bosnalijek kao najveća farmaceutska firma u Bosni i Hercegovini je nezainteresiran promatrač. Da li je to zbog toga što Bosnalijek već ima gotove proizvode i komponente lijekova sa Dalekog istoka?

U Hrvatskoj osobe sa gljivarskim ispitom mogu ubrati do 10 kg. gljiva, a osobe bez ispita do 5 kg.

Med Fest koji je pokrenuo OXFAM Italija u Trebinju, ima budućnost ako bi se pozicionirao kao regionalni festival meda koji bi prvenstveno prezentirao med koji se proizvodi na području na kojem raste munika u zajednici sa drugim jedinstvenim biljkama. To je područje Bjelašnice, Čvrsnice, Prenja, Orjena, planina u Crnoj Gori, Olimpa u Grčkoj i oblasti u Kalabriji u Italiji. Time bi festival dobio regionalni značaj, a samim tim i svjetski jer munike više nigdje drugo i nema na svijetu.

Naravno to ne isključuje da se na festivalu nude i druge vrste meda, pčelarskih proizvoda i pčelarske opreme kao i razmjene iskustava.

A close-up, high-contrast photograph of a wolf's face, focusing on its eye and ear. The lighting is dramatic, with the wolf's fur appearing in shades of brown and orange against a dark, blurred background. The wolf's eye is sharp and focused, looking slightly to the right. The overall mood is intense and mysterious.

18

LOV

Ubij sve i vrati se sam

Nema inventure životinjskog svijeta. Puca se na sve što se kreće na četiri noge. Lovački savez Bosne i Hercegovine je razjedinjen. Lovačka društva su družine koje okupljaju svo muško stanovništvo u seoskim mjesnim zajednicama u Bosni i Hercegovini i susjednoj Srbiji. Seosko i prigradsko stanovništvo ne interesiraju aktivnosti rijetkih lokalnih sportskih klubova, još rijedih kulturno-umjetničkih društava i tamburaških orkestara... Samo u Federaciji Bosne i Hercegovine evidentirano je preko 60.000 lovaca. Zaboravljena je osnovna zadaća brojnih lovačkih društava, a to je evidentiranje, čuvanje i briga o životinjama.

Jedinstveno mjesto u ovome trenutku u Bosni i Hercegovini, na kojem je zabranjen lov (samo na papiru) i postoji samo foto-safari, je Park prirode Hutovo blato, u kojem je bilo zaposleno dvanaest lovočuvara (danas svi na čekanju). Ptica nema ili ih ima vrlo malo, jer su zaštićene samo u strogo kontroliranoj zoni Parka prirode. U podmetnutom požaru (2011) izgorjelo je oko 80% površine parka.

Zbog loše kontrole lova i ribolova, nedorečenog zakonskog okvira kojim se regulira oblast lova (posebno oblast zaštite ptica), Bosna i Hercegovina predstavlja crnu rupu u kojoj razmjere ove vrste kriminala možemo samo nagađati. Glasnogovornik hrvatskog MUP-a gospodin Zlatko Mehun je svojevremeno upozorio da krijumčarene ptice i velike pljenidbe ulova dolaze ili su iz Bosne i Hercegovine. Krijumčari su uglavnom strani državljani. Za nadati se da će strahovi od tzv. ptičije gripe smanjiti ovu vrstu kriminala u Bosni i Hercegovini.

Planininom valja pažljivo gazdovati. Život planine uzmiče od čovjeka u sve teže i više prostore, koji ne omogućavaju opstanak divljači, i život nestaje.

Umjesto divljačkog pucanja po planinama, šumarska i lovna društva treba da grade hranilice za divljač na višim dijelovima planina. Samo smrtna glad može natjerati zvjeri iz planine da silaze u sela.

Zimski period pokazuje lošu organiziranost državne i lokalnih civilnih zaštita, kada mnoga sela zavijana snijegom stradavaju odsječena od svijeta. Šta onda reći o brojnim lovačkim društvima koja ništa ne čine na spasavanju svoje divljači, ne pripremajući na vrijeme hranilice na planinama i ne iznoseći hranu u vrijeme velikih snjegova.

U Bosni i Hercegovini preko trideset godina nije izvršena inventura životinjskog svijeta. Mnoge životinjske vrste su potpuno nestale, neke zauvijek, a neke će trebati u sretnija vremena koja dolaze, naseljavati. Na planini Visočici je prije rata živjelo oko 2.500 divokoza, a danas nema ni jednog primjerka. Divokoze su (po izjavi seljaka iz sela Grušća) odstreljivane i iz helikoptera od strane vojnika SFOR-a. Stanište divokoza je sačuvano u neprohodnom kanjonu rijeke Rakitnice, ali nema podataka o broju primjeraka. Slična je situacija i na Prenju. Mnogi štampani mediji imaju priloge o prirodi i lovstvu i često objavljuju priloge o sretnim lovcima koji su poslije duge hajke ustrijelili rijetku divljač. U Hrvatskoj ko ustrijeli vuka odgovara krivično, a ako je zvijer nanijela neku štetu, nadoknadu vrši država. Valja reći da u praksi, država Hrvatska izbjegava platiti rijetke odštete čobanima.

U Crnoj Gori je napravljena inventura životinjskog svijeta (1999. godine) na osnovu koje je donesena odluka da je 600 primjeraka vukova optimum, te da je dozvoljen samo tzv. higijenski odstrel.

Brojnost vukova i šakala u Bosni i Hercegovini je nepoznata i očigledno je potrebna kompetentna ekološka studija, koja će procijeniti broj te divljači u slobodnoj prirodi.

Vuk je težak od 18 do 38 kg. i dug (zajedno sa repom) oko 140 do 2,10 cm (kurjak). Životni vijek u prirodi mu je oko 17 godina. Boja krzna mu je od sive do žučkaste i mijenja se ovisno od godišnjih doba i spola. On živi u čoporu od 4-6 jedinki na prostoru od 200-300 kvadratnih kilometara. Vuk je svaštojed koji se hrani divokozama, divljim veprovima ili divljim ovnovima, ali ne napada male životinje kao glodare, ptice ili insekte. Dešava se da uljepša svoj obrok šampinjionima ili divljim bobicama. Od domaćih životinja vuku su najčešći plijen psi i ovce.

Šetač ne treba da strahuje od vuka koji planski bježi od čovjeka. Uostalom, već čitav jedan vijek nije se desio ni jedan incident u Evropi, Aziji i Sjevernoj Americi. Dakle, nema opasnosti za čovjeka. Nećete se igrati Crvenkapice.

Razdoblje uništavanja vukova je prošlost u civiliziranom svijetu. U Hrvatskoj se smatra ugroženom vr-

stom i od 1995. godine, je strogo zaštićen. Potrebno je suštinsko mijenjanje stava ljudi prema vuku, da bi mu se osigurao opstanak.

Vuk u Francusku dolazi iz Italije u kojoj ima oko 450 primjeraka. Početkom osamdesetih godina, primijećen je jedan prema Cuneoa u blizini masiva Mercantour.

Jedan čuvar-posmatrač (garde-moniteur) iz Nacionalnog parka Vanoise (Francuska) primijetio je 1992. godine, po prvi put životinju između dolina Tinee i Vesubie.

Mnoge životinje u Bosni i Hercegovini su vremenom postali zasebni ekotipovi ka što su vuk (*Canis lupus* – kurjak) ili mrki medvjed – *bosniensis*. Bosansko-hercegovački vuk (kurjak) je skoro duplo veći od prosječnog Evropskog vuka.

Za razliku od susjednih zemalja vuk u Bosni i Hercegovini je proglašen nepoželjnom štetočinom i lov je na njega otvoren tokom cijele godine.

Medvjedi su kroz historiju uništavani i cijenjeni. U stara vremena su smatrani nepoželjnima i to je uzrokovalo njihov nestanak u cijeloj zapadnoj Evropi. Danas je postojanje medvjeda znak da su šume visokog kvaliteta. Medvjedi su simbol bogatstva prirode, kojima lokalna vlast može povećati tržišnu vrijednost svih svojih proizvoda, od poljoprivrednih do rukotvorina i turizma.

Medvjedi se kao svežderi hrane biljkama i životinjama (bobice, tvrdi plodovi, kukci, beskičmenjaci, te lešine; rijetko napada i stoku). Ipak su pretežno biljojedi i raznosiči neprobavljenih sjemenki po širokom prostoru svoga kretanja (100-300 km²).

Medvjedi se nazivaju «krovnom vrstom» i za život trebaju velika i mirna područja. Mogu doživjeti i do 20 godina.

Poseban ekotip medvjeda u Bosni i Hercegovini je mrki medvjed (*Ursus arctos*) - (*U.a. bosniensis*).

Pravila ponašanja u staništu medvjeda

Ne hraniti medvjede (svo organsko smeće ponijeti sa sobom da ne privlači medvjede);

Ne prilazite medvjedu, niti bježite od njega (promatrajte iz daljine, a u slučaju nenadanog susreta nemojte bježati, nego samo dajte mjesta da se medvjed povuče). Bježanje može izazvati medvjeda;

Nemojte iznenaditi medvjeda (budite dovoljno glasni da vas medvjed može čuti na oko 30 metara).

Ne dozvolite da se medvjed osjeti ugroženim i da kao jedini izlaz vidi aktivnu odbranu, posebno ako je sa mladima.

U porodici pasa u Bosni i Hercegovini nalazi se vuk (*Canis lupus*), ponekad šakal (*Canis aureus*) i kao najbrojnija lisica (*Vulpes vulpes*).

Pred potpunim istrebljenjem lovom i krivolovom su izuzetno korisne životinje jazavac (*Meles meles*), vidra (*Lutra lutra*), kuna zlatica (*Martes martes*), tvor, hermelin, lasica (zbog skupocijenog krzna).

Visokoplaninski predstavnici glodara kao što su mrmot (*Marmota marmota*) i snježna voluharica, su vjerovatno potpuno zauvijek nestali iz porodice sisara u našim krajevima.

Reliktna voluharica se još uvijek viđa samo na Trebeviću.

Teško je ugrožena i jelenska divljač sa Dinarida, koja je po kvaliteti trofeja na prvom mjestu u svijetu. Ipak jelen (*Cervus elaphus*), srna (*Capreolus capreolus*) i divlja svinja (*Sus scrofa*) su danas najrasprostranjeniji na području Bosne i Hercegovine.

Ugrožena divokoza (*Rupicapra rupicapra*) i izvjesno istrijebljeni kozorog (*Capra ibex ibex*) naseljavaju visokoplaninske predjele.

Kao prava prirodna rijetkost i vrijednost u planinskim šumama, zbog bezobzirnog tamanjenja, danas je veliki tetrijeb (*Tetrao urogallus*) i jarebica.

Umjesto pomoći u spasavanju zavijanih ljudi i divljači dnevni listovi često objavljuju vijesti o ulovu sretnih lovaca.

Iskusni lovac S.T., kako prenosi jedan dnevni list, u društvu sa lovcem E.I. među dosadašnje trofeje upisao je i risa koji spada među prave kapitalce.“ Ris je pobjegao na drvo od moga psa i morao sam dva puta

puccati da bih ga ubio. Risovi su inače velike štetočine i pravi pomor za srne i zečeve“ !? Do sada sam u životu ulovio desetak risova !!!»- kaže sretni lovac.

Primjer drugi lovac A.J. iz Gračanice, loveći patke na rijeci Spreči, ubio je vidru tešku 15 kg !!! „Bio sam iznenađen, jer se smatra da vidre nema na cijelom ovom regionu, ali se nisam zbunio“– kaže sretni lovac !?

Autohtoni ris sa Dinarida je još 1903. godine istrijebljen. Zadnji ostaci Dinarskih risova preživljavaju još u divljim planinama Makedonije i Albanije.

Nakon što su 1973. godine, u Kočevju, u Sloveniji, ispuštena 3 para koja su unešena iz slovačkih Karpata, risovi, strogo zaštićeni, su se proširili na Hrvatsku i Bosnu i Hercegovinu. Ta, tzv. reintrodukcija, je bila najuspješnija od svih provedenih u Evropi.

Ris je u Hrvatskoj strogo zaštićen od 1982. godine. U Hrvatskoj je od 1972. godine vidra trajno zaštićena, ali joj porast populacije ograničava gubitak staništa.

Zahvaljujući donaciji Njemačke, Udruženje šumara, inženjera i tehničara – UŠIT provelo je projekat reintrodukcije dabra u Bosni i Hercegovini. Projekat se proveo na teritoriji općine Donji Vakuf.

Dabar je inače u našim krajevima istrijebljen prije 120 godina, zbog skupocijenog krzna i ljekovitog mošusa. UŠIT sprema i reintrodukciju Malog tetrijeba (*Lyrurus tetrix*).

Divljoj mački (*Felis silvestris*), izvjesno je, prijeti potpuno izumiranje.

Ptice pjevačice i sisari bubojedi (ježevi, krtice, rovčice, slijepi miševi...), su najkorisnije životinje, koje unište više insekata nego što to može da učini čovjek, sa svom svojom tehnikom.

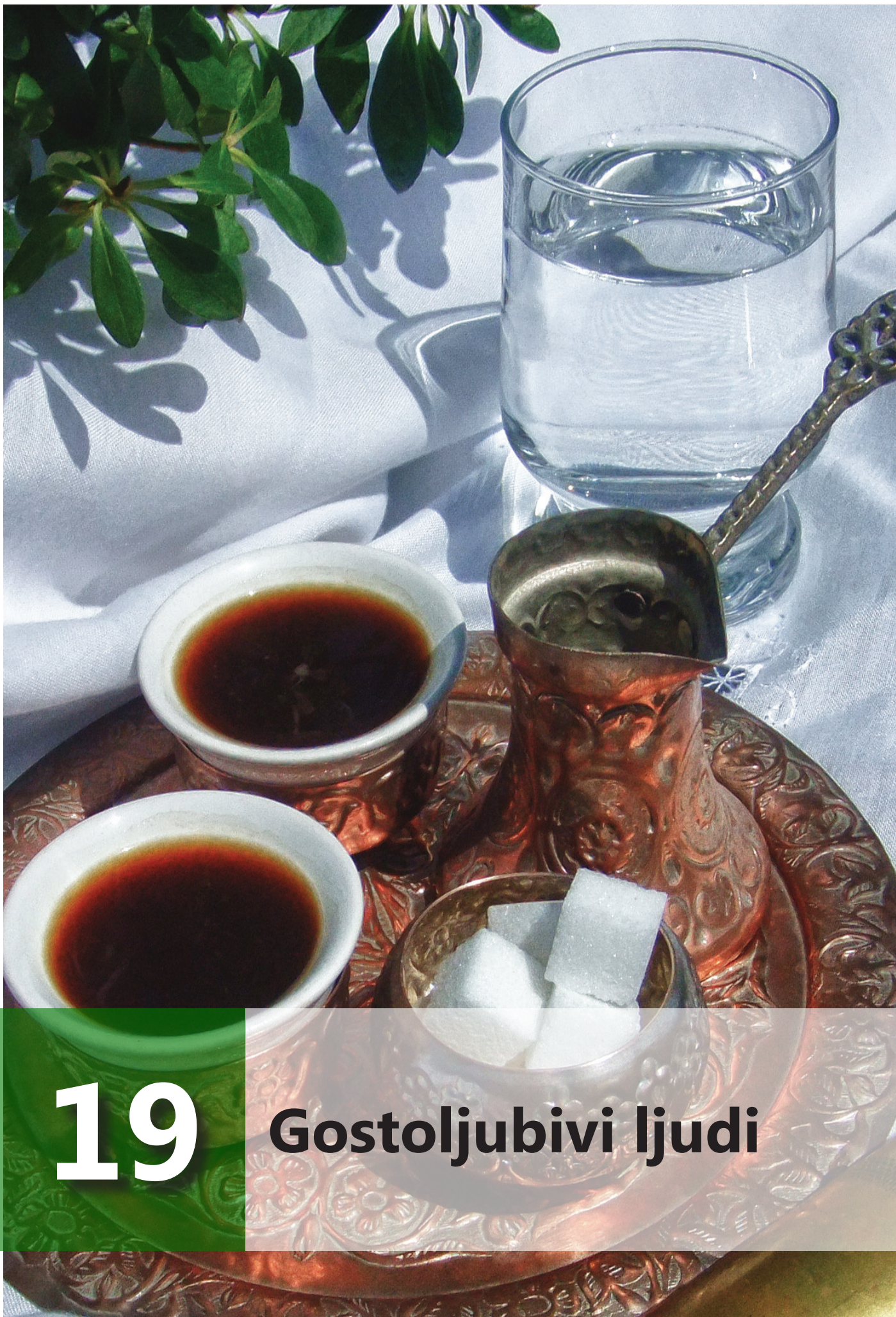
Krupne ekološke promjene, nastale negativnim djelovanjem čovjeka na prirodu, prouzrokovale su nestajanje ili pravu prirodnu rijetkost mnogih životinja u Bosni i Hercegovini.

Lovačko društvo «Miljevica» iz Klادنja za lov nudi medvjeda, srnu i, kako sami kažu, u Bosni rijetkog Velikog tetrijeba (*Tetrao urogallus*). Lovačka organizacija «Kruščica» iz Viteza za odstrel nudi medvjeda, srnu i Velikog tetrijeba - gluhana. Lovačko društvo «Srndać» iz Jajca nudi takođe medvjeda, ali i vuka, kao i društvo «Srna» iz Ključa.

Ali zato lovačka društva «Neretvica» iz Buturović polja, «Koznik» iz Konjica, «Rogatica» iz Krive Drage, «Sarajevo» iz Sarajeva... na repertoaru za odstrel imaju medvjeda, lisice, vuka, srne, divokoze, lještarku, kamenjarke, divljeg goluba, fazana, kune zlatice i bjelice, zeca, divlje mačke, risa, jarebice kamenjarke, šljuke, jazavca, tvora...

Koncept ekološke mreže u jugoistočnoj Evropi koji je završen 2006 godine, je suprotstavljen tradicionalnom pristupu zaštite individualnih mjesta i teži uspostavljanju koridora između zaštićenih oblasti, koje mogu biti linijske, tzv "stepping stones" ili pejzažne, a koje će omogućiti vrstama da koloniziraju nove oblasti i da se slobodno kreću u potrazi za hranom i partnerom.

Valja napomenuti da Međunarodna unija za očuvanje prirode i prirodnih izvora (IUCN – International Union for Conservation of Nature and Natural Resources, 1948, Morgoes, Švicarska) i Svjetski fond za održavanje divljine (WWF – World Wildlife Fond, 1961, Morgoes, Švicarska) usko sarađuju na raznim projektima, kao naprimjer, na zaštiti i očuvanju biljnih i životinjskih vrsta kojima prijete istrebljenje.

19

Gostoljubivi ljudi

Ono po čemu se BiH ističe je duboko ukorijenjena tradicija gostoljubivosti u cijeloj zemlji. Navodi običaj prazne šoljice za kafu postavljenoj za iznenađenog gosta.

Nada se da se neće desiti da sa razvojem globalizacije nestane i tradicije gostoljubivosti.

Primjena ovih vrijednosti u marketinškoj komunikaciji zavisi od prilike i ciljne grupe kojoj se obraćamo. "Prirodne" karakteristike mogu biti važnije za drvnu industriju, vodoprivredu, planinarjenje, a "gostoljubivost" i "kultura" mogu biti zanimljivi za posjetioce koje zanima historija ili kao promocija dobrog mjesta za investiranje.

Tri lokaliteta u starom dijelu Sarajeva: Islamsko Turbe sedam braće (Jediler turbe), Katoličku crkvu svetog Ante Padovanskog i Staru pravoslavnu crkvu na Baščaršiji, posjećuju ljudi bez obzira na njihovu vjersku pripadnost i to je vjerovatno jedinstven običaj u svijetu.

Jediler (turski yediler – sedmorica njih) turbe (mauzolej - natkrivena grobnica) grobnice nevino stradalih ljudi, sarajlije smatraju kulturnim mjestom. Obilazak „Turbeta sedam braće“ uz običaj davanja priloga, sa željom za sreću i zdravlje najbližih, simbolizira vjerovanje sarajlija u dobre ljude "evlije". Narodno vjerovanje kaže da ako neko od srca moli za nešto realno kao što je lično ili tuđe zdravlje pa i porodica, ode jednim putem do „sedam braće“, ubacuje iste novčiće na prozore počev od vrata i pri tom zaželi želju i prouči molitvu, nije važno koje vjere, bitno da je od srca. Potom odlazi drugim putem i šuti, a prvo što čuje od prolaznika tumači kao odgovor na želju.

Tradicija podrazumijeva i običaj davanja priloga u obližnjoj katoličkoj crkvi sv. Ante i Staroj pravoslavnoj crkvi na Baščaršiji.

U Crkvi sv. Ante na Bistriku treba dati prilog i upali se svijeća i zamoli za pomoć. Uz to valja izgovoriti molitvu, bilo koju molilac zna, „samo da je iz srca“. Franjevci su u Bosni i Hercegovini prisutni u kontinuitetu preko 700 godina. Franjevci čuvaju staru ahdnamu (povelju) sultana Mehmeda II iz 1463. godine, kojom je stavio pod svoju zaštitu bosanske franjevce i koja se poštovala preko 400 godina osmanske vlasti u Bosni i Hercegovini. Zbog svog sadržaja povelja se smatra pretečom evropske povelje o ljudskim pravima.

U Staroj pravoslavnoj crkvi na Baščaršiji treba dati prilog i provući se ispod stola na kojem se nalazi kovčeg sa neuništivim tijelom djeteta. Najčešće želje su za zdravlje drugih i djece, odgoj, učenje i slično. Ljudi vjeruju da dio snage kojom bog čuva ovo dječije tijelo od uništenja prelazi i na njih i prati ih do rješenja njihovog problema.

Takvoj tradiciji davanja priloga iz starih vremena svakako je pogodovala pojava islama, koji priznaje prethodne božije poslanike i monoteističke religije za koje smatra da vuku isti korijen iz božije objave. Tradicionalni način davanja priloga, koji se zadržao do dan danas, simbolizira jedinstveno poštovanje stanovnika Sarajeva prema drugim konfesijama ali i ukazuje poštovanje prema komšiji, a to je nešto što je jedinstveno u svjetskim okvirima.

• Kafane

Jedan savjet posjetiocima: prije početka razgledanja, za vrijeme razgledanja i nakon obilazaka pojedinih lokaliteta, primijenite tradicionalni "sabor" (smireno, polako, pomalo, postepeno...), i destinacija će vam se otkriti i pokazati dio svoje ljepote.

A kako upoznati ljude i njihovu gostoljubivost? Predlažemo vam da posjetite neku od mnogobrojnih kafana.

Duboko ukorijenjena tradicija gostoljubivosti u Bosni i Hercegovini vidljiva je kroz gostoljubivost u gradovima i planinskim selima, u tradiciji razgovora uz kafu, u kulturi razgovaranja kao i u praznoj šoljici kafe postavljenoj za nenadanog gosta.

Prva kafana u Zapadnoj Evropi otvorena je u Sarajevu 1534. godine, odmah poslije pojave prve kafane u Istanbulu. Nakon Sarajeva, otvorene su kafane u Foči (1600), Mostaru (1660), Marseillesu (1654), Londonu (1662), Parizu (1672), Beču (1683), Laipzigu (1837)...

Kafa se uzgajala u Jemenu (575 godine), a počela se širiti preko Meke (XV stoljeće), u kojoj su brzo shvatili da "kafa daje vedrinu i osjećaj društvenog blagostanja".

Šoljica kafe u našim krajevima je od davnina bila neizbježan dio gostoljubivosti.

Kafane su se vremenom mijenjale po sadržaju ponude i izgledu ali su do danas ostale dio kulture življenja stanovnika. Obilazak kafića petkom i subotom je postao sastavni dio života mnogih građana, a naročito onih željnih da budu viđeni.

• **Ljudi i događaji**

Bosna i Hercegovina baštini i dva nobelovca, rođenog Travničanina, sarajevskog maturanta i doktoranta Ivu Andrića, dobitnika nobelove nagrade za književnost i sarajliju Vladimira Preloga, dobitnika nobelove nagrade za hemiju ali i jednog od najprevođenijih pisaca na svijetu, rođenog Tuzlaka, Mešu Selimovića. Sarajevski šahovski klub "Bosna" je četverostruki prvak Evrope što do sada nikome u historiji šaha nije pošlo za rukom. Grad baštini najvećeg hrvatskog pjesnika Tina Ujevića, ali i najvećeg pjesnika druge polovine XX stoljeća u Evropi, Mehmedaliju Maka Dizdara...

Čuvena u regionu je muzička pop i rock škola, ali je još čuvenija, i to u svjetskim razmjerama, filmska škola. Ne postoji veliko svjetsko filmsko priznanje, a da ga BH filmski reditelji nisu osvojili. Napokon u Sarajevu su održane Zimske olimpijske igre.

U gradovima širom Bosne i Hercegovine se gotovo preko cijele godine organiziraju razni festivali koji su zanimljiv turistički proizvodi.

Destinacija Drina

20

Istočna granica Bosne i Hercegovine je rijeka Drina. Region podrinja od Srebrenice na sjeveru do nacionalnog parka Sutjeska na jugu je nova destinacija na turističkoj mapi Evrope. Mitska rijeka koja je nekađ dijelila istočno i zapadno Rimsko carstvo, a potom podjelom hrišćanstva djelila uticaj pravoslavne i katoličke crkve, stoljećima je potvrđivala staru poslovicu "More spaja, a rijeka razdvaja". Ali isto toliko stoljeća stanovnici obadvije strane rijeke su živjeli u okvirima istih imperija, prvo Osmanske, potom Austro-Ugarske i napokon Jugoslavije. Danas je to turistička destinacija koja jako potiče dobrosusjedske odnose i predstavlja jedinstveni ekonomski, multikulturni, refugijalni i reliktni ekosistem.

U ovom području se nalaze staroendemične vrste Bosne, Dinarida i Balkana što ovome prostoru daje svjetsku globalnu vrijednost. Slični centri postoje još u refugijumima rijeke Neretve, a takvi tipovi eko sistema danas se sreću još na Pirinejskom i Apeninskom poluostrvu, u Maloj Aziji i na Himalajima. U ovim refugijumima se nalaze najočuvaniji dijelovi prirode čitave Evrope kao što je prašuma Perućica, prašumski rezervati ilirskog crnog bora, mezijska bukva u kanjonima rijeke Sutjeske, istočnobosanska ili Pančićeva omorika u središnjem dijelu kanjona Drine, Žepe i Govze, zajednice crnog graba, crnog jasena, srebrene lipe, bosanskog javora, bjelograbića, oraha te brojne druge endemične zajednice u pukotinama stijena...

Bogatstvo vrsta i brojnost sisara, ptica, gmizavaca, vodozemaca, gljiva. Salmonidnih vrsta riba (mladica i potočna pastrmka)... potvrđuju visoki biodiverzitet područja. Uz obale rastu divlje trešnje, divlje jabuke, divlje kruške, jarebike, maline, kupine, dunjice, orah...

Na listi Svjetske kulturne baštine UNESCO je stara ćuprija Mehmed paše Sokolovića na Drini u Višegradu, posljednje djelo najvećeg arhitekta svijeta Mimar Sinana.

Uz turističku ponudu ruralnog turizma na planinama Zlatibor, nacionalnim parkom Tara i Mokra Gora, željezničkom atrakcijom (Šarganske osmice i Drvengrad) u susjednoj Srbiji, kao i ponudom atraktivnog splavarenja rijekom od Ustikoline do Goražda, rafting kanjonom rijeke Tara (kanjon je na listi Svjetske prirodne baštine UNESCO), sjajne hodačke ture nacionalnim parkom Sutjeska koji obuhvata jednu od posljednjih prašuma Evrope - Perućicu, a sve na strani Bosne i Hercegovine, region neodoljivo privlači poklonike prirodnih vrijednosti, aktivnosti u prirodi i raznolike kulturne baštine.

Sliv rijeke Drine ima tri različita lica. Sjeverni dio plodan ravničarski i gušće naseljen, srednji dio je brdovito i uglavnom poljoprivredno područje i južni veoma rijetko nastanjeni planinski dio. Rijeka Drina sa nekoliko visokih brana predstavlja granicu između Srbije i Bosne i Hercegovine dugu skoro 200 km ali duž te granice postoji ukupno osam graničnih prelaza što omogućava jednostavan obilazak destinacije. Iako je turistička ponuda razvijenija sa srpske strane, rijeka Drina sa BiH strane granice pruža mogućnosti za raznovrsne aktivnosti na vodi.

U regionu djeluje deset pansiona i hotela na bosansko-hercegovačkoj strani granice.

**Turistički proizvodi
destinacije Drina**

21

• Tjentište

U rimsko doba tu je bio burgus (stražarnica). U srednjovjekovnim vremenima tuda je prolazio tzv. «Dubrovački put», a u vremenima Osmanlija tu je postojao prostrani han, koji je mogao da primi preko 600 konja.

NP zatvaraju sa istoka Pivska planina (1.775 m.) i rijeka Piva, a dalje tok Drine do ušća rijeke Sutjeske, zapadno je Zelengora (2.014 m), Lelija (2.032 m), jugoistočno Maglić (2.386 m), te vrhovi Široka Točila (2.297 m), Badanj (2.242 m), Studenac (2.294 m), Volujak (2.337 m), Bioč (2.388 m)... Ispod najviših vrhova jasno se uočavaju cirkovi – nijemi svjedoci ledenog doba, kada su moćni glečeri klizili prema dolinama.

Posebnu ljepotu imaju planinska jezera glečerskog porijekla.

Park je osnovan sa ciljem zaštite spomenika iz Drugog svjetskog rata i zaštite prirode, posebno prašumskog dijela Perućice.

Područje je pod uticajem modifikovane planinske klime. NP Sutjeska je svojevrsna prirodna laboratorija i "otvorena knjiga" prirode pogodan za obrazovanje, naučno-istraživački rad ali i odredište turista, znatiželjnika i zaljubljenika u prirodu.

• Prašuma Perućica

Prašuma Perućica obuhvata slivno područje rječice Perućice (1.290,80 ha) i ubraja se u najveće očuvane prašumske rezervate u Evropi.

U rezervatu nije dozvoljena sječa čak ni bolesnih stabala koja se sruše od posljedica prirodnih katastrofa (usova, vjetroloma, groma...). Nije dozvoljeno ni kaptiranje postojećih vrela.

Područje je bogato endemičnim biljkama i rastinjem. U rezervatu su impresivne površine pod medvjedićim lukom (*Allium ursinum*) koji jača imunitet i koji je danas izuzetno cijenjen u evropskim metropolama. Naziv medvjedić luk je biljka dobila jer je primjećeno da je omiljena hrana medvjeda poslije zimskog sna. Jedno od najvažnijih prirodnih bogatstava parka je brojnost i raznolikost životinjskog svijeta. Medvjedi, srne, lisice i divokoze od divljači te jastrebovi, orlovi i sove od ptica, čine najbrojnije životinjske zajednice. Strogi rezervat je otvoren za naučnike i naučne ekskurzije, a uz najavu za grupe zainteresiranih turista, uz obaveznu pratnju čuvarskog i stručnog osoblja.

• Jednodnevna tura - Hiking od prašume Perućica do Trnovačkog jezera

Vožnja makadamskim putem (18 km) sa Tjentišta do Prijedora (cca 1.600 m n/v). Usput panoramsko posmatranje prašume Perućica i vodopada Skakavac. Pješaćenje do Suhe jezerine cca 1 sat, uspon do Trnovačkog jezera (CG) cca 30 min. Silazak kroz kanjon rječice Suhe cca 1,5 sati. Transfer vozilima do Kazana Suhe (710 m n/v) do mjesta za piknik na otvorenom uz logorsku vatru i roštilj. Fizičke poteškoće: Lagani silazak sa laganim usponom do jezera.

Vidjećete:

Divljinu zapanjujuće ljepote i prašumu Perućicu; vodopad Skakavac visine cca 70 m; panoramski pogled na vrh Maglić (2386) i vrhove Zelengore; ledničko Trnovačko jezero na visini od 1.517 m n/v; kanjon Suhe; mjesto za piknik iz vremena snimanja filmskog spektakla „Sutjeska“ (susret Tita i glumaca Elizabeth Taylor i Richard Burton).

• Jednodnevna tura - Hiking do jezera Gornje i Donje Bare

Vožnja makadamskim putem (12 km) od Tjentišta uz kanjon rijeke Hrčavke do jezera Gornje Bare (1550 m n/v). Impresivni tok rijeke Hrčavke je dug 13.5 km sa visinskom razlikom 1028 m je prepun kaskada, vodopada i velikih padova.

Lagani hiking od jezera za Uglješin vrh (1.859 m n/v) i silazak do jezera Donje Bare (1490 m n/v). Vrijeme pješaćenja cca 3,5 sati.

Vidjećete:

Zadivljujuću divljinu Zelengore; kanjon Hrčavke; lednička jezera Gornje i Donje Bare; jedinstven pogled sa kote Uglješin vrh; spomenike bitki iz Drugog svjetskog rata...

- **Jednodnevna tura - Hiking od Orlovačkog jezera do vrha Bregoč**

Vožnja 19 km asfaltnim putem od Tjentišta, a potom 22 km makadamom do Orlovačkog jezera (1.438 m n/v). Lagani uspon cca 2 sata do vrha Bregoč (2.029 m n/v) planinskog lanca Zelengore. Staza vodi preko otvorenog travnjaka do vrha kroz divljinu zapanjujuće ljepote.

Ručak u planinarskoj kući na jezeru.

Vidjećete:

Planinski prevoj Čemerno (1293); jedan od sedam izvora rijeke Neretve; ledničko Orlovačko jezero; vrg Bregoš sa pogledom na cijeli masiv Zelengore...

- **Jednodnevna ili dvodnevna tura - Kanjon rijeke Tare Svjetska prirodna baština UNESCO**

Rijeka Tara izvire ispod Komova (Crna Gora) na visini od 1.250 m i ima tok dug oko 150 km, a za potrebe raftinga je plovna 94 km sa mnogo bukova. Težina vode po međunarodnoj klasifikaciji je III do V stepena. Kanjon Tare je dug 78 km i jedinstvena je pojava po svojoj dubini 1.000 – 1.300 m. Kanjon je upisan na listu Svjetske prirodne baštine – UNESCO i zbog svoje divlje prirode je nenastanjen. Za potrebe jednodnevnog raftinga koristi se obično start iz Brštanovice (lijeva strana rijeke Crna Gora, a desna strana rijeke Bosna i Hercegovina). Rafting je događaj prirode koji traži aktivno učešće i praćenje uputa skipera. Programi koji se nude za tržište su potpuno bezbjedni i ostavljaju snažan dojam na učesnike i ostaju u dugom sjećanju.

Drugi dan cjelodnevni hiking do jedinstvenog vidikovca na kanjon rijeke Tare.

Vidjećete:

Jedinstvenu divljinu riječnog kanjona; potpuni doživljaj prirode; aktivno sudjelovanje u pokretu za očuvanje rijeka i prirode uopšte, hiking do vidikovca iznad Tare...

- **Jednodnevna tura - Splavarenje rijekom Drinom**

Prvi poznati detaljni opis petodnevnog splavarenja na Drini zabilježio je njemac Heinrich Renner u svom djelu "Bosnom i Hercegovinom – uzduž i poprijeko" napisanom 1895/96 godine u Berlinu. "Prevozno sredstvo na Drini nije ništa posebno; sastoji se od balvana povezanih u splav. No, to putovanje pružilo nam je takvu draž da svakom turistu preporučujemo da ne dozvoli da ga od toga odvrte – zapisao je Renner. Na splavu je napravljen nekakav uzdignuti podij s dvjema klupama i stolom. Prtljag je bio zaštićen od vode, a za hranu se pobrinuo hotelijer iz Goražda. Pečene patke, sir, hljebovi, pivo u bocama, čitava gomila boca sa vinom, voće, te roštilj... bilo je spremno da se posluži... Kako tada tako i danas.

Vožnja rijekom Drinom na splavu, od Ustikoline do Goražda.

Vidjećete:

Doživljaj prirode gdje učesnici učestvuju u istraživačkom spuštanju koje u mnogo čemu označava vrhunac doživljaja na rijeci. Splavarenje ima mnogo pristalica i zbog toga što za aktivno sudjelovanje nije potrebno biti ni sportista ni veslač.

- **Jednodnevna tura - Višegrad – kanjon Drine – hiking na Žepi**

Grad Višegrad je slavan po kamenom mostu sa 11 lukova iz XVI stoljeća koji je upisan na listu Svjetske kulturne baštine – UNESCO, djelo najvećeg graditelja u historiji Otomanskog carstva, neimara Mimar Sinana. Most je dug oko 250 m i širok je oko 10 m. Na sredini mosta je stub sa stihovima pjesnika Badija iz 1571 godine. Gradnja mosta je inspirisala književnika Ivu Andrića za roman „Na Drini ćuprija“ za koji je dobio nobelovu nagradu za književnost.

Vožnja brodicom, spektakularnim kanjonom rijeke Drine cca 1,5 sati do ušća rijeke Žepe. Hiking kanjonom rijeke Žepe cca 1.5 sati do starog mosta na Žepi, spomenikom kulture iz XVI stoljeća koji je svojevremeno premješten uzvodno. Most je takođe inspirisao nobelovca Ivu Andrića da napiše svjetski poznatu pripovijetku „Most na Žepi“.

Povratak brodicom do mjesta za piknik, Stari brod. Ručak specijaliteti od ribe.

Vidjećete:

Most na Drini (Svjetska kulturna baština – UNESCO); kanjon rijeke Drine uz koji rastu endemske šume jedinstvene Pančićeve omorike; zadivljujuću divljinu uz riječni tok Drine; hiking divljim kanjonom rijeke Žepe; most na Žepi iz XVI stoljeća, stare vodenice na Žepi; raj za ribare i ljubitelje prirode...

• **Jednodnevna tura - Srebrenica – rimska Argentaria**

Srebreničko Podrinje sa centrom u antičkoj Domaviji (kraj Srebrenice) je lokalizirano kao područje antičke Argentarije, gdje je bilo i sjedište glavnih rudarskih prokuratora za cijele provincije Dalmaciju i Panoniju. To je široko područje od Jadrana do Mađarske i od bečke šume do ušća rijeke Tise u Dunav. To je glavno rudarsko središte i u srednjem vijeku.

Za franjevački samostan u Srebrenici se vjeruje da potiče iz 1.291 godine, kada su u Bosnu, stigla prva dva franjevca. Po njemu je bosanska franjevačka vikarija dobila naziv "Bosna srebrna – lat. Bosna Argentina".

Srebrenica je postojbina dobrog rudarskog duha, patuljka Perkmana koji je veseo i pomaže rudarima da iskopaju više rude. Srebrenica je nažalost i mjesto genocida kojeg je počinila vojska Republike Srpske u posljednjem ratu u Bosni i Hercegovini.

Vidjećete:

Antičku Argentariju; franjevački samostan i crkvu Svete Marije na Klisi; ostatke rudokopa za koje se vjeruje da ih je kopao patuljak Perkman; pogled na slavni rudarski grad sa ostataka srednjevjekovnog grada Srebrenika; Muzej genocida iz posljednjeg rata u Bosni i Hercegovini...

Destinacija Neretva

22

22. Destinacija Neretva

Rijeka Neretva na svom dugom toku (oko 225 km) prolazi kroz najdublje i najočuvanije kanjone ne samo u Bosni i Hercegovini nego i u svijetu. Rijetki su primjeri klimatske različitosti kao u području sliva rijeke Neretve, u kojoj se smjenjuju mediteranska, submediteranska, umjereno-kontinentalna i tipična planinska klima u gornjem dijelu. Gornji tok rijeke je nenastanjen i predstavlja jednu od posljednjih zona divljine u Evropi. Rijeka je probila i dva impresivna kanjona, prvi u gornjem toku (rafting) i drugi u srednjem toku kroz koji je probijena magistralna cesta. Dubina kanjona koja na pojedinim mjestima iznosi blizu 2000 m uslovala je pojavu više centara endemične flore, faune i vegetacije. Po stepenu biodiverziteta ovo područje se svrstava u najznačajniji i najočuvaniji florističko-faunistički centar na svjetskom globalnom nivou. Jedan od jedinstvenih prostora je kanjon rijeke Rakitnice, a centri endemičnih refugijuma su planine Prenj, Čvrstica i Čabulja.

U podnožju planine Prenj (20 km od Konjica) nalazi se glečersko Boračko jezero (203.000 m²) na nadmorskoj visini od 401 m n/v. U junu, julu i avgustu ovde se može kupati, a u neposrednoj blizini su kanjoni Neretve (gornji kanjon) i kanjon rijeke Rakitnice što je neodoljiv zov ljubiteljima aktivnosti na vodi (rating, kajak, kanjoning...), planinarima, ribarima, alpinistima... Veoma atraktivne pješačke ture iz Konjica su na planinu Visočicu, sa čijeg vrha je jedino moguć pogled na sve vrhove planina preko 2.000 m n/v u Bosni i Hercegovini, kao i ture na visoku dinarsku planinu Prenj (2.103), na kojoj su tragovi nekadašnjih lednika, okolo koje Neretva pravi veliku okuku.

U donjem toku Rijeka Neretva oblikuje neponovljive močvarne pejzaže sa izuzetnim močvarnim staništima biljnog i životinjskog svijeta. Cijeli tok rijeke je prepun jedinstvenim spomenicima kulture.

Mostar je turistički centar Hercegovine. Njegovu toplu klimu štite planine Velež, Čabulja i brdo Hum. Grad je nastao okolo Starog mosta, djelo neimara Hajrudina iz 1566. godine. Stari most i okolna urbana jezgra upisan je na listu Svjetske kulturne baštine – UNESCO.

U donjem toku Rijeka Neretva oblikuje neponovljive močvarne pejzaže sa izuzetnim močvarnim staništima biljnog i životinjskog svijeta. Cijeli tok rijeke je prepun jedinstvenim spomenicima kulture.

Rijeka je poznata po svojoj smaragdno zelenoj boji i raspolaže sa sjajnim turističkim potencijalima.

Prije nekoliko godina jedna amerikanka je upitala načelnika općine Konjic, gospodina Emira Bubala: "Čime bojite ovu rijeku" ?

**Turistički
proizvodi destinacije
Neretva i Sarajeva**

23

• Tura 2 dana – Pješke kroz Sarajevo

Sarajevska dolina je nastanjena još u prahistoriji i naselja su se mijenjala kroz protekle milenije. Današnje ime, Sarajevo (tur. dvor u polju), se prvi put spominje 1477. godine. „Već kod utemeljenja grad su naseljavali ljudi tri monoteističke religije (islamske, katoličke i pravoslavne), a u njemu se govorilo bosanski, hrvatski, srpski, turski, arapski, perzijski, mađarski, njemački i italijanski. Onda su se u Sarajevo sklonili Jevreji iz Španije donoseći sa sobom četvrtu monoteističku religiju i nekoliko novih jezika. Tako je Sarajevo postalo novi Babilon, novi Jerusalem – grad nove jezičke pometnje, u kojem su se jednim pogledom mogle obuhvatiti bogomolje svih vjera Knjige“ – Dž. Karahasan.

Vjerovatno znate da je Sarajevo od početaka modernog turizma (druga polovina XIX stoljeća) jedna od četiri najveće turističke destinacije Balkana, uz Atinu, Istanbul i Dubrovnik.

Vidjećete – pješačka tura 1.

Staro orijentalno jezgro grada u kojem su se susrele i udružile velike kulture juga i sjevera Evrope, zapadnog i istočnog hrišćanstva, islama i judaizma, ali i imperije evropske historije.

Vidjećete – pješačka tura 2.

Zapadno-evropsko lice grada u kojem je nastalo štošta prvo na Balkanu, čak i u svijetu.

• Tura 2 dana – biciklom Olimpijskim planinama Bjelašnicom i Igmanom

Olimpijske planine iznad Sarajeva predstavljaju vododjelnicu crnomorskog i jadranskog sliva ali i granicu uticaja mediteranske i kontinentalne klime. Zbog ovakvih osobina je još 1894 godine, na vrhu Bjelašnice izgrađena prva visinska meteorološka stanica na Balkanu, a druga u Evropi.

Tu je i jedinstveni prašumski rezervat Ravna vala. Najniža temperatura u BiH je zabilježena na Velikom Polju na Igmanu -43,5 C, što je pogodovalo za nekadašnji uzgoj srebrenih lisica, a najviša u Mostaru +46,2 C. Od Bjelašnice na sjeveru do Mostara na jugu, postoji obilježena biciklistička staza.

Onaj ko se odluči posjetiti južnu Bjelašnicu doživjeće dramatičan klimatski obrt ali i divnu i neponovljivu ljepotu. U planinskim selima Bosne i Hercegovine, u kamenim kućama pokrivenim trešnjevim drvetom, visoko u planinama, vrijeme je stalo. Da su tu ljudi živjeli stoljećima dokaz su, jedinstveni u svijetu, sred-njovjekovni nadgrobnici spomenici – stećci.

Vidjećete:

Veliko i Malo Polje (cca 1200 m) na Igmanu, borilišta za nordijske discipline; alpski ski centar i prašumu Ravnu valu; fascinantne pejzaže Dugog Polja na južnoj Bjelašnici; zaštićeni pejzaž sela Lukomir; pogled na kanjon rijeke Rakitnice, posljednje zone divljine u Evropi; nekropole stećaka...

• Tura 1 dan – hiking “Putem srebrene lisice”

Uspon pješke (cca 1300 m) markiranom stazom ili dvosjedežnicom od Štinjeg Dola koja se uspinje crnogoričnom šumom do visine od cca 1680 m n/v. Iznad posmatrača uzdižu se vrhovi Bjelašnice preko dvije hiljade metara, na kojima se skijalo još krajem XIX stoljeća, a ispod u dolini je ski centar (cca 1300 m).

Šetnja sjevernim obroncima planine do planinarskog bivka, a potom silazak kroz šumu (cca 3 km) pored prašume Ravna vala i dalje do mjesta za piknik na Velikom Polju na Igmanu.

Težina staze 1-2 stepena (lak put ili staza i teren bez staza).

Vidjećete:

Skijalište od kraja XIX stoljeća sa kojega potiču i prve fotografije skijaša (1894); olimpijske staze za alpske discipline za muškarce; prašumu Ravnu valu; Veliko Polje na Igmanu, borilište za nordijske discipline i mjesto nekadašnjeg uzgoja srebrenih lisica...

• **Tura 1 dan – hiking do sela Lukomir**

Selo Lukomir na južnoj strani planine Bjelašnice je na visini od 1.469 m n/v na ivici nepristupačnog kanjona rijeke Rakitnice, preko 800 m iznad rijeke, posljednje zone divljine u Evropi. U planinskim selima Bosne i Hercegovine, u kamenim kućama pokrivenim trešnjevom drvetom, visoko u planinama, vrijeme je stalo. Da su ljudi tu živjeli stoljećima dokaz su jedinstveni u svijetu bosanskohercegovački srednjovjekovni nadgrobni spomenici - stećci.

Poljski knez Aleksander Sapieha je još 1802/3. godine, zapisao poetsku inspiraciju koja nam sa ovih spomenika govori o ljepoti ptica sličnih Ibisu, o sablasnim priviđenjima fantastičnih životinja, o rijekama koje teku obasjane svjetlošću zvijezda, mjeseca i nebeskih sunaca, o oklopima viteškim, o turnirima, o kacigama, o konjima i o oružju, o trci gazela, medvjeda, pasa i kurjaka kroz beskrajnu množinu šuma, pejzaža i daljina, uokvireni dekorativnim konopom bosanskih mrtvačkih monilita. Težina staze 1-2 stepena (lak put ili staza i teren bez staza)

Vidjećete:

Meandre Studenog potoka; selo Lukomir, kanjon Rakitnice... Sela na južnoj Bjelašnici su zimi zavijana snijegom i nedostupna. Moguće vrijeme posjete je april – oktobar.

• **Tura 2 dana – hiking na vrh svih vrhova u BiH**

Iznad kanjona Neretve i Rakitnice (sjeverne pritoke) uzdiže se planina Visočica. Rakreativna staza, sjevernom stranom planine, vodi ivicom šume iznad sela sa izuzetno lijepim vidicima, potom dolinom Jelenača sa usponom na vrh Crveni kuk (1733). Težina staze 1-2 stepena (lak put ili staza i teren bez staza) u prvom dijelu i 2-3 stepena (teren bez staza) u drugom dijelu.

Početak pješaćenja, južnom stranom planine, na vrh Visočice je sa nekropole stećaka (Police cca 1600 m), stjenovitim ogoljenim terenom, do visoravni sa malim jezerima i stećcima prema vrhu (Džamija, 1967 m) sa kojega je jedino moguć pogled na sve vrhove u Bosni i Hercegovini visoke preko dvije hiljade metara (Vranicu, Cincar, Vran, Čvrsnicu, Prenj, Bjelašnicu, Treskavicu, Leliju, Bregoč, Volujak, Maglić, Ljubišnju...). To je mjesto sakupljanja energije koju daje uzvišena ljepota bosanskohercegovačke prirode. Težina staze 2-3 stepena (teren bez staza i kamenjar).

Silazak je zapadnom padinom do mjesta za piknik, kilometar iznad rijeke Rakitnice. Silazak vozilima od Grušća polja do glečerskog Boračkog jezera.

Vidjećete:

Lijepi pejzaži iznad sela sjeverne Visočice; fascinantnu dolinu Jelenaču (cca 1300 m) koja je u proljeće jezero; uspon na vrh Crveni kuk (1733 m); nekropole stećaka; vrh Visočice sa jedinstvenim pogledom na vrhove planina u BiH; pogled sa ivice kanjona Rakitnice cca 1000 m iznad rijeke; glečersko Boračko jezero...

• **Tura 1 dan – rafting na Neretvi**

Rijeka Neretva je duga oko 225 km i najvećim dijelom (203 km) protiče kroz Bosnu i Hercegovinu. Poznata je po svojoj smaragdno zelenoj boji. Tok rijeke je veoma nastanjen: Ulog, Oblast Bjelimića sa Glavatičevom, Konjic, Jablanica, Mostar, Čapljina, Počitelj... i raspolaže sa sjajnim turističkim potencijalima. Cijeli tok rijeke je prepun kulturnim i prirodnim vrijednostima.

Rafting na Neretvi je događaj prirode koji traži aktivno učešće i praćenje uputa skipera. Programi koji se nude za tržište su potpuno bezbjedni i ostavljaju snažan dojam na učesnike i ostaju u dugom sjećanju. Spust gornjim tokom rijeke počinje iznad atraktivnog kanjona iznad ušća rijeka Šištica i Rakitnice u Neretvu do tzv. Đajića bukova iznad grada Konjica.

Vidjećete:

Doživjet će te jedinstveni doživljaj prirode; impresivne zidove kanjona na gornjem toku Neretve iz kojih nema povratka nazad; vodopad (cca 6 m) kojom se obrušava rijeka Šištica (istoka iz Boračkog jezera) u Neretvu; ušće rijeke Rakitnice u Neretvu i sudar dva kanjona; piknik na otvorenom...

• Tura 1 dan – hiking i džip safari rimskom cestom

Uspón vozilima iz Konjica ili sa Boračkog jezera (cca 400 m) na nevesinjsku visoravan (cca 800 m). Vožnja trasom rimske ceste preko nekropola stećaka nevesinjskom poljem iznad kojega se uzdiže Velež, najveći prirodni zid u Evropi visok preko kilometar, a dug preko 13 kilometara do starta za hiking iznad sela Postoljani. Cilj hikinga je visoravan Morine (1255) i čuvena nekropola stećaka (UNESCO). Silazak vozilima do odabranog seoskog domaćinstva. Ručak piknik na otvorenom. Sve rijeke na visoravni su ponornice koje se rađaju niže sa drugim imenima. Silazak vozilima sa nevesinske visoravni (cca 800 m) atraktivnim asfaltnim putem preko Podveležja za Mostar (cca 50 m). Težina staze 2-3 stepena (teren bez staza).

Vidjećete:

Trasu stare rimske ceste; atraktivne nekropole stećaka (UNESCO); sela bogate historije; hiking kroz šumu na visoravan Morine sa čuvenom nekropolom; odabrano seosko domaćinstvo; visoravan Podveležje (južna strana planine Velež);

• Tura 2 dana – Mostar (UNESCO) i Hercegovačka transferzala

Početak pješaćenja planinama Velež, Prenj, Čvrsnica, Vran kao atraktivnim dijelovima budućih nacionalnih parkova je iz Mostara (Svjetska kulturna baština – UNESCO). U svijetu je mnogo lijepih mjesta. Neka od njih su izuzetno lijepa. Takve su hercegovačke planine – kažu domaćini.

Vidjećete:

Stari grad Mostar (UNESCO); Jedinstvene poglede sa vrhova hercegovačkih planina koje su krajem XIX stoljeća austrijski prirodnjaci nazvali bosansko-hercegovačke Alpe jer na vrhovima BH planina vlada alpska klima i flora. To je stanište bosanskog bora (munike) koji raste još samo na planinama Crne Gore, Olimpa u Grčkoj i Kalabriji u Italiji. To je živi dokaz da je nekada Apeninski poluotok bio povezan sa Balkanom.

• Tura 2 dana – canoe safari

Doživljaj prirode za sve generacije koje žele uživati u laganom veslanju po mirnim dijelovima rijeka i umjerenim brzacima. Ovaj vid rekreacije pruža trenutke za istinsko opuštanje i doživljaj prirode. Idealne rijeke za canoe safari su pritoke Neretve: Buna, Bunica, Trebižat, Krupa (park prirode Hutovo blato)... Izvor rijeke Bune je jedinstveni spoj prirodne i kulturne vrijednosti u kojoj djelo ljudskih ruku (stara islamska (derviška) tekija uvećava ljepotu djela prirode i predstavlja savršen sklad kulturne i prirodne baštine. Vodopad Kravice na rijeci Trebižat je spektakularan, posebno u proljeće. Učesnici canoe safaria dobivaju potrebnu opremu (prsluke, vesla...) i uz uputstva skipera se bezbjedno spuštaju rijekama u canu dvosjedima.

Vidjećete:

Izvore i tok rijeka Bune i Bunice; dervišku tekiju na izvoru rijeke Bune; begovinu Velagićevo, srednjovjekovni kompleks veleposjedničkih kuća; piknik na otvorenom... Arheološke ostatke veličanstvene rimske Villa Rustica u Čapljini; vinariju Rebac u Trebižatu; vodopad Kravice na rijeci Trebižat; canoe safari onakav kakav je opisao književnik Mark Twain u slavnom djelu „The Adventures of Huckleberry Finn“; kupanje u rijeci i piknik na otvorenom...

Konjic (280 m/nv) je nalazište čuvenog rimskog reljefa (obostranog) sa predstavom Mitre – nepobjedivog boga Sunca koji se čuva u Zemaljskom muzeju u Sarajevu. U srednjem vijeku to je poznati trgovački grad na putu iz Dubrovnika ka Bosni. Na području Konjica se nalaze ostaci srednjovjekovnih utvrđenih gradova Črešnjevo i Bokševac koji se uz Bobovac ubrajaju među tri najveća fortifikaciona sistema u Bosni i Hercegovini. Konjic ima submediteransku klimu gdje uspjeva mediteransko voće (smokva) i najranija trešnja – sladunka. Čuvena je konjička drvorezbarska škola.

Kategorijom Specijalni botanički rezervat zaštićeno je dolomitično područje Vrtaljica kraj Konjica.

Sa više od 3.000 stećaka Konjic predstavlja posebno zanimljivi kraj. Na putu za Jablanicu uz Jablaničko

jezero (hidroakumulacija) nalaze se moteli i auto kamp. Na jezeru je dozvoljena vožnja gliserima. U gradu djeluje šest hotela i motela različite kategorije (2*-4*).

U podnožju planine Prenj (20 km od Konjica) nalazi se glečersko Boračko jezero (203.000 m²). U junu, julu i avgustu ovde se može kupati, a u neposrednoj blizini su kanjoni Neretve (gornji kanjon) i kanjon rijeke Rakitnice što je neodoljiv zov ljubiteljima aktivnosti na vodi (rating, kajak, kanjoning...), planinarima, ribarima, alpinistima... da dađu u zonu ukrštanja mediteranske i kontinentalne klime. Na jezeru djeluje hotel, autokamp i naselje bungalova.

Uzvodno iznad mjesta Glavatičevo nalazi se selo Lađanica, na lijevoj strani Neretve, kojem je najlakše prići sa magistralne ceste preko visećeg mosta na Neretvi. U selu je moguć smještaj u domaćinstvima, a malo dalje nizvodno (oko 1,5 km) na lijevoj pritoci Neretve, rječici Lađanica, nalazi se stari mlin i ribogojilište pastrmke mještana Halila Tucakovića.

Okolne atrakcije: rafting (15 registrovanih rafting firmi) i ribarenje na Neretvi i Boračkom jezeru; salo Lađanica sa visećim mostom i ribogojilištem sa mlinom Halila Tucakovića; hiking na planine Visočica od nekropole stećaka u Kolijevci na Poljicama do vrha Džamija 1.967 m n/m sa kojega je jedino moguć pogled na sve vrhove preko 2.000 m u Bosni i Hercegovini; Prenj – izlazak vozilima preko sela Bijela, a potom pješke preko doline Tisovica (cirk iz ledenog doba) prema vrhovima planine Prenj; Čvrstica, Čabulja, Vran – usponi iz planinskog centra Blidinje, nekropole stećaka u Dugom polju i pećina hajduka Mijata, galerija slika u franjevačkom samostanu i šuma munike (bosanski bor) koja se može naći samo još u Crnoj Gori na planini Olimp u Grčkoj i Kalabriji u Italiji; planinski centar Bjelašnica/Igman; Jablanica; kanjon Neretve; ukomponirane kulturne karakteristike (nekropole stećaka, spomen obilježje iz Drugog svjetskog rata - muzej i ratni most na Neretvi u Jablanici, objekat D-0 komandni centar bivše države Jugoslavije...

Mostar (59 m/nv) je privredni, kulturni, univerzitetski, saobraćajni i turistički centar Hercegovine. Njegovu toplu klimu štite planine Velež, Čabulja i brdo Hum. Grad je nastao okolo Starog mosta, djelo neimara Hajrudina iz 1566. godine. Stari most i okolna urbana jezgra upisan je na listu Svjetske kulturne baštine – UNESCO. U blizini Starog mosta na riječici Radobolji nalazi se Kriva čuprija iz 1562. godine, koja liči na veliki most, zbog čega se pretpostavlja da je starom majstoru poslužila kao uzor i model. U Mostaru su sačuvani mnogobrojni kulturni spomenici (mnogi devastirani u posljednjem ratu) kao Karadžozbegova džamija (1557), Koski-Mehmed-pašina, Roznamedžina, Šarićeva džamija, hamam, sahat kula, stara čaršija sa Kujundžilukom, Bišćevića, Muslibegovića kuća... Grad je podigao spomenike pjesnicima Aleksi Šantiću i Osmanu Đikiću. U gradu djeluje oko 20 hotela i motela različite kategorije.

Blagaj na izvoru rijeke Bune ima očuvanu orijentalnu arhitekturu. Uz atraktivni izvor Bune na kojem se nalaze spomenici kulture, stara derviška tekija, stare vodenice i stari stambeni kompleks (begovina Velagićevo), djeluje nekoliko ugostiteljskih objekata. Iznad izvora, uzdiže se okomita stijena visoka oko 250 m na kojoj se nalaze ostaci starog grada čije porijeklo seže u daleku prahistoriju. Grad su dograđivali Rimljani, potom bosanska vlastela Kosače, Osmanlije, Austrija...

Neposredno iznad izvora nalazi se Zelena pećina gdje je pronađeno naselje iz neolita (3.000 – 2.800 godina prije nove ere). Tri okolne rijeke Neretvu, Bunu i Bunicu posjećuje desetine hiljada znatiželjnika i turista svake godine radi ribolova, canoe safaria i raftinga u donjem toku Neretve. U Blagaju djeluje hotel Ada 3*.

Na dan 24. lipnja (juna) 1981. godine, djeci u malom selu Međugorju u općini Čitluk, se ukazala Blažena Djevica Marija. Od toga vremena hrišćanski hodočasnici ali i vjernici drugih religija, hodočaste u Međugorje koje je postalo svjetski poznato hodočasno mjesto i najveći centar sakralnog turizma u Bosni i Hercegovini.

Međugorje raspolaže sa dvadesetak hotela i pansiona i mnoštvom ležaja u privatnim kućama. U Međugorju djeluje najveći sportski centar u Bosni i Hercegovini, a od 2008. godine u ponudi je prvo etno selo "Herceg" u Hercegovini, a drugo u BiH, poslije etno sela "Stanišić" kod Bijeljine. Etno selo "Herceg" prostire se na 40.000 m², ima tri jezera po 1.000 m² i 60 objekata.

Gastronomska tura dolinom Neretve „Putevima sira, vina i duhana do mora“ nikoga neće ostaviti

ravnodušnim. Tura garantira dobru zabavu i raspoloženje na putovanju tokom kojega gosti imaju priliku da probaju mladi Bjelimički sir, sir i kajmak iz mjeha sa planine Visočice, Nevesinjski sir ili sir iz Domanovića... U vinogorju Brotnjo gosti degustiraju vina od dvije autohtone vinove loze „Žilavka“ i „Blatina“ ali i ribe iz Neretve ili jagnjeće pečenje u Jablanici.

U ponudi je dvadesetak proizvođača vina i obiteljskih podruma.

Okolne atrakcije: Stari grad Mostar (UNESCO); izvor Bune sa starom tekijom, Zelena pećina kraj izvora Bune; canoe safari na rijeci Bunici i Buni; rafting ispod Mostara; svetište Međugorje; vinska cesta; Podveležje (hotel Sunce); proizvođači poljoprivrednih proizvoda i eko farme u Nevesinju, nekropola stećaka u Krekovima, ostaci rimske ceste i nekropole od Nevesinja prema selu Luka; planinski mini centar Rujište na Prenju; manastir Žitomislići, vinogradi Blizanci kraj Čitluka...

Čapljina (9 m/nv) je grad cvijeća. U Čapljini se sastaju riječne doline Neretve, Trebižata, Bregave i Trebišnjice.

Rijeke ponornice kao što je Trebižat sa slapovima (Kravice...) je jedna voda, a pet rijeka sa pet imena: Ričina (čiji je izvor na 900 m n/v) - Vrljika - Tihaljina - Mlade - Trebižat ulijeva se u Neretvu u Strugama kod Čapljinine na visini od 9 m m/v. Slični hidrološki sustavi su i u istočnoj Hercegovini gdje voda izvire pod jednim imenom, a potom ponire i izvire pod drugim nazivom (Zalomka - Buna). Valja znati da je rijeka Trebišnjica u Popovom Polju najveća ponornica na svijetu. U Čapljini je arheološko nalazište 0 kategorije (svjetskog značaja) ostaci antičke Villa Rustica. Aktivnosti na otvorenom su canoe safari na rijeci Trebižat i na jezerima Hutova blata. U Čapljini djeluje hotel Mogorjelo 4*.

Hutovo blato sačinjavaju jezera i rijeka Krupa. To je ornitološki park ptica upisan na Ramsarsku listu zaštićenih područja. Zabilježeno je da tu slijeće oko 228 vrsta ptica.

U Hutovu blatu djeluje motel Karaotok i restoran.

Počitelj je utvrdio i nazvao ga „Eccellentissimum castrum“, mađarski kralj Matija Korvin. Grad je djelimično obnovljen i otvoren za posjetioce. Grad su dograđivali Osmanlije i Venecija. Grad je kandidat za upis na listu Svjetske kulturne baštine UNESCO.

U Počitelju ponovo djeluje čuvena u svijetu slikarska kolonija koja raspolaže sa sedam obnovljenih soba i ponudom privatnog smještaja u starom jezgru grada.

Okolne atrakcije: ostaci antičke vile; vinarija sa kušaonicom Gordan Rebac u selu Trebižat i canoe safari na rijeci Trebižat i jezerima Hutova Blata; foto safari na vodopadu Kravice na Trebižatu; samostan u Humcu kraj Ljubuškog; Ljubuški; obiteljski podrum Jure Sušac u selu Cerno kraj Ljubuškog; vinarija Domanovići; stari grad Počitelj; spomenici kulture u Stocu kao što je Vidoški grad, begovina, vodopad Provalija...; Makova hiža u Stocu kao edukativni i interpretativni centar nematerijalne kulturne baštine Hercegovine...

• Džip safari - Tri ekoturistička itinerera

1. (Na) putevima legendi i tajni – stazama pračovjeka iz najmlađeg kamenog doba koji se bavio sakupljanjem plodova i sklanjao se u pećine (Zelena pećina iznad vrela Bune), preko najstarijeg bosanskohercegovačkog spomenika umjetnosti iz paleolita starog 17.000 do 13.000 godina (Badanjska gravura), prahistorijskih gomila i gradova (Daorson, nacionalni spomenik 0 kategorije svjetskog značaja), vidljivim ostacima rimskih cesta i miljokaza na pravcima: a) Narona – Tasovčići (kod Čapljinine); b) Tasovčići – Stolac; c) Stolac – Gradac (kod Ljubinja); d) Gradac – Ukšići na Ljubovinskom polju; e) Ukšići – Panik na Trebišnjici; ostacima rimskih vila (Villa Rustica, nacionalni spomenik 0 kategorije svjetskog značaja), utvrđenim gradovima, tajanstvenim srednjovjekovnim nadgrobim spomenicima – stećcima... kao i spomen obilježjima iz Drugog svjetskog rata (Jablanica), komandnim centrom bivše Jugoslavije (objekat D-0)... Hipoteza dubrovačkog homerovca da je Odisej lutao Jadranom i da se trojanski rat vodio pod Gabelom kraj Čapljinine još živi samo u turističkim vodičima Hrvatske.

2. Hercegovačkim putevima prema bogu – tragovima kulturnih mjesta i svetišta iz antičkog doba; pravoslavnim manastirima (Žitomislići, Tvrdoš, Zavala...); jedinstvene na svijetu (kombinacija stilova) freske zoografa Georgija Mitrofanovića; jevrejsko svetište sa jedinstvenom pričom (grob rava Moše Danona u Stocu); katolička i islamska baština (franjevački samostan Humac, derviška tekija u Blagaju, Hadži Alijina džamija u Počitelju, Careva džamija u Stocu...).

3. U srcu Hercegovine – vinski obiteljski podrumi i farme sira (obiteljski podrum Jure Sušac iz sela Cerno

kraj Ljubuškog); tradicijski proizvođači hrane i pića; tradicionalna arhitektura (Velagićevina, begovine...) radionice tradicijskih proizvoda; tradicionalni proizvođači duhana i pribori za pušenje (čibuci, lule...); umjetničke zbirke (zbirke u samostanima, umjetničkoj koloniji u Počitelju, zbirka fra Vjeke Bože Jaraka...); hamami, hanovi, musafirhane...

Mađarska željeznica MAV razvija projekat pokretanja luksuznih nostalgija vozova pod nazivom „Royal Hungarian Express“ koji će između ostaloga saobraćati na liniji Budimpešta – Sarajevo – Mostar - Čapljina do Dubrovnika i obratno. Putovanja su veoma komforna. Gost se jednom raspremi (kao na velikim kruzerima) i potom udobno obilazi destinacije.

Program putovanja vozom kroz Bosnu i Hercegovinu za bogatu klijentelu ima sjajnu budućnost.

24

Destinacija Una/Sana

24. Destinacija Una/Sana

Rijeka Una je jedna od najljepših rijeka u Bosni i Hercegovini i susjednoj Hrvatskoj sa kojom je dijeli i čini okosnicu novo proglašenog nacionalnog parka Una. Dužina rijeke je oko 212 km. Izvire u Hrvatskoj velikom snagom na izvoru u zoni reliktnih šuma bukve i crnog graba i nakon dvadesetak metara dalje pravi prvi slap. Ime Una, kao i imena drugih rijeka u Bosni i Hercegovini, potiče iz pradavnih maglovitih vremena. Zbog plodne zemlje i lakog pristupa vodi, oko rijeke Une živi preko 700.000 ljudi. Vode Unca i Une do Martin Broda imaju kvalitet planinske rijeke. Naročite vrijednosti i ljepote pejzažima u slivu rijeke Une daju ekosistemi sedrenih barijera i slapova, kao prirodni fenomeni u ovom dijelu Dinarida i svijeta. Kako sedra raste iz godine u godinu ona mijenja tok vodenih rukavaca, a u dijelovima rijeke se stvaraju mirna sedrena jezera, bogata modrozelenim bakterijama, koja pejzažima daju čaroban izgled. Neprocijenjivu vrijednost ekosistemu rijeke daju brojne vrste riba od kojih su se neke zadržale samo u Uni.

Bajkovito naselje Kulen Vakuf je centar nacionalnog parka Una iznad kojeg se uzdiže veoma strmo brdo sa starim gradom Ostrovičom čija starost seže u prahistoriju. Nasuprot Ostrovici, na desnoj strani rijeke nalazi se strmo brdo Havala, na kome postoji istoimeni stari utvrđeni grad. Dolinom Une od Bihaća do Martin Broda postoji željeznička pruga (Unska pruga) kojom povremeno saobraća turistički voz. Kulen Vakuf raspolaže sa tri motela, vilama za iznajmljivanje, apartmanima u domaćinstvima kao i sobama u domaćinstvima.

Ribarski raj Martin Brod se nalazi na ušću Unca u Unu sa mnogobrojnim bukovima, ribogojilištem, starim pravoslavnim manastirom Rmanj, mlinovima i smještajem u domaćinstvima

Prva rekreativna spuštanja raft čamcima počela su 1960. godine, Velikim kanjonom na rijeci Kolorado u USA. Rekreativno spuštanje rijekom Unom postalo je takođe popularno tih godina. Prva Unska regata je održana 1964. godine, i sa pravom se može reći da su rekreativna spuštanja rijekama kao i upotreba gumenih čamaca (raftova), organizirano počela na rijekama Kolorado i Una.

Rijeka Sana nastaje od četiri jaka kraška vrela, pravi Sansku kotlinu, udara u planinu Kozaru (NP Kozara), obilazi Majdansku planinu i ulijeva se u Unu kraj Bosanskog Novog kao desna pritoka. Izvorišni krak rijeke Sane je rijeka Sanica koja je duga oko 22 km i predstavlja mikroregiju Sanicu. Na putu prema Sanskom Mostu nalazi se još uvijek neistražena, pećina Hrustovača, zaštićeni Specijalni geološki rezervat. Sanski Most je grad cvijeća na devet rijeka. Iznad Sanskog Mosta u Sanu se ulijeva rijeka Dabar dužine oko 4,5 km koja izvire iz spektakularne Dabarske pećine koja takođe još nije istražena. Rijeka je u cijelom toku pitka i predstavlja raj za ribolovce.

Uz rijeku Sanicu se nalazi ribarsko okupljalište, a od mjesta Sanica vodi šetnica do atraktivnog izvora Sanice u dužini od cca 2 km. Kanjonom rijeke Sanice obilježena je biciklistička staza trasom bivše uskotračne pruge koja je nekada od pravca Sanskog Mosta dalje vodila preko Grmeča za Bosanski Petrovac i dalje preko prevoja Oštrej za Drvar.

Izvor rijeke Plive se nalazi iznad mjesta Šipovo i uz obližnje rijeke Janj i Sokočnicu predstavlja raj za ribare i ljubitelje prirode. Na izvoru djeluje ribarsko apartmansko naselje visoke kategorije, a u ponudi je i obližnje slično ribarsko turističko naselje na rijeci Ribnik, desne pritoke Sane.

Plivska jezera su nastala rastom sedrenih barijera i predstavljaju prirodnu vrijednost velikog značaja. Tu su održana najveća svjetska i evropska prvenstva u veslanju i kajak-kanuu na mirnim vodama.

25

**Turistički proizvodi
destinacije Una/Sana
(Pliva)**

Rijeka Una čini okosnicu novoproglašenog NP Una i jedna je od najljepših rijeka u Bosni i Hercegovini i susjednoj Hrvatskoj sa kojom je dijeli. Dužina rijeke je oko 212 km. Veoma hladna izvorska voda izbija velikom snagom na izvoru i nakon dvadesetak metara dalje pravi prvi slap. Ime Una, kao i imena drugih rijeka u Bosni i Hercegovini, seže u maglovita vremena prahistorije. Ribarski raj Martin Brod se nalazi na ušću Unca u Unu sa mnogobrojnim bukovima čija voda ima kvalitet planinske rijeke, ribogojilištem, starim pravoslavnim manastirom Rmanj, mlinovima i smještajem u domaćinstvima.

Nadmorska visina bajkovitog naselja Kulen Vakufa je 305 m. U njemu iz više "vrela" izvire rječica Ostrovica, koja se, nakon toka od oko 500 m, između Kulen Vakufa i Buka ulijeva u Unu kao njena lijeva pritoka. Ova rječica je vrlo bogata vodom i ribom. Kulen Vakuf je centar nacionalnog parka Una. Na lijevoj strani Une, iznad Kulen Vakufa, uzdiže se veoma strmo brdo sa starim gradom Ostrovicom. Svakog putnika ostaci grada upućuju na burnu prošlost i izrazitu vojničku historiju ovoga kraja. Starost Grada je utvrđena do tamnih vremena prahistorije.

Nasuprot Ostrovici, na desnoj strani Une iznad samog Kulen Vakufa, nalazi se strmo brdo Havalala, na kome postoji istoimeni grad. Osmanlije su grad Havalu izgradili u prvoj polovini XVIII stoljeća. Dolinom Une od Bihaća do Martin Broda postoji željeznička pruga (Unska pruga) kojom povremeno saobraća turistički voz. Kulen Vakuf raspolaže sa tri motela, vilama za iznajmljivanje, apartmanima i sobama u domaćinstvima.

U ponudi je više pansiona i motela od Kulen Vakufa na jugu preko Bihaća do Bosanske Krupe na sjeveru i nekoliko hotela kategorije 3* do 4*. Rijeka Una sa okolnim pritokama je odredište ribara iz Evrope pa i svijeta. Kvalitet vode na čitavom toku, popravljaju podzemne vode i kraška vrela.

• **Aktivnosti na otvorenom**

Rafting; canoe safari; ribarenje; pješačenje; planinski bicikl; foto safari bukova na Uni; ostaci starih gradova, Ostrovica, Havalala, Ripač...

• **Program 1. Tura 2 dana – pješke kroz NP Una**

Kroz NP Una i okolni region je obilježeno i uređeno 7 pješačkih staza dužine 2 do 6 km i to:

- Lokacija planina Plješevica, staza dužine 6 km
- Lokacija Gorjevac - Ljutoč, staza dužine 6 km.
- Lokacija Kulen Vakuf (stari grad Ostrovica), staza 5 km.
- Lokacija Kulen Vakuf (stari grad Havalala), staza 3 km.
- Lokacija Martin Brod, staza 2 km.
- Lokacija planina Mala Klekovača (1761 m), staza 4 km.
- Lokacija Štrbački Buk, staza 3 km.

Vidjećete:

Čuvene vodopade kraške rijeke Une u očuvanom prirodnom ambijentu; stare gradove iz prahistorije; planine Plješevicu i Malu Klekovaču sa nezaboravnim pejzažima.

• **Program 2. Tura 2 dana – planinskim biciklom kroz NP Una**

Posjetilac koji se odluči proći kroz 7 markiranih i uređenih staza NP Una i okolnog regiona doživjeće ljepotu života sa prirodom. Staze su dužine 9 do 42 km i povezuju NP Una sa dvije planine, Plješevicom (1646) na zapadu i Klekovačom (1962) na istoku, sa očuvanim prašumskim rezervatima.

- Staza Plješevica (Bihać – Plješevica), dužine 15 km
- Staza Plješevica (Bihać – Bihać), dužine 20 km
- Staza vodopad Štrbački Buk, dužine 12 km
- Staza Kulen Vakuf – Martin Brod, dužine 9 km
- Staza planina Plješevica, dužine 24 km
- Staza Martin Brod – rijeka Unac – Martin Brod, dužine 42 km
- Staza planina Velika Klekovača – prašuma Lom, dužine 30 km

Vidjećete:

Planine Plješevicu i Veliku Klekovaču sa prašumskim rezervatima, rijeke Unac i Unu, nacionalni park Unu sa slikovitim gradovima i selima, ostatke starih gradova, a sve iz privilegovane perspektive planinskog bicikliste.

- **Program 3. Tura 7 dana – ribolov u NP Una**

Fauna riba Bosne i Hercegovine je intenzivno počela da se istražuje još 1882 godine.

Biodiverzitet (raznolikost) riba Bosne i Hercegovine je vidljiv kroz prisustvo 119 vrsta i podvrsta iz 69 rodova i 27 porodica riba od kojih 19 porodica ima samo jedan rod, a od toga 16 porodica samo jednu vrstu. Očuvana područja rijeka Unca i Une u širem dijelu nacionalnog parka su pravi Ribolovački raj.

- **Program 4. Tura 1 dan – pješke kroz grad Bihać**

Bihać (231 m n/v) je centar regiona i zbog obilja vode i šuma, nastanjen je još u dalekoj prahistoriji. Stari utvrda Sokolac, stari bihaćki (islamski) nadgrobni spomenici, kapetanova kula sa stalnom postavkom iz prahistorije i antičkog perioda, gotička crkva iz XIV stoljeća koju su Osmanlije 1592. godine, pretvorili u džamiju Fethiju. Po tadašnjem zakonu crkva se mogla pretvoriti u džamiju ako 50 godina nije imala vjernika. Osvajač srednjovjekovne države Bosne, sultan Mehmed II (Al Fatih) je 28.5.1463 godine, na polju Milodraž blizu Sarajeva izdao prvu Ahdnamu (Ugovor), franjevačkim svećenicima kojom je garantovao slobodno ispoljavanje vjere i imanja crkvi. Tim primjerom, koji Evropa nema u svojoj historiji, je omogućen multivjerski kontinuitet na teritoriji današnje države Bosne i Hercegovine. Zbog svoga sadržaja Ahdnama se smatra pretečom evropske povelje o ljudskim pravima.

Vidjećete:

Ostatke neprekinutog kontinuiteta ljudskog mirnog života koji je bio ugrožen, kroz historiju, samo u trenucima agresivnih ratova.

- **Program 5. Tura 7 dana – ribolov na rijekama Sani i Sanici**

Rijeka Sana je desna pritoka Une. Dugačka je 146 km, sa površinom sliva od 3.370 km². Nastaje od četiri jaka kraška vrela, pravi Sansku kotlinu, udara u planinu Kozaru (nacionalni park), obilazi Majdansku planinu i ulijeva se u Unu kraj Bosanskog Novog. Izvorišni krak rijeke Sane je rijeka Sanica koja je duga oko 22km. Njen sliv od 211 km² predstavlja mikroregiju Sanicu. Glavno naselje je Sanica.

Preporučujemo:

Ribolovno apartmansko naselje na rijeci Sanici.

- **Program 6. Tura 7 dana – ribolov na rijekama Plivi i Ribnik**

Izvor Plive se nalazi iznad mjesta Šipovo i uz obližnje rijeke Janj i Sokočnicu predstavlja raj za ribare i ljubitelje prirode. Na izvoru djeluje ribarsko apartmansko naselje visoke kategorije, a u ponudi je i privatni smještaj u opštinama Šipovo i Jezero. Kategorijom Strogi prirodni rezervat zaštićena je prašuma Janj kraj Šipova, kanjon rijeke Janj prema Kupresu kao i obližnji geomorfološki Spomenici prirode Dragnić i Oličko jezero na Plivi. Plivska jezera su prirodna vrijednost velike vrijednosti. Tu su održana najveća svjetska i evropska prvenstva u veslanju i kajak-kanuu.

Balkana je rekreativno jezero u šumovitom kraju u blizini Mrkonjić Grada. Raspoloža sa nekoliko planinskih domova i jednim motelom kao i naseljem od nekoliko stotina kuća za odmor iznad jezera u kojima je u ponudi branje šumskih proizvoda (ljekovitog bilja, gljiva i drugih šumskih proizvoda sa planine Lisina).

Preporučujemo:

Ribolovna apartmanska naselja u blizini izvorišta rijeka Pliva i Ribnik.

- **Program 7. Tura 1 dan – pješke kroz kraljevski grad Jajce**

Urbana zona starog grada Jajca (360 m n/v) je kandidat za upis na listu Svjetske kulturne baštine UNESCO. Vodopad rijeke Plive koji se obrušava sa visine od 21 m u rijeku Vrbas uvršten je na listu od 12 najljepših vodopada svijeta. Jajce raspolaže sa tri hotela 3*, auto kampom i apartmanskim naseljem, a obnovljen je i stari hotel Jajce 3* na Plivskom jezeru. Okolne atrakcije su Plivska jezera, kanjon rijeke Janj, prašuma Janj, jedinstveni centar egzorcizma – ostatke katoličke crkve svetog Ive u Podmilačju kraj Jajca, rezervat gljiva na planini Lisina, rekreativno područje jezero Balkana, ribarski reviri na izvoru Plive i na Ribniku, edukativna šumska nastamba – Zelenkovac...

Vidjećete:

Veličanstveni posljednji skok rijeke Plive u centru starog grada; vidljive ostatke života ljudi od prahistorije do danas; hram rimskog indo-iranskog boga Mitrasa iz IV stoljeća; mjesto krunisanja posljednjeg bosanskog kralja Stjepana Tomaševića; stari grad Jajce, kandidat za upis na listu Svjetske kulturne baštine UNESCO.

- **Program 8. Tura 1 dan – pećine**

Dođite i vidite čuda prirode, reljefa i vodenih tokova Dinarskih planina – zapisao je najveći BH prirodnjak dr. Mihić. Mnoštvo izvora i vrela, kapavica, jama ledenica, vodenih tokova, vodopada, planinskih jezera, pećina, bunara i čatrnji... samo su dijelovi jedinstvenog hidrogeografskog veza ovih planina. Pećine su još uvijek velike neistražene tajne Bosne i Hercegovine. Niz impresivnih, poznatih pećina na ovom području (Hukavica, Dabarska, Hrustovača, Kozarci...) još uvijek nisu uređene za organizirane posjete. U periodu proljeće-jesen moguće je turistički posjetiti atraktivnu pećinu Ledenicu i spomen tzv. Titovu pećinu kraj Drvara.

Vidjećete:

Titovu spomen pećinu, atrakciju iz Drugog svjetskog rata; atraktivnu osvijetljenu pećinu Ledenicu, ukrašenu pećinskim nakitom, galerijama i tunelima koji čekaju znatiželjnike sa istraživačkim duhom.

- **Program 9. Tura 2 dana – planinskim biciklom trasom stare željeznice**

Sanski Most (162 m/nv) je grad cvijeća na devet rijeka. Iznad Sanskog Mosta u Sanu se ulijeva rijeka Dabar dužine oko 4,5 km koja izvire iz spektakularne Dabarske pećine koja još u potpunosti nije istražena. Rijeka je u cijelom toku pitka i pretstavlja raj za ribolovce.

Turističke atrakcije Sanskog Mosta su atraktivni vodopad rječice Blihe, prahistorijska utvrda Kamengrad (djelimično obnovljen), dovište (molitveno mjesto) Musala iz vremena osvajača, sultana Mehmed II El iz 1463 godine.

Sanica je prije rata bila poznata destinacija seoskog turizma u Bosni i Hercegovini. Mjesto danas raspolaže sa ribarskim apartmanskim naseljem, a u ponudi je i nekoliko kuća. Od mjesta Sanica vodi šetnica do atraktivnog izvora Sanice u dužini od cca 2 km. Kanjonom rijeke Sanice obilježena je biciklistička staza trasom bivše uskotračne pruge koja je nekada od pravca Sanskog Mosta dalje vodila preko Grmeča za Bosanski Petrovac i dalje preko prevoja Oštrelj za Drvar.

Vidjećete:

Atraktivnu trasu bivše austrijske uskotračne pruge koja vodi kanjonom rijeke Sanice kroz mnogobrojne tunele do naselja Sanica i dalje šumovitom planinom Grmeč. Jedinstveni doživljaj prirode.

26

**Raznolikost, hrana i
voda**

Direktni proizvod jedinstvene prirode Programskog područja je hrana i izvrsna pitka voda. Kulinarska kulturna proizvodnja je elemenat kulturnog nasljeđa i identiteta koja se ogleda kroz autentičnost i raznolikost ukusa što je svojevrsni povratak regionalizaciji nasuprot globalizaciji.

Zbog visokog stepena različitosti ekosistema i pejzaža, kulturne raznolikosti i uticajima različitih civilizacija sa istoka i zapada, velikom broju originalnih oblika pasmina životinja i sorti biljaka, genetička raznolikost je nesagledivo bogata ali na žalost još uvijek bez zakonske regulative i uspostavljene banke gena u kojoj bi se očuvao navedeni geofond.

Grčki bog Dionisos i rimski bog Bokus su svijetu ponudili autohtone bosansko-hercegovačke vinove loze "Žilavku" od koje se proizvode vina bistra kao suza i "Blatinu", crvenu i gustu kao krv.

"Živjeli", kaže se kada se nazdravlja punim čašama, gledajući se u oči. Vino se pije uz brojne nacionalne specijalitete sa Istoka i Mediterana; šiš-ćevap, sogan-dolmu, lonac, japrak, pečenu janjetinu i teletinu, ribu... Prije toga se kao predjelo služi kajmak, odlični sirevi i suho meso.

Posebni eko tipovi povrća su tikve i bundeve iz roda Cucurbita; grahovi (Phaseolus vulgaris: čučo, bubnjo, trešnjak, kućičar, mesni, poljak...); kupusi iz roda Brassica; paprika (Capsicum annum); čuvene bamije ((Hibiscus esculentum); lubenice semberke; dinje; te spektar sorti krompira:romanijski, kupreški, fojnički, glamočki, nevesinjski...

Raznolikost ekoklime je doprinjela velikom broju trešanja (alice, ašlame, hašlamuše, hrušćovi, crnice, bjelice); šljiva (bijele, prskulje, mrkulje, savke); krušaka (ječmenke, krivočke, mednjače, takiše, bijeli karamut, crni karamut, krupnjače, jeribasme); jabuke (petrovače, golubače, šarenike, zelenike, senabije, šahmanuše, krompiruše, crvenike...); kao i višnji; kajsija; breskvi; badem; malina; kupina; jagoda; ribizli...

Različita dekorativna flora (cvijeće) krase vrtove i avlije različitim oblicima ruža (đulberšećerka, đulhatma, rutica, bosioak, miloduh, božur...

Mnoge pasmine životinja su vremenom postali zasebni ekotipovi od kojih se ističu:

Bosanski brdski konj; krava Buša; Gatačko govedo; Hercegovački magarac; ovca Pramenka; Domaća balkanska rogata koza; svinja Šiška; psi: Bosansko-hercegovački pastirski tornjak i Bosanski oštrodlaki gonič barak; golubovi: Travnički kratkokljuni, Sarajevski prevrtač, Bihački prevrtač, Zenički prevrtač; srna (Capreolus capreolus) - (C.c. grandis); divokoza (Rupicapra rupicapra) - (R.r. balcanica); divlja svinja (Sus scrofa) - (S.s. reiseri); vuk (Canis lupus) - (C.l. kurjak); kuna bjelica (Martes foina) - (M.f. bosniaca); mrki medvjed (Ursus arctos) - (U.a. bosniensis).

Posebna vrijednost su raznoliki tradicionalni proizvodi pekarstva, mlijeкарства, pivarstva, vinarstva kao i proizvodnja različitih vrsta sireva, koji su nastajali u različitim kulturnim sredinama kroz milenijum dugu multikulturnu tradiciju zajedničkog života.

Iz iskustva "domaće" proizvodnje razvila se specifična industrija prehrambenih namirnica (turšija, "kisele" zimnice, osvježavajući napitci, pekmezi, bestilji...) i alkoholnih pića (hercegovačka lozovača, raki-ja "šljivovica", pivo od ječma i hmelja, "himber" od domaćih jabuka, krušaka, šljiva...).

U "tajnovitim" procesima od najkvalitetnijeg mlijeka bosanskih krava, ovaca i koza, sa ispaša bogatim aromatskim travama, nastali su autohtoni sirevi kao što su:

- Travnički (Vlašički) – Kompleks Vlašića i okolnih planina;
- Masni – Istočna Bosna oko Čajnića, Tjentišta, Sokoca i neki drugi krajevi;
- Presukača – Hercegovina i Piva (Crna Gora); Bosna i Hercegovina: šira područja Gacka, Konjica i Sjemeča;
- Sirac – Bosanska krajina, osobito planinska područja;
- Livanjski – Proizvodi se na kompleksu Cincara i okolnih planina, te na kraškim poljima: Livanjskom, Glamočkom i Duvanjskom;
- Posni – Široko područje Bosne i Hercegovine;
- Suhi ili mješinski punomasni - Hercegovina;
- Svježi kiseli i sušeni kiseli – Područja koja gravitiraju sjevernoj Bosni;

- Zajednica – Istočna Bosna: krajevi gdje se proizvodi kajmak;
- Basa – Bosanska krajina, oko Bihaća i šire (Lika, Hrvatska);
- Kalenderovački – Sjeverna Bosna: obronci Motajice, neki krajevi oko Majevice i Šekovića;
- Tvrdi koziji - Hercegovina;
- Bijeli koziji – Hercegovina i neka podvlašička sela (Bosna);
- Zarica – Istočna Bosna;
- Urda – Sva planinska područja Bosne i Hercegovine.

Razni pritisci na svijet divljine u Bosni i Hercegovini i Crnoj Gori uzrok su nestanka brojnih sorti i pasmina ali je to još uvijek najveći potencijal i komparativna prednost u odnosu na zemlje u regionu i čitavoj Evropi. U budućnosti koja je pred nama bogatstvo jedne zemlje će se mjeriti raznolikošću njenih biljaka i životinja. Dođite i vidite čuda prirode i uvjerite se u njene prirodne moći. "Vaša hrana neka bude vaš lijek, a vaš lijek neka bude hrana" – zabilježio je prvi liječnik svijeta, Hipokrat.

**Agencije organizatori
izleta i proizvodi**

27

Mjesta stacionarnog turizma, odnosno mjesta u kojima se turista zadržava više od pet dana u Bosni i Hercegovini su Neum, Međugorje, banje i planinsko-zimski centri.

U posljednje vrijeme izgrađeni su objekti širom Bosne i Hercegovine, posebno za fly fishing, koji goste zadržavaju sedam i više dana. Razvojem eko turističke ponude u Bosni i Hercegovini gosti će se zadržavati pet i više dana. Region Hercegovine u dubinu od 100 km je određište jednodnevnih izleta organiziranih sa stacionarnog dijela Jadranske obale. Izgradnjom autoceste u Bosni i Hercegovini određišta izleta sa obale Jadrana će ići u dubinu od 300 km.

Interes lokalne agencije je isplativost izleta, a interes turističkog mjesta je razvoj ukupne turističke ponude. Razvojem ponude izleta agencije objedinjavaju usluge velikog broja nositelja turističke ponude na terenu. Treba očekivati rast broja agencija koje će u turističkom mjestu tražiti prihode u poslu organiziranjem prihvatila izletnika.

• Osoblje putničkih agencija

Poslovnica je sastavni dio putničke agencije i upravo je osoblje poslovnice ono koje dolazi u neposredni kontakt s turističkom klijentelom. Agencije moraju posebnu pažnju posvećivati poslovnici, tj. osoblju koje je tu zaposleno. Broj osoblja zavisi od više razloga, među kojima su: veličina agencije i same poslovnice, karakter poslovanja, lokacija, obuhvat poslova s kojima se bavi agencija i poslovnica itd. Obično u poslovnici susrećemo: voditelja poslovnice, šaltersko osoblje, operativno osoblje i pomoćno osoblje.

Voditelj poslovnice je osoba koja mora ispunjavati uvjete propisane Zakonom o turističkoj djelatnosti. Često ga u praksi nazivamo šef poslovnice. Glavni mu je zadatak organiziranje rada poslovnice i kontrola realizacije rada poslovnice. Bitno je da ova osoba u određenim trenucima preuzima na sebe dio poslova koje u dotičnom trenutku ne mogu realizirati njezini djelatnici. Tako ona često preuzima specijalističke i operativne poslove svoje poslovnice.

Voditelj poslovnice je po pravilu odgovoran za:

- Kretanje prodaje
- Finansijski menadžment
- Menadžment ljudskih potencijala

Tipične radne aktivnosti voditelja poslovnice uključuju:

- Nadgledanje odvijanja poslovanja
- Rješavanje pitanja osoblja
- Blisku saradnju sa vođama timova

Za voditelja poslovnice je važno da je sposoban raditi u okruženju stalno rastuće konkurencije. On inspirira cjelokupno osoblje poslovnice, podiže nivo interesa i entuzijazma za dostizanje zadanog nivoa prodaje. Nadgleda zapošljavanje i izbor osoblja isplaću plaća i trening osoblja, a prema potrebi se i lično uključuje u prodaju u poslovnici. Odgovoran je za rješavanje eventualnih problema i reklamacija. Razgovara, savjetuje i nudi pomoć osoblju poslovnice.

Šaltersko osoblje je izravno "na udaru" turističke klijentele i ono dolazi prvo u kontakt s njima. U praksi se na šalterima poslovnica daju informacije i savjeti, prodaju turistički aranžmani, prodaju prijevoznice karte, iznajmljuju automobili, plovila, skuteri, mijenja valuta, prodaju suvenirni itd.

Operativno osoblje realizira doček i ispraćaj gostiju, transfere, izlete, razgledavanje grada, a često preuzima pratnju i vođenje.

Pomoćno osoblje obavlja poslove dostave, čišćenja i sl. Osobito su važni tzv. postulati ponašanja: uvijek na pitanja gosta odgovarati sa smiješkom (riječ „hvala“ može značiti više od zahvalnosti ako je izrečena gostoljubivo i s primjerenim naglaskom); oslovljavati gosta ljubazno i pažljivo; nikada ne ostavljati gosta da dugo čeka; na pitanja odgovarati uljudno i tačno; izbjegavati sva mjesta u hotelu namijenjena gostima; izbjegavati glasan razgovor, žvakanje žvakačkih guma i slično, okupljanje i raspravljanje u grupama; strogo pridržavanje odredbi o zabranjenom pušenju; radna odjeća i obuća mora biti čista i uredna, a nivo osobne higijene žena i muškaraca visoka; muškarci moraju biti obrijani, čiste i podšišane kose, podrezanih noktiju; žene moraju imati urednu i njegovanu kosu, biti diskretno našminkane, izbjegavati

upadno nošenje nakita i slično. Mnogi hoteli zbog psihologije gosta strogo zabranjuju nošenje bilo kakvog nakita osim vjenčanog ili zaručničkog prstena. Naime, nakit se smatra luksuzom, njegovo isticanje iritira, a može asociirati i na nepoštenje i mogućnost potkradanja.

Uspješnost poslovanja putničke agencije zavisi o kvalitetnom i profesionalnom kreiranju, prodaji i realizaciji agencijskih usluga. Za razliku od drugih djelatnosti, u putničkim agencijama poželjno je imati osoblje koje ima viši stepen obrazovanja. Pravilnikom o radu i Statutom, agencije utvrđuju sistematizaciju, popis i opis poslova te osnovne uvjete za realizaciju radnih zadataka.

U praksi obično postoji podjela na:

- komercijalno osoblje
- specijalizirano osoblje
- pomoćno osoblje.

Komercijalno osoblje je zaposleno na komercijalnim poslovima u agenciji. Takvo osoblje mora poznavati opću turističku problematiku, sve turističke usluge i njihove karakteristike, prilike na turističkom tržištu, plasman turističkih usluga te načine prodaje turističkih usluga itd. Putnička se agencija u svom poslovanju oslanja na djelatnike koji imaju specijalizirana znanja.

Specijalizirano osoblje je pretežno zaposleno na poslovima formiranja, prodaje i realizacije turističkih usluga.

Ovo osoblje mora poznavati:

- ugostiteljsku djelatnost općenito, a osobito hotelijerstvo
- različite vrste putničkog prometa.

Takođe u specijalizirana znanja pripadaju znanja iz geografije, historije, kulturne baštine, običaja pojedinih naroda i sl.

Ipak se na poseban način izdvajaju prema opisu svoga rada:

- turistički vodiči
- turistički vodiči – pratioci turističkih putovanja i animatori
- turistički zastupnici.

• **Turistički vodiči**

U Sarajevu je 1879. godine, počelo prvo organizirano pružanje usluga turističkog vodiča.

Danas (2010) u Sarajevu i u Bosni i Hercegovini nema organiziranog pružanja usluga turističkih vodiča. Jedan od velikih svjetskih putnika kraja XIX stoljeća je bio Muhamed Ali paša, praukun Muhameda Alija, osnivača modernog Egipta i brat egipatskog dinasta koji je putovao svijetom kao kulturni ambasador.

U knjizi "Ljetno putovanje u Bosnu i Hercegovinu", opisuje putovanje kroz Bosnu 1900. godine, željeznicom i kočijama.

U Sarajevu je odsjeo u hotelu Evropa gdje mu je u jednom trenutku jedan čovjek u hodniku dao vizit kartu na kojoj je pisalo Husein Olmutz Paša - prevodilac.

Hamdija Kreševljaković je kasnije utvrdio da se radilo o Huseinu Pašaliću, prvom poznatom turističkom vodiču u Sarajevu.

Ta mi je kartica bila od velike koristi - zabilježio je Muhamed Ali paša, jer su na poledini bile odštampane turističke atrakcije koje je valjalo po preporuci neizostavno posjetiti i to: prvo - Antikhana, drugo i treće - Begova džamija i turbe, četvrto - Šerijatska škola, peto - Fabrika ćilima, šesto - Stara srpska crkva, sedmo - Bazar, osmo - Fabrika duhana Sarajevo, deveto - derviški zikr, deseto - Kursiluk (vjerovatno Kuršumlja), jedanaesto - Kozija ćuprija.

Zahvaljujući putopisu Muhameda Ali paše, zabilježeno je da je prvi nama poznati turistički vodič Husein Pašalić, sasvim ispravno prvo preporučivao obilazak muzeja (Antikhane) - odnosno Zemaljskog muzeja koji se u tim vremenima nalazio na drugom spratu zgrade u ulici Čemaluša (preko puta katedrale). Uglednog gosta je posebno impresionirala etnološka zbirka, zatim botanička zbirka i zbirka starog novca i kovanica.

Zakoni o turističkim djelatnostima u regionu definiraju turističkog vodiča: "kao osobu koja ima odobrenje koje regulira Zakon. Turistima pruža usluge pokazivanja i stručnog objašnjavanja prirodnih ljepota i

rijetkosti, kulturno-historijskih spomenika, umjetničkih djela, etnografskih i drugih znamenitosti, historijskih događaja, ličnosti, legendi o događajima i ličnostima, privrednih i političkih zbivanja te pojedinih mjesta i zbivanja". Turistički vodiči obično predvode grupu turista i pružaju im navedene informacije na nekom od svjetskih jezika, ili na jeziku grupe, ako njime vladaju. Moraju suvereno vladati podacima koje pružaju i biti spremni na dodatna pitanja.

Turistički vodiči često rade i poslove turističkih pratilaca.

Zakonodavac u Federaciji Bosne i Hercegovine je donio i određene Pravilnike kao: Pravilnik o upisniku turističkih vodiča, Pravilnik o stručnom ispitu za turističke vodiče i Pravilnik o iskaznici turističkog vodiča. Dakle, poslovima turističkog vodiča ne može se baviti osoba koja ne zadovoljava uvjete propisane u gore navedenim Pravilnicima. Turistički vodiči, polaganjem stručnog ispita, dobivaju uvjerenje o položenom ispitu za turistička vođenja za određeno područje. Putnička agencija turističke vodiče u pravilu ne zapošljava u toku cijele godine, a i kad ih zapošljava (u sezoni), daje im i druge obaveze: doček i ispraćaj gostiju, transferi i vođenje izleta u receptivnim područjima.

Za pružanje usluga turističkog vodiča turistički vodič mora imati odobrenje koje mu izdaje nadležna općina i kanton na čijem području djeluje.

Aktuelni Zakon o turizmu Federacije Bosne i Hercegovine je precizirao ko se može baviti poslovima turističkog vodiča, donio program nastave i odredio ko izdaje certifikat. Zakon, nadalje, ne dozvoljava bavljenje komercijalnim poslovima vodičke službe turističkim zajednicama (koje se finansiraju iz boravišne takse i članarine).

Federalno ministarstvo za okoliš i turizam je pokrenulo edukativne kurseve (koji se plaćaju) na kojima se odškolovala jedan broj turističkih vodiča. Kursevi za turističke vodiče se organiziraju na kantonalnim nivoima. Na kraju kursa učesnicima se uručuju zvanična uvjerenja o položenim ispitima.

Međutim, registracija djelatnosti turističkog vodiča i dobijanje iskaznice podrazumijeva prijavu djelatnosti kod nadležne općine, kao i plaćanje poreza i doprinosa. Djelatnost turističkog vodiča podrazumijeva i vođenje knjigovodstvene evidencije i posjedovanje pečata firme. Rezultat toga je da imamo samo nekoliko vodiča sa dozvolom za rad, a najveći problem za turističke agencije je taj što praktično nema popisa raspoloživih turističkih vodiča, kontakta sa njima, nema utvrđenih tarifa razgledanja gradova, utvrđenog minimalnog standarda vođenja, a posebno kontrole kvaliteta vođenja.

BiH je odredište turista iz Evrope i svijeta ali i odredište mnogih kulturnih poslovnih i sportskih skupova. Državne službe koje prate oblast turizma i rade na njegovom razvoju postoje samo na nivou entiteta, a na nivou države turizam formalno prati Ministarstvo vanjske trgovine i ekonomskih odnosa Bosne i Hercegovine.

Udruženje turističkih agencija - UTA je moguća adresa za uspostavljanje vodičkih službi u Bosni i Hercegovini, naplate vodičkih usluga, njihovo evidentiranje, plaćanja poreskih obaveza i drugih poslova od interesa za posjetioce i turističke agencije koje su jedine meritorne za prodaju turističkih proizvoda odnosno vođenje poslova posredovanja u turizmu.

Udruženje bi moralo da ažurira spiskove raspoloživih turističkih vodiča po imenima, jezicima vođenja, nivoom poznavanja jezika, nivoom poznavanja turističkih atrakcija, utvrdi cjenovnik razgledanja, odredi minimalni standard vođenja (radijus vođenja, dužina vođenja...), ustroji naplatu usluga vođenja i njihovog oporezivanja, i sl.

Turistički vodiči valja uvijek da imaju u vidu da je brend destinacije mješavina osnovnih karakteristika koje ga čine vrijednim pamćenja. To je trajna suština mjesta, koja ga čini različitim od svih drugih mjesta (i konkurenata).

Ono što je važno jeste da ta osobenost postoji u očima posmatrača, tj. ona mora biti realna i vjerovatna.

Unutar tri velika dobra Bosne i Hercegovine (priroda i aktivnosti u prirodi, gostoljubivost i kultura) turistički vodič ima zadatak da na revijalan način, spomene neke od ključnih elemenata turističke promocije (brendove) navedenih dobara u svom kantonu.

Ono što je važno za svakog turističkog vodiča je da spomenuti brendovi moraju biti vidljivi oku promatrača (turista). To znači da vodič neće interpretirati ključne elemente (brendove) velikog dobra – prirode u, naprimjer, zatvorenom prostoru ili na ulici grada (izuzev ako iz te ulice nema lijepi pogled na prirodu).

• Turistički vodič – pratilac putovanja

Turistički pratilac je osoba koja obavlja operativno-tehničke poslove u vođenju i praćenju turista te daje turistima osnovne informacije tokom putovanja. Veoma je važna uloga turističkih pratilaca u realizaciji turističkih aranžmana. Ove osobe obično asistiraju pri grupnim putovanjima, a njihova briga se svodi na sljedeće: stručno vođenje grupe pri čemu se daju informacije o specifičnostima područja kroz koja se prolazi. Posebno su važne informacije o krajnjem cilju putovanja. Tehnička asistencija vodi računa o funkcioniranju svih tehničkih detalja na putovanju (posebno je važna njihova uloga u rješavanju nepredviđenih situacija). Za ove djelatnike veoma je bitno iskustvo koje se stiče na putovanjima, a koje se prenosi kroz praksu na turističkom tržištu. Važno je da osobe koje se žele baviti ovom djelatnosti saslušaju iskustva "starijih pratilaca", te prije uključivanja u ovakve poslove stažiraju na putovanjima koja će ubuduće pratiti. Za agenciju nisu sva putovanja ista pa prema tome moramo voditi računa o pratnji koja ovisi o vrsti aranžmana kao i vrsti klijentele na putovanju. Naprimjer, kada organiziramo stručna putovanja, posjete izložbama, kongrese i sl., stručni vodiči i pratioci ne mogu biti bilo koje osobe. U takvim okolnostima agencija obično angažira posebne visoko kvalificirane osobe (najčešće iz područja tematike koja se vodi).

Veoma važna vještina koju mora da posjeduje turistički pratilac je posjedovanje znanja i iskustva u psihosocijalnoj komunikaciji na putu. Pri putovanju naprimjer, autobusom veoma je teško uskladiti trenutne zahtjeve i želje putnika kao što su: uključena/isključena klima; uključena/isključena ventilacija; navučeni/skupljeni zastori za sunce; utišana/pojačana muzika; izbor narodna/zabavna muzika... Pratilac putovanja valja da vodi računa da je umor putnika često uzrok mnogih neutemeljenih primjedbi.

Iskustvo u turističkoj djelatnosti je stvorilo i neka nepisana pravila ponašanja turističkog pratioca kao i ophođenja sa putnicima ali i vozačima prilikom izvođenja turističkih aranžmana avionom, busom, brodom, pješke...

Turistički pratilac na početku turističkog putovanja, naprimjer autobusom, stoji vani ispred prednjih vrata busa sa akreditacijom oko vrata i pozdravlja putnike. Za to vrijeme vozači (obično dva vozača) pomažu putnicima da ukrcaju prtljagu. Pratilac vodi računa da su svi prijavljeni putnici na mjestu polaska, podsjeća putnike na putna dokumenta i objavljuje polazak u tačno dogovoreno vrijeme.

Prvih petnaest minuta odvijanja turističkog putovanja je najvažnije za pratioca putovanja ali i za pravilno odvijanje putovanja u cjelini. Ako se pratilac nije obratio putnicima u tom roku nepovratno je izgubio mogućnost pravilne komunikacije sa klijentima na putovanju.

Pratilac dakle mora, nekoliko minuta nakon polaska da se predstavi putnicima, da predstavi vozače i podsjeti putnike na program putovanja predviđen za taj dan. Nakon toga pratilac mora da podsjeti putnike na pravila ponašanja u autobusu (nema pušenja, nema žvakaćih guma, odlaganje otpada, eventualno objasni na koji način prihvata muzičke CD-ove putnika...), objasni upotrebu poluga na sjedištima kao i način reguliranja ventilacije, zvučnika, svjetla..., a nakon toga da prođe kroz autobus i da sa većinom putnika popriča i eventualno ih rastereti viška prtljaga u krilu. Tek nakon ovih nabrojanih rutinskih radnji, pratilac putovanja je na pravilan način uspostavio komunikaciju sa grupom na polasku putovanja. Jasno iskazana pravila ponašanja putnika prilikom vožnje autobusom (zabranjeno šetanje ili stajanje u toku vožnje, slobodna staza kroz autobus, zabrana obaranja sjedišta i spavanje prilikom ulaska službenog lica (granica)... predupređuje nesporazume u toku vožnje i olakšava komunikaciju sa putnicima. Ono što je važno je da vozači turističkog autobusa ne komuniciraju sa putnicima. Vozači samo odgovaraju na direktno postavljena pitanja bez komentara. Pratilac putnike obavezno upozorava na mogućnost otuđenja stvari i novca na putovanju, hotelskoj sobi, restoranu...

Osim svega pobrojanog i mnogo toga drugoga što nije rečeno djelatnost pratilaca putovanja je veoma delikatan posao koji zahtijeva bogato iskustvo.

UTA BiH je dobila finansijsku podršku Ministarstva za okoliš i turizam FBiH za organiziranje kursa za pratiocje turističkih putovanja i animatora u turizmu. UTA BiH je u partnerstvu sa OXFAM Italija ured u Sarajevu, pokrenula aktivnosti za organiziranje navedenih kurseva obuke. Svaki polaznik će dobiti priručnik i program obuke.

Animacija dolazi od latinske riječi animare što znači 'udahnuti dušu'. Turistička destinacija bez duše je kao i brak bez ljubavi. Da bi turistička destinacija postala atraktivna, da bi se gosti u njoj dobro osjećali, da bi mogli uživati u Bosni i Hercegovini, tradiciji i u svemu onome što naša zemlja može ponuditi, postupcima i tehnikama animacije i organizacijom događanja može se postići odličan rezultat. Nama ne treba animacija

kakva je u Ibizi, Riminiu, Antaliji, Charm El-Cheikhu... Mi namjeravamo kroz naš poseban stil koji će biti u skladu s našom multikulturom i tradicijom postići da gosti koji dođu u Bosnu i Hercegovinu budu sretni i zadovoljni i da ostvare svoje snove. Potaknut ćemo im ljubav prema našoj zemlji, stvorit ćemo uslove da se zaljube u našu zemlju, očarat ćemo ih... Želimo goste koji će u Bosnu i Hercegovinu dolaziti tokom cijele godine i za to biti spremni platiti. Ne želimo biti jeftina destinacija!

Prevelika brojnost posjetilaca ne treba da bude cilj ali bi dobro bilo turizam promovirati kako bi on mogao za sobom povući druge djelatnosti.

Valja znati da je moto savremenih gostiju Carpe diem (iskoristi dan) i da uz to ide i noćenje, ishrana, prodaja opreme, obuće, odjeće, suvenira, razne usluge..., a sve to zajedno podiže nacionalni bruto proizvod.

• Turistički zastupnik

Zakon o turističkoj djelatnosti definira turističkog zastupnika: "To je građanin koji zastupa domaćeg, odnosno stranog organizatora putovanja ili posrednika u odredištu putovanja. Obaveze i poslovi turističkog zastupnika jesu: štiti interese i prava putnika i organizatora putovanja, odnosno posrednika kod davanja usluga, pružati obavijesti i upute putnicima u realizaciji programa putovanja i dodatnih usluga, naručivati dodatne usluge u ime organizatora putovanja, odnosno posrednika prema dobivenim ovlastima, posredovati u pribavljanju dodatnih usluga za putnike (izleti, kulturne i sportske priredbe i sl.), obavljati i druge poslove potrebne za zaštitu interesa putnika i organizatora putovanja, odnosno putnika." Turistički zastupnik (a ranije turistički predstavnik) jest osoba koja za račun neke putničke agencije obavlja određeni dio poslova u mjestu trenutnog boravka turista. Turistički zastupnik je osoba koja je privremeno stacionirana u turističkom odredištu. On neposredno povezuje organizatora putovanja s realizatorom usluga iz tog programa u turističkom odredištu. Štiti interese organizatora putovanja i turista koji su na aranžmanu. Vodi brigu o kvaliteti svih usluga koje su sadržaj turističkog aranžmana, a pružaju se u turističkom odredištu te neposredno utječu na njih. Glavne su dužnosti zastupnika: prihvat klijenata, organizacija sastanaka dobrodošlice, svakodnevne informacije klijenata, prodaja izleta itd. Zastupnik mora voditi i propisane evidencije koje mu je zadala putnička agencija koju zastupa, a dostavlja ih agenciji. Turistički zastupnik je osoba koja je 24 sata na usluzi svojim gostima. Prema tome osobe koje se žele baviti ovim poslom moraju biti zdrastveno, psihički i fizički jake, jer inače ne mogu izdržati dnevna opterećenja koja im se postavljaju. To su zapravo „kontrolori“ realizacije obećanih usluga u aranžmanu agencije kojima je zadatak osigurati klijentu usluge za koje je uplatio svoj novac.

• Proizvod putničke agencije

Turistički aranžman (paket aranžman, paušalno putovanje) je proizvod putničke agencije. Turistički aranžman je skup dvije ili više usluga koje se nude na tržištu zajednički po jedinstvenoj cijeni i te usluge podmiruju turističku potrebu u cijelosti ili u nekom njezinom dijelu. Kod turističkog aranžmana pojavljuju se dvije vrste potrošača:

- krajnji korisnik usluga (aranžmana) – turist
- poslovni partner – kupac – putnička agencija

U svome turističkom proizvodu (aranžmanu) agencija može nuditi više pojedinačnih usluga raznih proizvođača kao jedan proizvod po jedinstvenoj cijeni. Turistički aranžman organizator putovanja sačinjava na bazi prethodnog poznavanja zahtjeva na konkretnom tržištu i plasira ga putem odgovarajuće mreže distributera (detaljističkih putničkih agencija) uz jedinstvenu paušalnu cijenu.

Aranžman se prodaje po utvrđenoj cijeni koja ne predstavlja zbroj pojedinačnih cijena usluga uključenih u aranžman, nego je niža od toga zbroja. To agencija može učiniti, jer postoje posebni odnosi između nje i partnera unutar kojih se posebno utvrđuje cijena. Agenciji mogu biti odobreni popusti i provizije (to je razlika između cijene dobavljača i prodajne cijene tog proizvoda).

Paušalna cijena ne omogućava kupcu paket – aranžmana utvrđivanje cijena pojedinačnih usluga iz aranžmana (smještaj, prehrana, prijevoz, transfer i sl.) ili ostalih troškova koje je imao organizator putovanja (promidžbene aktivnosti, administrativni troškovi i organizacija prodaje) kao i njegovu dobit za cjelokupnu aktivnost.

Osnovni princip formiranja cijene aranžmana jest da zbroj prodajnih cijena po kojima bi klijent dobio pojedinačne usluge iz aranžmana, kad bi ih tražio izravno od njihovih realizatora, ne smije biti man-

ji od cijene agencijskog aranžmana. Prekršajem se smatra prodavati pojedinačnu uslugu uključenu u aranžman po cijeni višoj nego što je dobivena od dobavljača. Primjerice, ako je zrakoplovna karta 1.000 KM, mora se prodavati po toj ili nižoj cijeni, ali nikako po višoj.

Posebna pažnja mora se posvetiti kvalitetu aranžmana. U turističkom aranžmanu jako je važna vremenska usklađenost između usluga. Svaka vremenska neusklađenost, odnosno preuranjenost ili kašnjenje, za sobom povlači niz problema u izvedbi aranžmana. Na primjer, ako smo kasnili u dolasku u destinaciju, za toliko nam se skraćuje vrijeme boravka i obilaska (to je jako bitno kod proputovanja i obilazaka usputnih destinacija na putovanju do krajnjeg odredišta). Organizatori putovanja kao "proizvođači", nastoje zadovoljiti svoje interese i interese klijentele. Uspješnost poslovanja putničke agencije ovisi o mogućnostima plasmana njezinih "proizvoda" i usluga.

Dobro poznavanje tržišta postiže se istraživanjem tržišta. To je najsigurniji način da se doznaju potrebe, želje i mogućnosti potrošača, utvrdi asortiman, uvjeti i cijena dobavljača i sl. Istraživanje turističkog tržišta za potrebe posrednika (agencija) je postupak, temeljen na primjeni znanstvenih metoda, kojima se prikupljaju, analiziraju i interpretiraju podaci radi dobivanja informacija koje su potrebne za donošenje odluka u poslovanju.

• Sadržaj programa aranžmana

Kako izabrati iz velikog broja usluga one prave i kako ih inkorporirati u turistički aranžman koji će se plasirati na tržištu ispravnom cijenovnom politikom? U svrhu utvrđivanja sadržaja turističkog aranžmana potrebno je donijeti sljedeće odluke.

Izbor cilja putovanja – (odredišta / destinacije(a)) – preduvjet je uspješnog aranžmana. Nekada je taj cilj bio samo odredište, a danas je i put do njega (itinerer) dio ukupnog zadovoljstva. Itinerer je uvjetovan izborom poslovnih partnera. Ako se radi o kružnom putovanju, nema krajnje destinacije kao cilja, već su jednako važne sve tačke na tome putu.

Izbor atraktivnosti određuje koje ćemo atrakcije obuhvatiti aranžmanom, kao i to koju ćemo atraktivnost staviti u prvi plan nekog aranžmana što ovisi o segment tržišta kojem se obraćamo. Što je destinacija atraktivnija, prije će se donijeti odluka o putovanju upravo u tu destinaciju. Rangiranje pojedinačnih atraktivnih čimbenika na skali atraktivnosti stvar je subjektivne ocjene svakog pojedinog turista. U turizmu je ponašanje mase podređeno individualnoj psihologiji – psihologiji pojedinca.

Izbor pojedinačnih usluga (prijevoz, smještaj, prehrana, rekreacija i sl.) temelji se na strukturi turističke klijentele za koju moramo imati adekvatnu uslugu, a čiji sadržaj određujemo na temelju analize istraživanja turističkog tržišta. Ostale usluge (transfer, usluge receptivnih agencija i sl.) također ulaze u osnovne elemente turističkog aranžmana. Najčešće, zbog boljeg poznavanja situacije u receptivnom odredištu, agencija prepušta usluge transfera, izleta i sl. domaćoj receptivnoj agenciji. Bitno je odabrati relevantnu receptivnu agenciju koja će realizirati takve usluge za našu agenciju. Osnovno je odabrati one sadržaje u ponudi koji odgovaraju dobi pretežnih posjetitelja, kako boravak ne bi prešao u monotoniju.

Vrijeme u kojem se aranžman realizira odnosi se na vrijeme trajanja turističkog aranžmana.

Cijena aranžmana kod klijentele ima odlučujuću ulogu za donošenje odluke za kupovinu turističkog aranžmana. Upravo zbog toga agencija mora znati kojoj klijenteli namjenjuje koje aranžmane. Putnička agencija mora zaštititi sebe i svoju klijentelu. Radi toga agencija daje pismeno uvjete pod kojima se aranžman realizira te navodi prava i obaveze obadvije strane. Agencija tu obično navodi: prijavu za putovanje, sadržaj aranžmana, posebne usluge, plaćanje, cijene, putni dokumenti, otkazivanje putovanja od putnika, osiguranje od otkaza, carinske i devizne propise, otkazivanje putovanja od organizatora putovanja ili promjenu programa, reklamacije, zdravstvene propise, prtljagu, priključene letove, gubitak dokumenata, informacije, upozorenja. Posebno u uvjetima putovanja moramo navesti "rizične trenutke" aranžmana, naprimjer upotrebu: "bungee jumpinga", unajmljivanje skutera, penjanje na ograde balkona i preskakanje, uništavanje imovine, ponašanje na ulici i ostalim javnim mjestima i sl. (zavisno od odredišta i zemlje u kojoj se boravi).

Svaka agencija ima svoj model izrade aranžmana koji primjenjuje u praksi. Stvaranju aranžmana pridaje

se velika poŕnja jer je to zahtjevan posao za svaku agenciju. Sam proces stvaranja turističkog aranŕmana sastoji se od više faza i to:

- određivanje okvirnog programa
- izbor ponuđača usluga i sklapanje ugovora o uslugama s dobavljačima
- sastavljanje kalkulacije i utvrđivanje prodajne cijene aranŕmana
- objavljivanje programa na tržištu
- organizacija prodaje
- buking (uknjiŕba)
- realizacija aranŕmana
- obračun aranŕmana

- Set informacija i savjeta za brend: smjernice brenda trebaju biti izrađene i distribuirane ključnim zainteresiranim stranama u Projektnom području i van njega. Tu bi trebalo jasno objasniti na koji način zainteresirane strane u svim sektorima (napr. Turizam, drvna proizvodnja, vodoprivreda, unutarnje investicije, izvoz, diplomatija...) mogu primjenjivati vrijednosti brenda u svojim marketinškim aktivnostima.
- Strategija angažovanja zainteresiranih strana: onaj koji je odgovoran za dalji razvoj turizma u Projektnom području trebao bi izraditi strategiju za angažovanje i redovan rad sa ključnim zainteresiranim stranama industrije turizma. Svrha toga jeste da oni razumiju tržišni potencijal, prate najnovije trendove na ključnim međunarodnim tržištima.
- Strategija angažovanja zainteresiranih strana trebala bi uključivati i druge sektore i organizacije koje nisu dio industrije turizma u Programskom području, a kojima je u interesu da i one imaju koristi koje proističu iz imidža brenda.
- Radionice o brendu: kada se izradi grupa smjernica za brend i strategija angažovanja zainteresiranih strana, bilo bi od koristi da se održe radionice o brendu kako bi se zainteresiranim stranama objasnilo kako da primjenjuju vrijednosti brenda u svojim marketinškim aktivnostima.
- Ova Strategija brendiranja trebala bi biti provedena u kontekstu Okvira strateškog marketinga koji identificira niz aktivnosti koje treba preduzeti da bi se turistički itinerer na Programskom području reklamirao kao turistička destinacija (ili dio šire destinacije). Strategija brendiranja je dio navedenog Okvira. Ona ne bi trebala biti tretirana odvojeno od drugih marketinških aktivnosti.

Programsko područje ne treba da teži da bude masovna destinacija. Aktualna turistička kretanja na Jadranskom moru, Međugorje, turizam gradova... će ostati važan izvor prihoda. Domaći skijaši iz regiona će uživati u zimskim odmaralištima dok će skijaši bolje platežne moći tražiti kvalitetnija skijališta. Međunarodna potražnja za spa centrima će i dalje tražiti intimnije i ekskluzivnije wellness centre nego što je to onaj koji se nudi na našem domaćem području.

Očigledno je da najveće mogućnosti razvoja leže u privlačenju novih posjetilaca koji će tražiti draži sa ovoga područja. Ovo se naročito odnosi na određene segmente tržišnih niša kao što su znatizeljnici koji su zainteresirani za lake aktivnosti na otvorenom, planinari, ribolovci, rafteri, posmatračić ptica (samo u sezoni migracija) kao i ljubitelji historije i kulture.

Veći dio porasta treba očekivati od tradicionalnih tržišta Evrope kao i iz susjednih regionalnih tržišta.

U tom smislu najbolje prilike za razvoj u Programskom području su:

- Regionalno tržište za ljubitelje aktivnosti na otvorenom, naročito u Sloveniji, Srbiji, Hrvatskoj i Češkoj.
- Tržišne niše – naročito ljubitelji aktivnosti na otvorenom, kao što su ljubitelji planinarenja i vodenih sportova kao i oni zainteresirani za kulturu i historiju u Ujedinjenom Kraljevstvu, zatim u Njemačkoj, a potom Holandiji.
- Segmenti od posebnog interesa kao što su posmatranje ptica i ribolovci prije svega iz Ujedinjenog Kraljevstva.
- Stalni razvoj tržišnih niša (napr. ribolov) u Italiji i Švedskoj sa kojima neki turoperatori već posluju.
- Prirodnjaci i ponuda ruralnog turizma – sve navedene zemlje.

Web portal (Srž online marketing kampanje)

Web portal teritorije je online interaktivna platforma gdje se postavljaju sve informacije o području. Omogućava turistima – posjetiocu da dobije informacije o svim sadržajima i ljepotama područja i daje im mogućnost rezervacije usluga (e-booking hotela, turistički paketi, itd). Dozvoljava turistima da odabere događaje na području koji ga najviše zanimaju (tokom putovanja). Dozvoljava turistima da ostavlja komentare, preporuke, upute i ostanak u kontaktu sa područjem, s krajnjim ciljem da ga se zadrži i potakne da se vrati. (post-putovanje).

Potrebno je da je povezan sa svim Društvenim Mrežama (Social Networks) i da je podržan je od strane eksperata web marketinga 2.0, društvenih medija menadžera (social media manager) koji će monitorirati, pratiti razgovore, komentare, povratne informacije o teritoriju i njegovim uslugama.

Konkretno, web portal znači:

online redakcija, sastavljena od grupe mladih blogera, sakupljenih u jednu On Line Redakciju :

- Nadgledati mjesta razgovora u mreži kao što su Social Network (npr.: Facebook, Asmallworld, Qube, Twitter), Blog (npr.: Tripadvisor), Forum, Social Media (npr.: YouTube, Flickr, Vimeo) prenoseći i šireći informacije o području i događajima koji su za njega vezani.
- Vršte također aktivnosti nadgledanja, animiranja i kontrole razgovora, analiziraju "online reputation" područja.
- "napadaju", na transparentan način, tržišta, i to uključujući se na forume, u zajednicu, na blogove koji pišu o području.

Zajednica se prepričava

Rad Redakcije treba vršiti veoma važnu zadaću, a to je približavanje potencijalnoga turista lokalnoj zajednici, učiniti zajednice sugovornicima i svjedocima teritorija.

„Zajednica se prepričava“, preuzeta iz nekih europskih iskustava, je jedan novi način turističke promocije: nije Turistička zajednica ili marketing organizacija ta koja priča o teritoriju već to rade njeni stanovnici. Turista radije sluša priče ispričane „u živo“, a zahvaljujući internetu, dovoljan je jedan jednostavan blog, koji potiče „prijenos riječi“ sve do stvaranja u komunikaciji „virus efekta“.

„Zajednica se prepričava“ je dakle jednostavan način da se pruže informacije turistima, iako se ne traži od stanovništva da pruži „klasične“ informacije, nego da na jednostavan način ispriča neki detalj o svakodnevnom životu koji se živi na tom području. Redakcija koja će uobličiti priče prikupljene od stanovnika će jednostavno dodati koju fotografiju ili kratki video i tako će „namamiti“ potencijalnog turistu da dođe i vidi konkretno i „u živo“ to iskustvo o kome se priča. Kao primjere možemo navesti: kratki opis „kako se pravi Livanjski sir“, gdje proizvođač priča, na svoj način i vrlo jednostavno, o proizvodnji sira.

Redakcija ovakvog tipa bloga treba da ima tri primarna cilja:

- I. Kreirati uključivanje stanovništva u stvaranju jedne nove slike teritorija i sudjelovanje u odabiru priča.
- II. Ojačati osjećaj pripadnosti lokalne zajednice prema teritoriju i širenje kulture odgovornosti i zaštite prema okolišu i kulturnim resursima, kroz prikupljanje i dopunjavanje njihovih iskustava. Podizanje svijesti građanstva o bogatstvima teritorije.
- III. Informirati i uključiti stanovnike u aktivnosti i prijedloge zajednice sa područja, sa specijalnim ponudama i turističkim paketima.

Materijal u papirnatom obliku:

- Promotivne brošure brenda teritorije o kome smo govorili
- Drugi materijali: gadget & uzorci (pr.: usb stick u obliku loga, na kojem je katalog turističkih resursa mjesta, fotografije, itd.)

Audiovizualni materijal:

- Video zapisi napravljeni za neke segmente niše (kulturni, sportski, aktivni)

Događaji:

- prepoznavanje događaja koji na poseban način karakteriziraju život ovih općina je osnovni instrument za turističku komunikaciju, na svakom području se moraju prepoznati neki značajni događaji na koje treba usmjeriti sve organizacijske i propagandne snage.

Učešće na turističkim sajmovima:

- potreban je pažljiv i odmjeran odabir različitih turističkih sajmova prema njihovim ulogama i rezultatima koji se mogu postići, na osnovu ciljeva svakog područja. Potrebno je posvetiti više pažnje sajmovima niše (sportski turizam, turizam u prirodi, kulturni turizam, enogastronomski turizam...)

Osnovni nivo kombinacije marketing mixa su:

- Internet stranica
- Blog (zajednica se prepričava)
- Glavna brošura
- Online foto biblioteka dostupna besplatno za putopisce, turoperatore...
- Posjete putopisaca
- Sajmovi
- Putovanja radi upoznavanja u Programskom području za ciljane turoperatore sa glavnih tržišta.

Zoran Bibanović
Autor i redaktor

Ekonomist u turizmu, specijaliziran na poslovima turističkog posredovanja, organizacije kulturnih, turističkih i sportskih manifestacija i poslovima međunarodne razmjene omladine i studenata. Prvi i aktuelni predsjednik Udruženja/udruge turističkih/putničkih agencija u Bosni i Hercegovini – UTA BiH (www.uta.ba), član Odbora za turizam pri PK KS, predsjednik Društva prijatelja kulturnih i prirodnih vrijednosti – Wigwam iz Sarajeva koja je član Associazione Italiana dei Clubs Wigwam (www.wigwam.it) ... Direktor agencije Wigwam Travel & Consulting - WTC u M.Tita 38 d. u Sarajevu, prve BH kuće za konsalting u turizmu. Neprekidno živi i radi u Sarajevu.

Priznanja

- Zahvalnica za doprinos i lično angažovanje u organizaciji XIV Zimskih olimpijskih igara Sarajevo '84.
- Specijalno priznanje od EGYPTIAN TRAVEL AGENTS ASSOCIATION for tourism development
- Povelja za sudjelovanje u razvoju regionalne saradnje, demokratije i boljeg okoliša/životne sredine, uključujući podršku aktivnostima Regionalnog centra za okoliš/životnu sredinu Srednje i Istočne Evrepe, REC BiH, 2004.
- Zahvalnica sa grbom općine Centar za ukupan doprinos u razvoju i očuvanju civilizacijskih vrijednosti Općine Centar, 2007.

LITERATURA

- Arhiva YUTA Beograd.
- Borivoj Čović: Od Butmira do Ilira, Veselin Masleša 1976.
- Ćamil Sijarić : Herceg Bosno i tvoji gradovi, Sarajevo 1986.
- Hamdija Kreševljaković: Izabrana djela III, 1937/52.
- Hitrec, T., Turistička destinacija – pojam, razvitak, koncept, 1995.
- Grupa autora: Svjetska kulturna i prirodna baština, Zagreb 1990.
- Grupa autora: Prilozi historiji Sarajeva, Institut za istoriju Sarajevo 1997
- Otmar Derner, Historijski uslovi nastanka mreže uzanih pruga u Bosni i Hercegovini, rukopis u ostavštini.
- Podaci rafting agencija (HITko RAFTing, SUNNY rafting, Tara-Raft, Canoe, Ekotransport, Badžo-raft ...), Hrvatska turistička zajednica – Rafting, Una-regata, Durmitor - Komparativa raftinga u Crnoj Gori i Sloveniji, Rafting klub Alfa tim Beograd...
- RADOVI sa simpozijuma Rudarstvo i metalurgija Bosne i Hercegovine od prahistorije do početaka XX vijeka, Zenica 1999.
- Risto Jeremić: Prilozi istoriji zdravstvenih i medicinskih prilika Bosne i Hercegovine pod Turskom i Austro-Ugarskom, Beograd 1951.
- Ivo Perić : Razvitak turizma u Dubrovniku i okolici, Dubrovnik 1983.
- Ivo Bojanovski: Dolabelin sistem cesta u rimskoj provinciji Dalmaciji, Sarajevo 1974.
- Joseph Poindexter: A La Conquete des Sommets, 1998 New York.
- Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika «Kulturno pamćenje – blago koje nestaje», Sarajevo 2004.
- Ljubo Mihić: Bjelašnica – Igman, Sarajevo 1984.
- Marković, S., Ekonomika turizma, Školska knjiga, Zagreb, 1972.
- Marušić, M. i Prebežac, D., Istraživanje turističkog tržišta, Adeco, Zagreb, 2004.
- Šefik Bešliagić: Stećci i njihova umjetnost, Zavod za izdavanje udžbenika 1971.
- Savet za čovekovu sredinu: Čovekova sredina i prostorno uređenje, Beograd 1979.
- Zakoni i propisi Federacije Bosne i Hercegovine i statistički izvori
- Zoran Bibanović: Turizam – interes Bosne i Hercegovine, Rabic 2006.
- Zoran Bibanović: Turistički vodič Sarajeva, Connectum 2011.
- Zoran Bibanović: Priručnik za polaganje ispita za voditelja poslovnice – poseban dio, FMOIT, Sarajevo 2012.

Design&DTP by Kemal Grbo (Wigwam travel and consulting)

Udruženje/Udruga turističkih agencija
u Bosni i Hercegovini
UTA BiH

Sarajevo BiH © 2012

Projekt: „Podrška kreiranja i promocije puteva za eko i održivi turizam u Bosni i Hercegovini“
Finansiran od strane Ministarstva inostranih-vanjskih poslova Italije